

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Д 13.18.580 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК: 81-13(575.2) (043.3)

КУЛБАЧАЕВ ДАНИЯР КОЖОНАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ ТИЛИН ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА ЭКИНЧИ ТИЛ
КАТАРЫ ОКУТУУДА СТУДЕНТТЕРДИН ООЗЕКИ КЕБИН
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЛИНГВИСТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ**

**13.00.02 - окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз тили)**

**Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган**

ДИССЕРТАЦИЯ

**Илимий жетекчиси:
педагогика илимдеринин доктору,
профессор Ж.А.Чыманов**

Бишкек - 2018

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	8
I ГЛАВА. ООЗЕКИ КЕПТИ ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК	
МАСЕЛЕЛЕРИ.....	9
1.1. Оозеки кептин изилдениш тарыхынан.....	9
1.2. Оозеки кептин өзгөчөлүктөрү.....	23
1.3. Оозеки кептин кеп этикети менен карым-катышы.....	30
1.4. Кыргыз тилиндеги оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрү.....	38
I глава боюнча корутунду.....	52
II ГЛАВА. ООЗЕКИ КЕПТИ ҮЙРӨТҮҮНҮН ЛИНГВОДИДАКТИ-	
КАЛЫК НЕГИЗДЕРИ.....	55
2.1. Кыргызча оозеки кепти окутуп үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары.....	55
2.2. Кыргызча оозеки кепти үйрөтүүнүн формалары, каражаттары жана ык жолдору.....	73
2.2.1. Оозеки кепти үйрөтүүнүн формалары.....	73
2.2.2. Оозеки кепти өркүндөтүүнүн каражаттары.....	88
2.2.3. Кыргызча оозеки кепти өркүндөтүүнүн ык-жолдору.....	98
II глава боюнча корутунду.....	120
III ГЛАВА. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ.....	122
3.1. Педагогикалык эксперименттин максаты жана милдеттери..	122
3.2. Эксперименттик иштердин жүрүшү.	
Аныктоочу педагогикалык эксперименттик иш-чаралардын жүрүшү.....	128
III глава боюнча корутунду.....	142
Жалпы корутунду	143
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ.....	147

КИРИШҮҮ

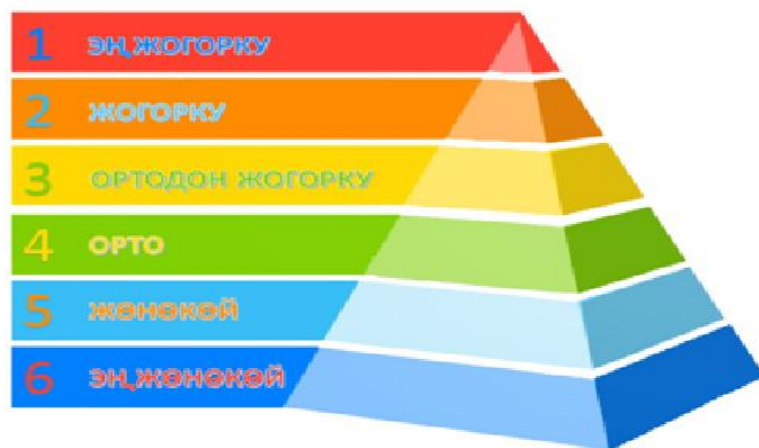
Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы иштелип чыгып, анда белгиленген иш-аракеттер активдүү түрдө турмушка ашырыла баштады. Атап айтсак, 2015–жылдан бери программанын талаптарында көрсөтүлгөн тематикалык пландын негизинде ондогон эмгектер басылып чыкты. Алардын ичинде монографиялар, окуу китептери, окуу куралдары, методикалык колдонмолор, сөздүктөр, сабактардын иштелмелери ж.б. бар. Мындан улам 2015-жылдан тартып кыргыз тили эне тили, экинчи тил жана чет тили катары окутуу-үйрөтүүнүн, колдонуунун максаттуу жана пландуу жаңы доору башталды деп айтууга болот. Аталган программа кыргыз тилин окутуунун максаты менен милдетине, мазмуну менен натыйжаларына карата жаңы талаптарды, жаңы милдеттерди койду. Улуттук программа кыргыз тилин окутуу чөйрөсүнө карата конкреттүү түрдө: **“кыргыз тилин эне тили катары, экинчи тили катары жана чет тили катары окутууга жаңы муундагы окуу-усулдук комплекстерин даярдоо жана басып чыгаруу”**, - милдетин койду.

Кыргыз тилин башка улуттун өкүлдөрүнө окутуу-үйрөтүү иштери өткөн кылымдын 30-40-жылдары башталган. Алгачкы окуу китептеринин авторлорунун бири белгилүү окумуштуу академик И.А. Батманов болгон. Кийинки жылдары кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу улам солгундап отуруп, өткөн кылымдын 70-80-жылдары дээрлик көңүл бурулбай келген. Эгемендүүлүккө ээ болуунун алдыңкы жылдары, тактап айтканда, 1989 -жылы кыргыз тили Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили статусуна ээ болгон. Кыргыз тилин экинчи тил катары мектептерде, орто жана жогорку окуу жайларында окутууга мамлекеттик деңгээлде маани берилип, окуу программалары, окуу китептер жана методикалык колдонмолор иштелип чыгып, жарыялана баштаган.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча окумуштуу - адистер өсүп чыккан. Алардын катарында К.Добаев, У.Б.Култаева, К.А.Биялиев, С.Рысбаев, А.Акматова, Т.Асанкунов, М.Сыдыкбаева ж.б

окумуштуу-педагогдор бар. Бул методист-педагогдордун эмгектери кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун бир катар теориялык жана практикалык маселелерин чечүүгө кызмат кылып келет. Айрыкча, профессор К.А. Биялиевдин кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары коммуникативдик негизде окутууга арналган эмгектери окутуучулардын керектүү китептерине айланды.

Бул иш кыргыз тилин окутуу боюнча жаңы муундагы методикалык эмгекти иштеп чыгууга болгон алгачкы аракеттерден болуп саналат. Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу кыргыз тилин окутууга коюлган соңку талаптарга шайкеш келгендиги менен аныкталат. Ошондой эле Улуттук программанын талаптарына ылайык мамлекеттик тилди билүү деңгээлин аныктоонун системасы «Кыргызтест» түзүлүп, ал тарабынан «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар» тил билүүнү баалоонун эл аралык шкаласына ылайык алты деңгээл боюнча иштелип чыгып, ар бир деңгээлдин талаптары аныкталган өзүнчө китептер кыргыз, орус жана англис тилинде жарыяланды. 2015-жылы жарык көргөн «Талаптарда» кыргыз тилин билүүнүн төмөнкүдөй деңгээлдери берилди:

«Талаптардын» бардык деңгээлдеринде кыргыз тилин окуп үйрөнүп жаткандардын сүйлөшүү компетенцияларын калыптандырып, өркүндөтүүгө артыкчылыктуу талаптар коюлуп, мазмуну аныкталган. Демек, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун мазмуну жана натыйжасы белгиленген деңгээлдерге ылайык болуу талабы коюлду. Атап айтсак, белгиленген алты деңгээлдин баардыгы сүйлөшүү компетенциясынын мазмунун аныктап

берүүдөн башталат. Аларда сүйлөшүүнүн милдеттери, максаттары, чөйрөлөрү, кырдаалдары, тематикалары деңгээлдер боюнча так көрсөтүлгөн. Мындан улам, экинчи тилди окутуудагы негизги максат тил үйрөнүүчүлөрдүн ал тилде эркин оозеки сүйлөй алуусуна жетишүү экендиги тастыкталат. Бул изилдөө кыргыз тилин окутууда тил үйрөнүүчүнүн оозеки кебин белгиленген деңгээлдин талабына ылайык үйрөтүүнүн лингвистикалык негиздерин иштеп чыгууга арналгандыгы менен актуалдуулукка ээ.

Диссертациялык иштин темасы Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын илимий-методикалык иштеринин тематикалык планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн лингвистикалык жана дидактикалык негиздерин аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

–оозеки кептин тил илиминде изилденишин окуп-үйрөнүү, жалпылаштыруу жана системалаштыруу;

–оозеки кепти натыйжалуу окутуп -үйрөтүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо;

–кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу окутуунун формаларын каражаттарын жана ык-жолдорун иштеп чыгуу;

–алынган натыйжаларды, жыйынтыктарды эксперименттик сыноолордон өткөрүү, практикага сунуш кылуу.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: оозеки кептин лингвистикада изилдениши терең талданып, жалпылаштырылгандыгы, алардын окутуу-үйрөтүүгө керектүүлөрү иргелип алынгандыгы, кыргыз тилин экинчи тил кабары окутууда студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздеринин иштелип чыккандыгы, экинчи тилди

окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттарынын иштелип чыгышы менен түшүндүрүлөт.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар, конкреттүү сунуштар кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жаңы концепциясын иштеп чыгууга, окуу программалары менен окуу китептеринин жаңы муунун түзүүгө, окутуунун башка каражаттарын жазууга, кыргыз тили сабагын инсанга жана коммуникацияга багыттап окутууга карата конкреттүү материалдарды, практикалык сунуштарды бере алгандыгы менен аныкталат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

– оозеки кептин өзгөчөлүктөрү, оозеки кептин кеп этикети менен болгон карым- катышы ;

– студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өркүндөтүүнүн педагогикалык жана методикалык шарттары;

– кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүнүн натыйжалуу формалары, каражаттары жана ык-жолдору;

– «Кыргызтесттин» кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарын ишке ашыруунун педагогикалык шарттары.

Изденүүчүнүн жеке салымы: темага байланыштуу илимий-теориялык, илимий-методикалык эмгектер, нормативдик документтер ж.б. изденүүчү тарабынан өз алдынча талданып, жалпылаштырылды. Оозеки кепти окутуунун лингвистикалык жана дидактикалык негиздери жекече иштелип чыкты. Педагогикалык эксперименттик иш-аракеттердин планы, аларды өткөрүү иш-чаралары изденүүчүнүн өзү тарабынан жана анын көрсөтмөсү же катышуусу менен ишке ашырылды. Жалпы корутунду, практикалык сунуштар изденүүчү тарабынан жекече иштелип, сунушталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын тастыкталышы: изилдөөдөн алынган жыйынтыктар Ж.Баласагын атындагы КУУнун филологиялык билим берүүнүн технологиялары кафедрасынын жыйындарында, методикалык семинарларда талкууланды. Эл аралык жана Республикалык илимий-

практикалык конференцияларда баяндамалар окулду. Улуттук университеттин, К. Карасаев атындагы БГУнун факультеттеринде ачык сабактар уюштурулуп, алар талкууланды. Мезгилдүү басылмаларда, журналдарда жана жыйнактарда макалалар жарыяланды.

Изилдөөнүн эксперименталдык базасы катары студенттерге кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп келе жаткан Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин, И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин факультеттери тандалып алынды. Эксперименттик иш-аракеттерге аталган окуу жайларынын окутуучулары менен 1-2-курстардын студенттери катышты.

Эксперименттик изилдөө иштери ар биринин максат-милдеттери, мазмуну жана иш- чаралары аныкталган, өз ара байланышта болгон үч этапта жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн биринчи этабы (2012-2014)-констатациялоо этабы болду. Мында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун тарыхы талдоого алынып, азыркы абалы, ийгиликтери менен кемчиликтери аныкталды. Кыргыз тилин окутуунун теориядагы жана практикада иштелиши, көйгөйлүү маселелери аныкталды. Оозеки кеп, анын лингвистикалык өңүттөн изилдениши, практикадагы абалы окутуп-үйрөтүүнүн, өркүндөтүүнүн педагогикалык шарттары, келечектүү багыттары аныкталды. Иштин максаты менен милдеттерине тактоолор киргизилди.

Изилдөөнүн экинчи этабы (2014-2015)-изденүүчү этап болду. Аталган этапта теориялык жыйынтыктар менен практикалык тажрыйбаларга таянуу менен студенттердин оозеки кебин калыптандырып, өстүрүүгө карата конкреттүү иш-аракеттер жүргүзүлдү. Студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу шарттар такталды. Окутуунун алда канча алгылыктуу деп саналган формалары, каражаттары жана ык-жолдору конкреттүү сабактарда колдонулуп, алардын натыйжалары талдоого алынды, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылды.

Изилдөөнүн үчүнчү этабы (2015-2017)-текшерүүчү же калыптандыруучу этап болду. Мында эксперименттин 1-жана 2-этаптарынын жыйынтыктарына ылайык иштин мазмунундагы толуктоолор каралды. Конкреттүү сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, практикада кеңири колдонулууга өттү. Алынган тыянактар иштин мазмунуна киргизилип, корутунду толукталып, практикалык сунуштар иштелип чыкты.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын толук чагылдырылышы: диссертациялык изилдөөнүн негизги мазмуну эмгекте чагылдырылды .

Диссертациянын структурасы жана көлөмү: диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, жалпы корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен (жалпы саны-125) турат. Жалпы көлөмү -152 бет

І ГЛАВА

ООЗЕКИ КЕПТИ ОКУТУУНУН ЖАЛПЫ ТЕОРИЯЛЫК МАСЕЛЕЛЕРИ

1.1. Оозеки кептин изилдениш тарыхынан

Тил карым-катыш жасоонун негизги куралы катары сүйлөшүү, баарлашуу зарылдыгынан улам пайда болгон коомдук социалдык кубулуш экендиги белгилүү. Демек, тил сүйлөшүүдө (кепте) гана жашап, өнүгөт. Сүйлөшүү, жалпы эле кеп эки формада: оозеки жана жазуу формада болот. Мындан улам кеп тилдин жашоо формасы деген тыянак келип чыгат. Албетте, алгачкы тил оозеки формада жаралып, калыптанып, өнүгүп келген. Ал эми жазуу кеби, кийинчерээк жазуу-сызуунун пайда болушу менен коомдук-социалдык зарылдыктардан улам табылып, адам баласынын улуу табылгаларынын катарына кирген. Тилдин өнүгүшү, анын өзү тейлеген коомго толук кандуу кызмат кылышы тилдин жашоосунун эки формасына (оозеки, жазуу) тең бирдей көз каранды. Оозеки формада гана жашаган тилде өнүгүү анча болбой, лексикалык байлыгы топтолуп, адабий нормалары, мыйзам ченемдери толук такталбай, бытыранды, чачкын түрүндө кала берет. Тилдин бул маселелерин анын жазуу формасы гана чечип, тилдин андан ары өнүгүшүнө өбөлгө түзөт. Ал эми жалгыз гана жазуу формасында жашаган тил өлүү тилдердин (мисалы латын тили) катарына кирет. **Мындан улам тилдин жашап, өнүгүп, коомду толук кандуу тейлөөсү үчүн анын оозеки жана жазуу формалары бирдей, эриш-аркак жашоосу, кызмат кылуусу зарыл деген тыянак чыгарууга болот.**

Тилди коомдук кубулуш катары изилдөө, окуп-үйрөнүү иштери анын жашоо формалары болгон оозеки кеп менен жазуу кебине бирдей деңгээлде жүргүзүлүүсү шарт. Бул байыркы замандан бери дайыма колдонулуп келе жаткан мамиле – эреже катары каралат. Ошол эле учурда өткөн кылымдарда жазуу-сызуунун өнүгүүсү менен тилди иликтөө иштери негизинен жазуу кебине (текстке) басым коюу менен аткарылып келгендигин да белгилөөгө болот.

Оозеки сүйлөшүү кебин изилдөө орус тилинде өткөн ХХ кылымдын экинчи жарымында колго алына баштаган. Сүйлөшүү кебин терең изилдөөгө алган орус окумуштуусу О.Б. Сиротинина ал кездеги оозеки кепти изилдөө үч багытта жүргөндүгүн аныктаган. Ал багыттар:

1. Диалектилик сүйлөшүү кеби.
2. Диалог кеби.
3. Шаардагы жашагандардын кеби. *О.Б.Сиротинина- 131,-6-8-б/*.

Ал эми орус тилиндеги оозеки жана жазуу кептеринин айрым жалпылыктары жана принципалдуу айырмачылыктарын алгачкылардан болуп ачып, диалектилик кепти «оозеки кептин негизги мүнөздүү түрү» деп белгилеген окумуштуу А.Б. Шапиро болуп эсептелет. Анын 1953-жылы Москвада жарык көргөн «Очерки по синтаксис, русских народных говоров. Строеие предложений» деген 317 беттен турган монографиялык эмгеги толугу менен ушул проблемага арналган.

Орус тил илиминде оозеки сүйлөшүү кебин изилдөөгө ондогон окумуштуулар, атап айтсак: Т.Г. Винокур, М.Л. Михлина, Б.А. Ларин, В.И. Собинникова, А.Н. Васильева, Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Н.Н. Розанова ж.б. активдүү катышып, сүйлөшүү кебинин лингвистикалык бир катар маселелерин ийгиликтүү чечишкен.

Оозеки сүйлөшүү кебин илимий изилдөөгө алуу маселеси бир катар түрк тилдүү элдерде да каралып, бир нече эмгектер жазылып, диссертациялык иштер корголгон. Мисалы, азербайжан тили боюнча Ф.М. Агаева (Синтаксис азербайжанской разговорной речи: Автореф. докт. дисс. 10.02.02 - Баку, 1979 – 48б.); өзбек тили боюнча Б.Уринбаев (Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи: Автореф. докт. дисс. 10.02.02 – Ташкент, 1976. – 62б.); М.Турсункулатов (Лексика узбекской разговорной речи: Автореф. канд. дисс. 10.02.02. – Ташкент, 1982 – 19б.); татар тили боюнча В.С. Сафиуллина (Синтаксис татарской разговорной речи. – Казань, 1978. – 253 б.) жана башкалар.

Ал эми кыргыз тил илимине оозеки кеп тууралуу изилдөө иштери кыргыз тилинин диалектилерин жана говорлорун иликтөөдөн башталат. Өткөн кылымдын экинчи жарымында бул проблемага өзгөчө маани берилип, изилдөө иштери активдүү жүргүзүлүп, кандидаттык диссертациялык иштер корголгон. Бул ишке Т.К. Ахматов, Э.Абдулдаев, Г. Бакинова, Ж.Муканбаев жана башкалар тартылган. Бирок ал изилдөөлөрдө кыргыз тилинин диалекттери менен говорлору тууралуу сөз болуп, оозеки сүйлөшүү кебинин материалдарын пайдалануу менен чектелген.

Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин жалпы эле кеп ишмердүүлүгүндөгү орду, тилдин коомду тейлеп, өнүгүүсү, адабий тилдин калыптанып, өнүгүшүндөгү орду, тилдин лексикасынын байышындагы кызматы тууралуу алгачкы илимий маалыматтарды академик Б.М. Юнусалиев өзүнүн кыргыз диалектологиясы менен лексикологиясы жана кыргыз адабий тилинин калыптанышы боюнча жазган фундаменталдуу эмгектеринде берген. Ал изилдөөлөр менен корутундулар кийинки иштерге белгилүү деңгээлде негиз, теориялык жоболордун милдетин аткаргандыгы белгилүү.

Ошол эле учурда, оозеки сүйлөшүү кеби эң соңку мезгилге чейин кыргыз тил илиминде атайын изилдөөнүн объектиси менен предметине алынбай келди. Кыргыз тилиндеги оозеки жана жазуу кебинин лингвистикалык табиятын ачып берүүгө, алардагы жалпылык менен айырмачылыктарды аныктоого алгылыктуу аракеттер А.Садабаевдин 1967-жылы жарык көргөн «Сөз маданиятын өстүрүү» деген чакан эмгегинде болгон. Автор «оозеки тил» жана «адабий тил» деген түшүнүктөр тууралуу маалыматтарды берип, алардын карым-катышын, байланышын аныктоого аракет кылган.

«Азыркы кыргыз адабий тили, – деп жазат А.Садабаев, – өзүнүн функционалдуу эки түрүнүн: жазма адабий тилдин жана оозеки адабий тилдин карым-катнаштарынан келип жашап турат» [А.Садабаев, 1967. – 4-б.]. Бул оозеки кеп менен жазуу кебинин биримдигин көрсөтүп турат. Автор ошол жылдары эле (өткөн кылымдын 60-жылдары «кыргыз адабий тили Октябрь

революциясынан кийин, «Эркин Тоо» газетасы чыга баштагандан кийин гана пайда болуп, өнүгө баштады», – деген пикирлерге каршы чыгып, Б.М. Юнусалиевдин эмгектерине таянуу менен, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарат: **«Кыскасын айтканда, кыргыздын адабий тили Октябрь революциясынан кийин эмес, илгертен бери – жүздөгөн жылдар мурун эле турмуштан бар болуучу. Кыргыз адабий тилинин төрөлүшү нечен кылымдар мурда пайда болгон баатырдык, турмуштук-новеллалык эпостордун, лирикалык мукам үндүү ырлардын, макал, ылакаптардын жарала башташында эле болгон»** [А.Садабаев, 1967. – 5-б.]. Мындан улам тилдин – адабий тилдин калыптанып, өнүгүшүндө оозеки сүйлөшүү кебинин өзгөчө мааниге ээ болуп, тилдин жашашынын негизги формасы оозеки сүйлөшүү экендиги тастыкталат.

Автор адабий тилге, негизинен, китеп тили кире тургандыгын айтып, «китеп тили, эреже катары, ойлонулган жана иштелген тил» экендигин белгилеп, китеп тилинин негизги өзгөчөлүктөрүн, тиешелүү эмгектерге таянуу менен, аныктап берүүгө жетишкен. Оозеки сүйлөшүү кебинин жазуу кебинен болгон айырмачылыктарын толук ачык берүү максатында, А.Садабаевдин китеп тили (жазуу кеби), анын өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү жыйынтык оюн толук берели.

«Китеп тилинде ойдун логикалык жактан жооптуу түрдө системалуу берилиши, татаал кошмо сүйлөмдүк курулуштар, айтылуучу ойдун мазмунуна карата стилистикалык жактан мүмкүнчүлүктүн болушунча талданышы, обочолонгон түшүндүрмө мүчөлөрдүн болушу, ашыкпаш сөздөрдү кошпой жазуу, атама сүйлөмдөрдү пайдалануу, ар бир сөзгө, сүйлөмгө жооптуу мамиле кылуу, анын үстүндө ойлонуулар, оңдоолор, жогорку сапаттуулук, маданияттуулук керектелет, китеп тили өзүнүн кээ бир спецификалык өзгөчөлүгүнө: кеңири сандагы абстракттуу жана интернационалдык лексикондорго, илимий, техникалык, саясий терминдерге ээ болот» [А.Садабаев, 1967. – 6-б.]. Белгиленген өзгөчөлүктөрдүн дээрлик бардыгы

оозеки сүйлөшүү кебине мүнөздүү болбой турганы оозеки кептин табиятын түшүнүүгө көмөк көрсөтөт.

А.Садабаев жазуу кебине берген кеңири мүнөздөмөсү сыяктуу эле сүйлөшүү кебинин да өзгөчөлүктөрүн ачып берген. Ал маалыматтарды да толук келтирели. «Ал эми сүйлөшүү адабий тили болсо күндөлүк үй тиричилигинде, кызматта, көчөлөрдө керектелүүчү катнаштыкты иш жүзүнө ашырат. Сүйлөшүү тилинин сферасы – аңгемелешүү, сүйлөшүү. Ошондуктан сүйлөшүү речибиз көбүнчө оозеки диалогдук формада жашайт. Пьесалардагы жана башка көркөм чыгармалардагы диалогдук речтер ушул сүйлөшүү тилдин үлгүсүндө жазылат. Сүйлөшүү речтин өзгөчөлүгү төмөнкүчө: мында интонация, мимикалар, кол шилтөөлөр, айлана-чөйрөлүк шарттар, турмуш тажрыйбалардын окшоштугу көп мааниге ээ болот. Мисалы, интонациянын жардамы менен бир эле сүйлөмдү суроолуу сүйлөм да, илептүү сүйлөм да, жай сүйлөм да кылып айтууга болот» [А.Садабаев, 1967. – 6–7-беттер]. Оозеки сүйлөшүү кебинин мүнөздүү белгилери өтө жалпылаштырылып берилсе да, бул пикир өз мезгили үчүн мааниге ээ болгондугу чындык.

А.Садабаевдин аталган эмгеги кыргыз тилиндеги оозеки кеп менен жазуу кебинин карым-катышынын жалпылыгын, ошол эле учурда аталган кептердин өзүлөрүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн белгилүү деңгээлде ачып бергендиги менен баалуу деп эсептейбиз. Автордун: «...сүйлөшүү тили да, китеп тили да адабий тилге жатат», – деген тыянагы бул багыттагы изилдөөлөргө жобо катары кызмат кыла алат деп белгилейбиз.

Оозеки сүйлөшүү кеби, тактап айтканда, сүйлөшүү кебинин лексикасы тууралуу Ж.Мамытов менен З.Кулумбаеванын 1971-жылы жарык көргөн «Азыркы кыргыз тили (лексикология)» деген эмгекте да кыскача сөз болгон. Анда «Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы» деген темада атайын бөлүм каралган. Сүйлөшүү лексикасынын стилдик өзгөчөлүктөрү жөнүндө кыскача сөз болуп, анын бөлүнүштөрүн аныктоого аракеттер жасалган. Авторлор: «Турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасынын өзүн да эки разрядга бөлүп карайбыз: жалпы элдик турмуштук сүйлөшүү лексикасы жана социалдык

жактан чектелген турмуштук сүйлөшүү лексикасы (диалектизмдер, профессионализмдер, арготизмдер)» деп бөлүштүрүшкөн. [Ж.Мамытов, 1971. – 77-б.] Сүйлөшүү кебинин лексикасын тематикалык топторго ажыратып, аларга мисалдарды келтиришкен. Ошондой эле сүйлөшүү кеби экспрессивдүүлүгү менен айырмалана тургандыгын белгилешкен.

Аталган эмгектерден кийин оозеки сүйлөшүү кебин изилдөө иштери 2000-жылдарга чейин атайын иликтөөнүн предмети катары кыргыз тили илиминде дээрлик каралбай келген.

Сүйлөшүүгө, жалпы эле, кеп маселесине атайын кайрылып, ал боюнча теориялык жоболорду аныктап, концептуалдуу изилдөө иштерин жүргүзгөн кыргыз тилчиси, профессор Т.С. Маразыков болду. Анын 2005-жылы жарык көргөн «Текст таануу жана анын айрым маселелери» аттуу окуу куралынын биринчи бөлүмү (главасы) «Сүйлөшүүнүн табияты жана анын теориясы» деп аталып, вербалдык жана вербалдык эмес сүйлөшүү, сүйлөшүүнүн түзүлүшү менен изилдениши, сүйлөшүүнүн системасы, сүйлөшүүнүн изилдениши, изилдөөнүн методдору тууралуу фундаменталдуу ойлор айтылган. Өз изилдөөбүздүн максатына ылайык аталган эмгекке токтолобуз.

Т.Маразыков изилдөө ишин сүйлөшүүнүн өзүнө түшүнүк, аныктамаларды берүүдөн баштайт. Автор: «Сүйлөшүү деген эмне? Анын кандай өзгөчөлүктөрү бар?» деген суроолорун коюп, аларга мындайча жооп берет: **«Айтуучу менен угуучунун ортосунда кандайдыр бир информациянын алмашылышы сүйлөшүү деп аталат»** (6-бет). Андан ары сүйлөшүүнү алда канча кеңири аспектиде карап, төмөнкүдөй түшүндүрөт: «Сүйлөшүү – бул ишмердүүлүк. Ал адам ишмердигинин көп түрлөрү менен тыгыз байланышта. Өзгөчө, биздин сүйлөшүүбүз эмгек ишмердигинин негизинде жаралган жана калыптанган» (15-бет). Мындай аныктама түшүндүрмөлөрдөн улам сүйлөшүүнүн, жалпы эле тилдин пайда болушу жашоо-турмуштук зарылдыктан улам пайда болгон коомдук-социалдык көрүнүш экендиги даана көрүнөт. Сүйлөшүү турмуштук бир белгилүү зарылдыктан, муктаждыктан пайда болуп, сүйлөшүү, карым-катыш жасоо

аркылуу адам коому да акырындап түзүлө баштаганын аңдоого болот. Адам башка адамдар менен чогуу жана биримдикте гана өмүр сүрө алат. Бирге, чогуу жашоо-тиричиликти өткөрүүдө сөзсүз карым-катнаш байланышы болуш керек. Бул функцияны тил, тактап айтканда, сүйлөшүү аткара баштайт. «Сүйлөшүү – бул ишмердүүлүк» деп аныкталышы анын коомдогу, коом турмушундагы, адамдын жашоо-турмушундагы, эмгектенүүсүндө орду менен маанисин түшүнүүгө шарт түзөт.

Т.Маразыков сүйлөшүү процессине мүнөздүү болгон эң негизги белгилерди аныктап берген. Автордун ою боюнча алар төмөнкүлөр:

1. белгилүү бир информацияны билдириши;
2. белгилүү бир максаттын көздөлүшү;
3. белгилүү бир темада болушу;
4. башка бирөөлөргө арналышы;
5. функционалдык стилдин бир түрүндө болушу;
6. белгилүү бир логикалык түзүлүштө болушу;
7. белгилүү жагдай-шартка баш ийиши;
8. адабий тилдик нормаларга жооп бериши;
9. универсалдуулукка, ошол эле учурда жекече өзгөчөлүктөргө ээ болушу (эмгектин 18–31-беттери).

Ар бир белгиге өзүнчө токтолуп, аларга мүнөздөмөлөр берилген. Биз берилген түшүндүрмөлөрдү толук кабыл алуу менен айрым бир тактоолорду киргизүүнү туура көрдүк.

Биринчи сүйлөшүүнүн эң биринчи жана негизги белгиси сүйлөө, айтуу, билдирүү зарылдыгы же муктаждыгы деп билебиз. Алгачкы зарылдык толук информацияны билдирүү эмес, белгилүү бир ойду, кабарды айтуудан келип чыгышы мүмкүн. Мисалы: коркунучту, көргөнүн, укканын, байкаганын ж.б.

Экинчи, баардык эле сүйлөшүүлөр белгилүү бир темага арналбай калышы мүмкүн. Бир жолку сүйлөшүүдө бир нече тема же темалар каралышы мүмкүн.

Үчүнчү, бардык эле сүйлөшүүлөр башка бирөөлөргө арнала бербейт.

Айрым учурда адам өзү менен өзү сүйлөшүү мүмкүн. Бул көбүнчө ички кепке (ичинен ойлонууга) мүнөздүү болот.

Төртүнчү, сүйлөшүүнүн бардыгы эле функционалдык стилдин бир түрүндө боло бербейт. Сүйлөшүүнүн максатына, жагдай шартына жана анын жүрүшүнө жараша оозеки сүйлөшүү стили, публицистикалык, көркөм, атүгүл илимий стиль да аралаш колдонулушу толук мүмкүн.

Бешинчи, сүйлөшүүнүн жүрүшүндө дайыма адабий тилдин нормалары толук сакталышы мүмкүн эмес.

Т.Маразыковдун сүйлөшүүнүн эң негизги белгилери боюнча изилдөөлөрү, талдоолору жана жыйынтыктары жеке эле сүйлөшүүгө эмес, жалпы эле кеп ишмердүүлүгүнө арналгандыгы оозеки сүйлөшүү кебине гана мүнөздүү белгилерди ажыратып алууну татаалдаштырган. Бул пикирди автордун өзүнүн эмгектин баш жагында «речь», «кеп» деген термин түшүнүктөрдү «сүйлөшүү» сөзү менен бергендигин белгилөөсү да далилдеп турат.

Т.Маразыков сүйлөшүүнүн уюштурулушун төмөнкүдөй түшүндүрөт: «сүйлөө процессинин уюшулушу – бул татаал кубулуш. Ал төмөнкүдөй бир нече этаптардан куралат:

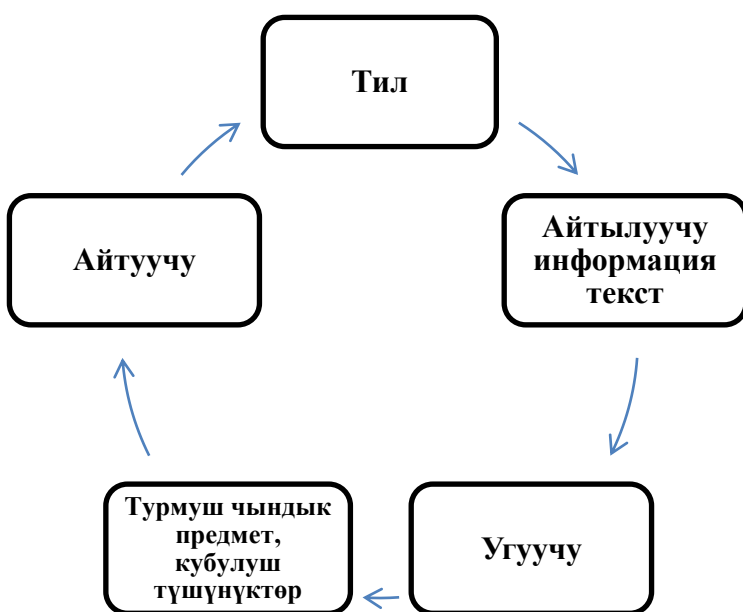
- а) Айтуучуда (жазуучуда) ой, идея пайда болот.
- б) Ошол ой идея мотивдештирилет. Ошол информацияны айтуу, туюндуруу зарылчылыгы түзүлөт.
- в) Айтуучулардагы ой, информация тилдик каражаттар менен материалдашат. Тактап айтканда, тексттик формада жана мазмунда иретке келтирилип түзүлөт.
- г) Баш мээде түзүлгөн текст реализацияланат, айтылат же жазылат.
- д) Айтылган (же жазылган) текст угуучу (же окурман) тарабынан кабыл алынат, анализденет. [Т.Маразыков, 2005. – 32 б.].

Бул пикирди негизинен туура деп билебиз. Ошол эле учурда оозеки сүйлөшүү процессинин уюшулуп, жүрүшү үчүн эң биринчи орунда айтуучуда ой, идеянын, пайда болушун эмес, айтуу, сүйлөө зарылдыгын биринчи орунга

коюуну эсептейбиз. Анткени сүйлөшүү процессин дайыма эле айтуучуда пайда болгон ой, идеяга көз каранды болбостон, сүйлөшүү зарылдыгынан, мисалы угуучунун берген суроосуна жооп берүү зарылдыгына жараша жүрүшү мүмкүн. Айтуучу адам угуучунун кандай суроо бере тургандыгын дайыма эле биле бербейт. Берилген суроого жараша айтуучуда ой (суроого жооп) спонтандуу түрдө пайда болот.

Т.Маразыков орус окумуштуусу Б.Н.Головиндин сүйлөшүү процесси боюнча түзгөн схемасын келтирип, аны «сүйлөшүүнүн айлампасы» деп атайт.

Ал схема төмөнкүдөй:

[Т.Маразыков, 2005. – 33-бет]

Схемада көрүнүп тургандай, сүйлөшүү процессинин башталышы турмуш чындыгына, объективдүү дүйнөгө тиешелүү болот. Ал чындык айтуучуга таасир этет. Натыйжада айтуучу менен чындыктын ортосунда карым-катыш түзүлөт. Турмуш чындыгын айтуу, билдирүү зарылдыгы келип чыгат.

Бул учурда айтуучу өз оюн билдирүү үчүн тилге, тил каражаттарына кайрылат. Тил каражаттарынын жардамы менен турмуш чындыгын информация (текст) аркылуу чагылдырып, угуучуга айтат (билдирет). Өз кезегинде угуучу айтуучудан алган маалыматтардын негизинде турмуш чындыгы менен карым-катыш түзөт. Угуучу тажрыйбасына илим-билимине жараша уккан информацияны тактайт, толуктайт. Демек бул схема (бул

айлампа) универсалдуу мүнөзгө ээ болуп, кайсы гана тилде болбосун сүйлөшүү кебинин жалпы көрүнүшүн чагылдырып турат. Оозеки кепти таанып билүүдө, ага байланыштуу лингвистикалык маселелерди чечүүдө, тилди окутуп-үйрөтүүдө, оозеки сүйлөшүүдө аталган схеманы колдонууда теориялык да, практикалык да мааниси чоң.

Т.Маразыков сүйлөшүүнү изилдөөнүн, окуп-үйрөнүүнүн ык жолдоруна да токтолгон. Автор сүйлөшүүнү «жалпы маданий кубулуш» катары карап: «сүйлөшүү процессин анализдөө комплекстүү жана системалуу мүнөзгө ээ» деген пикирин айтат. «...сүйлөшүүнү анализдөө, – деп жазат Т.Маразыков, – лингвистикалык, коммуникативдик, стилистикалык, прагматикалык, философиялык, психологиялык, логикалык, этикалык, эстетикалык, этностук, этномаданияттык, социологиялык, этноэтикалык, тарыхый жана башка маселелердин диалектилик карым-катышы, сыртынан караганда, бири-бирине эч кошпогондой көрүнгөн менен бул процесстердин бир биримдикти, бир бүтүндүктү түзгөн системалык айкашы эске алынат» [Т.Маразыков, 2005. – 65-б.]. Бир канча илимдин, тармактарынан (бардыгы – 14) саналып берилишинин өзү эле оозеки сүйлөшүү кебинин канчалык татаал, канчалык сырдуу жана канчалык маанилүү экендигин тастыктап турат.

Автор ошол өзгөчө татаал процессти (сүйлөшүүнү) иликтөө, окуп-үйрөнүү ык-жолдору да көп кырдуу жана көп сандуу экендигин белгилейт. Автордун сүйлөшүүнү изилдөөдө эффективдүү деген методдору булар: байкоо, салыштыруу, сыпаттоо, синтездөө, аргументтөө, жалпылаштыруу, системалаштыруу, контекстти талдоо, компоненттик талдоо ж.б. (65–66-б.).

Т.Маразыков сөз болуп жаткан эмгегинде «сүйлөшүү» сөзүн термин катары «кеп» (речь) термининин ордуна колдонгон. Мындан улам эмгегинде сүйлөөчү менен жазуучуну бирдей карап, оозеки жана жазуу кебинин жыйынтыгы, натыйжасы катары текстти алгандыгы көрүнөт. Эгерде оозеки сүйлөшүү кебинин жеке өзүнө мүнөздүү белгилерин гана бөлүп алгыбыз келсе, анда Т.Маразыковдун сүйлөшүү кеби жөнүндөгү изилдөөсүн терең

талдап, керектүүлөрдү, оозеки кепке тиешелүүлөрүн гана иргеп алуубуз керек деп эсептейбиз.

Кыргыз тил илиминде оозеки кепти атайын диссертациялык изилдөөнүн предмети кылып алган алгачкы иш Д.Кадыралиеванын «Шаардык кыргыздардын оозеки кебиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөр» деп аталган кандидаттык диссертациясы болуп саналат. Бул иш 2002-жылы корголгон. Аталган иш кыргыз тил илиминде оозеки сүйлөшүү кебине арналгандыгы менен гана маанилүү болбостон, изилдөөнүн социалдык-лингвистикалык метод-ыктарын колдонгону менен да айырмаланып турат. Башкача айтканда, диссертацияда кыргыз тилинин социалингвистикалык маселелери каралган.

Иште кыргыз оозеки кеби жалпы элдик тилдин форма катары спонтандуу жана кырдаалга жараша өнүккөн көрүнүш катары биринчи жолу иликтенип жатканы белгиленген. «Кеп ишмердүүлүгү, – деп жазат Д.Кадыралиева, – тил эрежелерине ылайык кептик материалдарды жаратуу жана колдонуу. Кеп ишмердүүлүгүнүн өзү айтуучудан тил системасын билүүнү жана ал системанын элементтерин колдоно билүү билгичтигин талап кылат» [Д.Кадыралиева, 2002. – 4-б.]. Демек оозеки сүйлөшүү тил системасын, иш системасынын элементтерин мыкты билүү менен аларды ыктуу колдоно билүү процесси болуп саналат. Мындан улам сүйлөшүү процесси өз ичине бир нече маселелерди камтыган, өтө татаал процесс экендиги көрүнөт.

Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы жөнүндө автор мындай деген: «Устная городская речь анализируется как комплексное явление, обусловленное внеязыковой сферой употребления, а именно во внимание принимаются условия коммуникации (социальная сфера), в которых функционируют те или иные виды устной кыргызской речи» [Д.Кадыралиева, 2002. – 5-б.].

Автор орус окумуштуулары: В.И. Кодухов, Р.А. Будагов, Л.В. Щерба, Г.В. Степанов, Ю.В. Рождественский ж.б., кыргыз окумуштуулары: Б.М.Юнусалиев, К.К.Юдахин, К.К.Сартбаев, Т.К. Ахматов, А.Орусбаев ж.б. эмгектерине таянуу менен кыргыз адабий тили кыргыз тилинин бардык

функционалдык стилдеринен, жалпы элдик тилдин диалектилеринен, говорлорунан жана карапайым сөздөрүнөн курулуп, калыптанып, өнүгө тургандыгын белгилеген. Кыргыз адабий тилинин кылымдар бою калыптанышына, жана өнүгүшүндө оозеки сүйлөшүү кебинин мааниси тууралуу негиздүү ойлор айтылган.

Д.Кадыралиева оозеки сүйлөшүү кебинин социоллингвистикалык белгилерин Бишкек шаарынын тургундарынын тилин талдоо менен жетиге бөлүп көрсөткөн. Анын маанисин так берүү максатында, которбостон, орус тилинде келтирели: «Нами выделяются семь социоллингвистических признаков разговорной речи жителей гор. Бишкека: 1) спонтанность; 2) ситуативности; 3) естественность; 4) устная форма; 5) субъективность; 6) конкретность адреса и 7) диалогическая форма, которые самым непосредственным образом констатируют ее лексическую, грамматическую и филологическую системы и способствуют ее функционированию в качестве средства общения в условиях города. Мы также придерживаемся точки зрения, что устная городская кыргызская речь не является функциональным стилем языка, а представляет собой форму реализации общенационального кыргызского языка, а именно, повседневно-обиходный язык в отличие от литературно обработанной книжной формы языка» [Д.Кадыралиева, 2002. – 11-б.] Мындагы оозеки кептин социоллингвистикалык белгилерине өз-өзүнчө түшүнүк берели.

1) **спонтанность** – бул сөз-термин айрым кыргыз тилиндеги эмгектерде «даярдыксыздык» деп которулуп жүрөт. Албетте бул котормо белгилүү деңгээлде оригиналдык маанисин бере алганы менен аны толук жана кеңири маани-маңызын ачык бере албайт.

Бул пикирди 2012-жылы жарык көргөн 4 томдук, «Орусча-кыргызча сөздүктөгү» берилиши да көрсөтүп турат. Аталган сөздүктүн 4-томунун 223-бетинде төмөнкүдөй түшүндүрмө берилген:

«Спонтанность *книжн.* – спонтандуулук (сырткы таасирден, эмес ички себептердин натыйжасында пайда болгондук)». Биз сөздүктө берилишине таянып, «спонтанность» дегенди «спонтандуулук» деп беребиз.

Оозеки сүйлөшүү кебинин спонтандуу болушун сүйлөшүү зарылдыгынан улам, күтүүсүздөн, атайын даярдык көрүлбөй айтуу, кабарлоо муктаждыгынан улам келип чыккан социалдык көрүнүш катары эсептелет. Бул оозеки сүйлөшүүнүн өзгөчө белгилерине кирет.

2) **Ситуативность**, бул кырдаал, жагдай-шарт. Мында оозеки сүйлөө же сүйлөшүү үчүн белгилүү бир кырдаал, жагдай-шарттын болушу зарыл экендигин көрсөтөт. Кандай гана сүйлөшүү болбосун, ал белгилүү бир шартта, кырдаалда гана ишке ашат.

3) **Естественность** – табигыйлык. Спонтандуу жана белгилүү кырдаалда болгон сүйлөшүү жасалма эмес, ал табигый түрдө, белгилүү бир кептик максатты ишке ашыруу үчүн жүргүзүлөт.

4) **Устная форма** – оозеки формада болушу түшүнүктүү, атайын чечмелөөнү талап кылбайт. Окумуштуулар кепти оозеки жана жазуу формасында боло турганын, алардын жалпылыгы менен айырмачылыктарын белгилүү деңгээлде аныктап чыгышкан.

5) **Субъективность** – субъективдүүлүгү. Оозеки кеп ар бир сүйлөөчүнүн, айтуучунун жеке өзүнө мүнөздүү болгон баардык сапаттарына, шык-жөндөмүнө, билимине, акыл-эсине, маданиятына, диний көз карашына ж.б. жараша болот же аларга көз каранды болот. Мындан тышкары, субъективдүүлүккө субъектинин (адамдын) ой жүгүртүү өзгөчөлүгү, ал ойду билдире билүү жөндөмү жана сөз байлыгы да кирет.

6) **Конкретность адресата** – конкреттүү угуучуга багытталгандыгы. Оозеки сүйлөшүү милдеттүү түрдө конкреттүү адамга (угуучуга) арналып, ал адам айтылган кепти уга алгандай аралыкта (жакын) болушу шарт.

7) **Диалогическая форма** – маек, суроо-жооп формасында болушу. Оозеки сүйлөшүүнүн максаты пикир алышуу, информация алмашуу максатын көздөгөндүктөн, анда милдеттүү түрдө айтуучу менен угуучу кепке бирдей катышуулары талап кылынат.

Д.Кадыралиеванын оозеки сүйлөшүү кебинин негизги социоллингвистикалык белгилерин аныктоого карата берген маалыматтары оозеки кептин табиятын ачып берүүгө негиз боло алат деп эсептейбиз. Иште оозеки сүйлөшүү кеби толук кандуу жана өз максатына жеткендей деңгээлде жүрүшү үчүн өндүрүштүк, социалдык-маданий жана үй-бүлөлүк тиричилик чөйрөлөрүндө белгилүү бир жагдайлардын болушу талап кылына тургандыгы айтылган. Автор аларды бешке бөлүп көрсөткөн. Ар бирине токтололу:

1) сүйлөшүүнүн сырткы кырдаал-жагдайы, б.а., сүйлөшүүнүн расмий же расмий эмес болушу, мезгилдик жана мейкиндиктик фактор, сүйлөшүп жаткандардын тажрыйба менен билимдери да мааниге ээ болот.

2) комуниканттардын (сүйлөшүп жаткандардын) белгилери, б.а., интеллекти, эрудициясы, моралдык принциптери, жаш курагы, жынысы, кесиби ж.б. сүйлөшүүнүн жүрүүсүнө таасир этет.

3) сүйлөшүп жаткандардын (комуниканттардын) социалдык абалы, ролу да маанилүү. Б.а. сатуучу, сатып алуучу, клиент, ата, бала, жүргүнчү, заказ берүүчү, тейлөөчү ж.б. болушуна жараша сүйлөшүү процесси жүрөт.

4) интенциялар сүйлөөчүнүн максат-мүдөөсү, б.а. ал сүйлөшүүнүн натыйжасында эмнелерди күтөт же кандай тыянакка ээ болгусу келет ушул жагдайлар да эске алынат.

5) сүйлөшүп жаткандардын пикир алышуудан тышкары болгон инсандын мамилелери да роль ойнойт б.а. тааныш-бейтааныш, дос-кас, жетекчи-кызматкер, теңтуш ар кыл курак ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, Д.Кадыралиева өзүнүн кандидаттык диссертациялык ишинде кыргыз тилиндеги оозеки сүйлөшүү кебинин негизги белгилерин, шарттарын, процесстин жүрүү өзгөчөлүктөрүн, тиешелүү илимий эмгектерге, реалдуу практикалык материалдарга, фактыларга таянуу менен өз максатына ылайык жетиштүү даражада ачып бере алган. Биз окумуштуунун лингвистикалык-теориялык тыянактарын студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн теориялык негиздери катары карап, ишибизде пайдаланабыз.

1.2. Оозеки кептин өзгөчөлүктөрү

Жогорку бөлүмдө белгилегендей, оозеки кептин лингвистикалык табияты орус, түрк, анын ичинде кыргыз тил илиминде кыйла изилденгенине карабастан, анын али ачылып, аныктала элек проблемалары да арбын. Андай проблемалардын бири катары «оозеки кеп» түшүнүгүнүн өзү терминдик жактан такталбайт «сүйлөшүү тили», «сүйлөшүү кеби», «оозеки кеп», «оозеки сүйлөшүү кеби», «сүйлөшүү стили» ж.б. аталыштарды колдонулуп келе жатат.

Профессор Т.Маразыков бул маселени дагы татаалдаштырып, «турмуш-тиричиликте сүйлөө стили» деген терминди сунуш кылат. Биз бул түшүнүккө илимий-теориялык аспектиден эмес, дидактикалык-практикалык өңүттөн мамиле кылып «оозеки кеп» деп аталышын алгылыктуу деп эсептейбиз. Анткени оозеки кеп жалпы кеп ишмердүүлүктөрүнүн бир түрү болуп саналып, ал кеп ишмердүүлүгүнүн экинчи түрү угуу менен тыгыз байланышта каралып, угуу менен биримдикте окутулат. Эгерде угуу процесси, угуучу болбосо, оозеки кеп болбойт, болушу да мүмкүн эмес.

Жалпысынан, оозеки кеп төмөнкү түшүнүктөрдү камтыйт:

- 1) оозеки формада колдонулган кептин баары;
- 2) шаар тургундарынын оозеки кеби;
- 3) шаар жана айыл тургундарынын оозеки турмуштук кеби;
- 4) адабий тилди алып жүрүүчүлөрдүн кеби.

Е.А. Земская аталган объектилерди терминологиялык жактан чектөө жөндүү экендигин белгилеп, биринчи – *оозеки кеп*, экинчи – шаардык оозеки кеп, үчүнчү – турмуштук кеп, төртүнчү – адабий сүйлөшүү кеби деп атаган[66:3]. Кыргыз тилинде «турмуштук» эпитетинин «сүйлөшүү кеби» менен бирге колдонулушу да ушуга байланыштуу деп ойлойбуз. Анткени турмуштук кепте бирдей кырдаалдык чөйрө (турмуштук, үй-бүлөлүк жашоо чөйрөсү) изилдөөгө алынат, бирок сүйлөөчү коллективдин ар түрдүүлүгүнө жол берилет (диалектини, карапайым кепти, адабий тилди алып жүрүүчүлөр). Ал эми сүйлөшүү кебинде кырдаалдын белгилүү шартында

бирдей сүйлөөчү коллективдин (адабий тилди алып жүрүүчүлөрдүн) кеби иликтөөгө алынат.

Л.Г. Барлас жана А.Н. Васильева сүйлөшүү кебин функционалдык стилдин бир түрү катары караган. Чындыгында, оозеки кеп сүйлөшүү стили түшүнүгүнө караганда кеңири түшүнүк берет. Башкача айтканда, сүйлөшүү кеби – бул тилдик бирдиктердин тиешелүү жыйындысына жана алардын функцияланышынын тиешелүү мыйзам ченемине ээ болгон өзгөчө тилдик система. Ал эми сүйлөшүү стили сүйлөшүү кебинин стилине жатат.

Оозеки кеп менен сүйлөшүү стилдеринин бири-биринен айырмаланган мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр:

1. Сүйлөшүү стили өз алдынча тилдик системаны түзбөйт. Ал адабий тилдин функцияланышынын бир түрү болгондуктан, чектелген системаны түзөт.

Оозеки кеп – белгилүү коммуникативдик чөйрө (тараптардын тике пикир алышуу чөйрөсү) менен бекемделген тилдин өзгөчө түрү. Ал өз алдынча тилдик системаны түзөт.

2. Сүйлөшүү стили оозеки кептин стилине жатат. Оозеки кепте сүйлөшүү стили гана эмес, башка функционалдык стилдин түрлөрү (спонтандуу илимий кеп) да катышат.

3. Сүйлөшүү стили тематикалык жактан чектелет (турмуштук тематиканы камтыйт). Оозеки кеп тематикалык жактан чектелбейт, турмуштук тематикадан башка үй-бүлөдө расмий эмес мамиледеги адамдардын спорт, саясат, окуу, илим, маданият ж.б. жөнүндөгү сүйлөшүүлөрүн, жумуштагы достордун өз кесиптерине байланыштуу аңгемелешүүлөрүн тейлейт).

4. Сүйлөшүү стили жазуу же оозеки түрүндө аткарылышы мүмкүн. Диалог же монолог түрүндө да жашай алат. Алсак, турмуштук каттар, күндөлүктөр, көркөм чыгармадагы жана публицистикалардагы каармандардын турмуштук сүйлөшүүлөрү жазуу формасында да болот.

Оозеки кептин монологдук түрү сейрек кездешет. Мисалы: сүйлөөчүнүн угуучулар тарабынан сөзү бөлүндү болбой, кандайдыр бир окуя жөнүндө

айтып берүүсү. Бирок муну кептин монологдук түрүнүн пайда болушу деп айтууга мүмкүн эмес.

Оозеки кеп, негизинен, оозеки формада жана диалог түрүндө жүзөгө ашат.

Сүйлөшүү кеби оозеки формага ээ болгону менен кеп ар дайым сүйлөшүү мүнөзүнө ээ эмес. Анткени бардык эле жазылмалар жазуу кебине тиешелүү эмес болгон сыяктуу оозеки сүйлөөнүн баары эле сүйлөшүү кебине тиешелүү боло бербейт. Мисалы: расмий кеп, т.а. лекция, доклад же сот процессиндеги айтылган сөздөр – өзүнүн формасы боюнча оозеки кеп, бирок айрым сүйлөшүү элементтерин камтыганына карабастан, сүйлөшүү кеби эмес. Демек, оозеки кеп – баяндоонун ишке ашышынын бир формасы. Ал эми сүйлөшүү кеби – бул тилдин функционалдык түрү. «Оозеки кеп» тууралуу дагы тагыраак айтсак, бул термин сүйлөөчү колдонууга мүмкүн болгон тилдик материал жөнүндө эч нерсени билдире албайт. Китептик кеп расмий мамиледеги лекция, доклад, радио берүү, теле көрсөтүүлөрдөгү жана топ алдында сүйлөө, сот жана окуу процессиндеги суроо-жооптор ж.б.у.с. түшүнүктөрдү туюнтат. Ал эми окумуштуу О.Б. Сиротинина белгилегендей бейрасмий мамиледеги кесиптик сүйлөшүүлөр сүйлөшүү кебинде аткарылат [131; 24].

Оозеки кеп экстралингвистикалык белгилери боюнча китептик кепке карама-каршы турат. Коммуникативдик актынын белгилеринин арасынан сүйлөшүү кебине мүнөздүү болгон детерминанттарды жана компоненттерди ажырата билүү керек. Сүйлөөчү оозеки кебинде колдонуу үчүн төмөнкү детерминанттардын болушу шарт:

- 1) кеп актысынын эркиндиги;
- 2) кеп актысынын даярдыксыздыгы;
- 3) сүйлөөчүлөрдүн кеп актысына тике катышуусу [Земская, 13–14].

Кептин эркиндигин пайда кылган эң негизги кырдаал – сүйлөөчүлөрдүн ортосундагы расмий эмес мамиле.

Кеп актысынын даярдыксыздыгы жана пикир алышууга кептик өнөктөштөрдүн тике катышуусу сүйлөшүү кебинин оозеки формасы менен тыгыз байланышта болот.

Ал эми китептик кеп даярдалган мүнөзгө ээ. Анда тексттер алдын ала пландаштырылып жана ойлонуштурулат. Мисалы, оратор же мугалим, же жыйналышта сүйлөөчүлөр үчүн атайын белгилүү бир жай тандалып, алардын тексттери алдын ала пландаштырылып, даярдыктар көрүлөт.

Пикир алышууга кептик өнөктөштөрдүн тике катышуусу. Бул учурда маалымат берүүнүн кошумча каражаты болгон кинесикалык каражаттар: ымдоо, ишарат, көз караш, үндүн көркөмдүүлүгүн арттыруучу каражаттары болгон паралингвистикалык каражаттар: интонация, тыным, логикалык басым, темп, ыргак, дикция, үндүн тону ж.б. колдонулат. Мындан сырткары, кеп актысы кептеги өнөктөштөрдүн ый, күлкүсү менен да коштолот. Бул шартта байланыштын темпи тездеп, кептин жандуулугу артат.

Демек, жогоруда аталган белгилер сүйлөөчүнүн коддолгон адабий тилди эмес, сүйлөшүү кебин тандоосун аныктоочу детерминанттар болуп эсептелет. Белгилей кетүүчү нерсе, аталган белгилерден кептик актынын эркиндиги гана сүйлөшүү кеби үчүн мүнөздүү, ал эми калган эки параметр – кептик актынын даярдыксыздыгы жана коммуникациялык актыга кептик өнөктөштүн тике катышуусу колдонгон адабий тилге да тиешелүү.

Сүйлөшүү кебин же коддолгон адабий тилди тандоону аныктабаган, бирок сүйлөшүү кебинин түзүлүшүнө таасир эткен белгилер да бар. Алар коммуникативдик актынын компоненттери же кырдаалдын компоненттери деп аталат. Аларга төмөнкүлөр кирет:

- 1) кептин оозеки формасы;
- 2) сүйлөөчүлөрдүн саны (монолог, диалог, полилог);
- 3) кептик актынын жүзөгө ашуу шарты (контактылык, дистанттык);
- 4) кептик актынын динамикалуулугу;
- 5) кептин актынын тилдик эмес кырдаалы (конситауция);
- 6) сүйлөшүүлөрдүн апперцепциялык базасынын жалпылыгы.

Оозеки кеп ар дайым оозеки формада болот. Кептин оозеки формасы китептик кепке да мүнөздүү. Алсак, китеп кебинин көптөгөн түрлөрү, мисалы: лекция, отчет, илимий докладдар ж.б. оозеки формада да аткарылып, убакыт жана аралык үнөмдөлөт [Аширбаев Т.] Бирок «китеп стилдери оозеки кептин белгилерин толук пайдалануу мүмкүнчүлүгүнө ээ эмес» [Аширбаев Т.].

Оозеки кеп үй-бүлөлүк, күндөлүк турмуштук чөйрөдө, өндүрүштүк мамиледеги расмий эмес сүйлөшүүлөрдө колдонулат. Ошондуктан оозеки кеп өзүнүн табияты боюнча көбүнчө диалогдук мүнөзгө ээ. Диалогго кептик өнөктөштөр түздөн-түз катышат. Сүйлөшүү монологу – бир адамдын диалогдун структурасында узак убакыт сүйлөөсү. Бул учурда угуучулар сүйлөөчүнүн кебин бузуп, ага суроо берип, анын пикирине кошулуу же каршы чыгуусу мүмкүн. Ал эми колдонгон адабий тилдин (докладчынын, лектордун, митингдеги оратордун кеби) диалогдук түрлөрүндө сүйлөөчүнүн кебин бөлүүгө болбойт [Земская Е.А.].

Оозеки кепке полилог да мүнөздүү. Анда пикир алышууга экиден көп кептик өнөктөштөр катышат.

Кептин диалогдук түрү китептик кепке да таандык. Алсак, окуу, сот процессиндеги, илим чөйрөсүндөгү ж.б. расмий тараптардын өз ара суроо-жооптору буга далил боло алат.

Оозеки кеп китептик кептин диалогдук түрүнөн айырмаланып, ал белгилүү бир тематика боюнча чектелбейт. Ага турмуштук, ошондой эле, расмий эмес мамиледеги кесиптик темадагы сүйлөшүүлөр да кирет [Сиротинина О.Б.]. Ал эми китептик кеп тематикалык жактан чектелет жана ал, негизинен, диалогдук түрдө ишке ашат.

Оозеки кеп – эки контактылык (мандай-тескей сүйлөшүү), дистанттык (аралыктан сүйлөшүү, мисалы, телефондогу, бир бөлмөдөн башка бөлмөдөгүлөргө сүйлөө) – шартта жүзөгө ашат. Контакттык сүйлөшүүдө аңгемелешүүчүлөр маалыматты берүүнүн каражаты катары шарттарды жана

ымдоолорду колдонушу мүмкүн; дистанттык сүйлөшүүдө байланыштын бир гана каналы – угуу колдонулат [Земская Е.А.].

Оозеки кеп динамикалуу болот. Ал белгилүү убакыттын ичинде аткарылгандыктан, ойлонууга убакыт болбойт.

Оозеки кептин эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири – тилден сырткары жагдайга таянуу. Пикир алышуу агымына кирүүчү кептик тикеден-тике жагдайды «конситуация» деп атоо кабыл алынган. Эркин пикир алышуу шарттарында сүйлөшүү кеби көбүнчө конситуация менен пикир алышуунун вербалдык каражаттарынын биримдикти түзүшү аркылуу уюшулат: конситуация, ангемелешүүчүлөрдүн кыймыл-аракети, ишараттары, ымдоолору жана алардын кеби пикир алышуунун бирдиктүү актысын түзөт [Земская Е.А.].

Конситуация сүйлөшүү кебинин тилдик бирдиктеринин түзүлүшүнө да таасирин тийгизет [Земская Е.А., Китайгородская М.В.]. Мисалы «албай койду» деген сүйлөмдү базарда товарды албай коюу, университетте экзаменди албай коюу сыяктуу маанилерде колдонулушу мүмкүн. Бул учурда сөздөрдүн туюнткан маанилери кеп жүрүп жаткан мезгилдеги кырдаалга ылайык аныкталат.

Оозеки кептин түзүлүшүндө сүйлөөчүлөрдүн апперцепциялык базасынын жалпылыгы да өзгөчө мааниге ээ болот. Башкача айтканда, пикир алышуучу өнөктөштөрдүн көп жылдык тааныштыгы, алардын жакындыгы, ошондой эле, сүйлөшүүнүн темасы, теманын жеңил-оордугу жана башкалар да таасир этет.

Конситуация термини «контекст» термининин аналогиясында жасалган. Кон – орус тилиндеги *со* приставкасына туура келип, «бирдиктүүлүк» деген маанини берет («со – ситуация» б.а., кеп жүрүп жаткан мезгилдеги кырдаал (ситуация) [Земская Е.А.].

Оозеки жана китеп тили өздөрүнө гана тиешелүү тилдик бирдиктерге ээ. Алар кепте функционалдык-стилистикалык жактан чектелет. Китеп тилине тиешелүү тилдик бирдиктер адабий тилдин илимий, публицистикалык,

расмий-иштиктүү жана көркөм стилдеринде колдонулган тил каражаттарын камтыйт. Ал эми оозеки кепте тиешелүү тил бирдиктерин сүйлөшүү стилине таандык тил каражаттары түзөт.

Оозеки кептин лексикасы китеп кебинин лексикасына салыштырмалуу сан жагынан бай келет. Анткени «кыргыз адабиятында элдик оозеки чыгармачылык XX кылымдын биринчи жарымында басымдуу колдонулгандыктан, китептик кеп дээрлик болбогондуктан (бирин-экин китептер жарык көрүп, жазуу-сызуу иштери колго алына баштаган) оозеки кеп арбын колдонулуп, китептик кеп чектүү болгон. Ошондуктан адабий жактан туура колдонулган кептен сырткары кыргыз тилинде карапайым сөз басымдуу колдонулат» [Ахматов Т.К.]. Сүйлөөчүлөрдүн пикир алышууга тике катышы алардын сөздүк казынадан ылайыктуусун тандоосуна жол бергени менен, өз оюн толук берүү мүмкүнчүлүгү чектелүү болот. Бул учурда сүйлөөчү өз оюн, айтып жаткан сөзүн түшүндүрүүдө паралингвистикалык (интонация, тыным, темп, ыргак, дикция, үндүн тону, басым ж.б.), экстралингвистикалык (ый, күлкү) жана кинесикалык (ишарат, ымдоо, көз караш) каражаттардан пайдаланат.

Оозеки кепте тематикалык жана стилистикалык ар түрдүү лексикалык бирдиктер колдонулат. Биринчиден, оозеки кеп турмуштук тематика менен гана чектелбейт, анын тематикалык диапозону кең. Анткени оозеки кепти бардык түрдүү жаштагы, түрдүү кызматтагы адамдар колдонушат. Ал күндөлүк турмушта гана эмес, ишмердүүлүктүн коомдук-саясий, өндүрүштүк-эмгектик, окуу илимий чөйрөсүндөгү расмий эмес жеке пикир алышууда да колдонулат Васильева А.Н., Земская Е.А. белгилегендей, «негизи ар кандай тема оозеки кепте да, коодолгон адабий тилде да колдонулушу мүмкүн».

Стилдик жактан жиктелген тил бирдиктери өзү «энчиленген» стилде гана колдонулбастан, белгилүү максатта башка стилге да өтүшү мүмкүн. Китептик лексиканын оозеки кепте, сүйлөшүү элементтеринин китептик кепте (мисалы, оозеки илимий кепте ж.б.) колдонулушу – бул «стилистикалык аралашуу жана транспозиция кубулушу» [Кузьмина Г.Ф.]. Ал эми оозеки кепте китеп кебине тиешелүү тил каражаттарынын колдонулушу –

мыйзамченемдүү көрүнүш. Алсак, китептик лексиканы колдонуу, өзгөчө терминдерди колдонуу, сүйлөөчүнүн кесибиине да байланыштуу болот.

Тилдин белгилүү бир стили менен чектелбей, бардык стилдерде кеңири колдонулган стилдик **орток лексика** да оозеки кепте арбын колдонулуп, реалдуу турмуштагы көрүнүштөрдү, кубулуштарды, алардын белгилерин, сан-өлчөмүн, ал-абалын, кыймыл-аракетин ж.б. өзгөчөлүгүн туюнтат.

Оозеки кептин экстралингвистикалык өзгөчөлүгү карама-каршы багытталган эки тенденцияны жаратат: тилдик бирдиктердин эркин түзүлүшүнө умтулуу (кептик чыгармачылык тенденциясы) жана шаблонго, даяр кептик формулаларды колдонууга умтулуу (кептик афтоматизм тенденциясы). Бул айрыкча сөз жасоодо байкалат, алар морфологияда, синтаксисте, семантикада, фонетикада да реалдашат. Аталган карама-каршы багытталган эки тенденция сүйлөөчү субъектинин кеп формасына карата болгон позициясына ачык көрүнөт [Земская Е.А., Китайгородская М.В]. Оозеки кепте болгон мындай өзгөчөлүктөр оозеки кепти окутууда милдеттүү түрдө эске алынышы зарыл. Анткени оозеки кептин теориялык негиздери аны натыйжалуу окутуунун каражаты болуп саналат.

1.3. Оозеки кептин кеп этикети менен карым-катышы

Оозеки кеп, кадимки оозеки сүйлөшүү – бир караганда, өтө жөнөкөй, тилди билсе эле пикир алышуу, маалымат алмашуу жүрө бергендей көрүнгөнү менен, чындап келгенде бир катар даярдыктарды көрүп, көндүмдөргө ээ болуу менен ишке ашуучу коомдук татаал процесс. Оозеки кеп болушу үчүн үч компоненттин милдеттүү түрдө болушу талап кылынат. Алар: айтуучу, угуучу жана берилүүчү, айтылуучу маалымат.

Оозеки кеп, жалпы эле маалымат алмашуу процесси Т.Маразыковдун изилдөөсү боюнча беш кадамдан турат. Ар бир кадамдын өз максаты, аткарылуучу аракеттери, натыйжалары жана мүмкүн болгон мүчүлүштүктөрү тууралуу берилген маалыматтарды студенттердин оозеки кепин калыптандырып, өнүктүрүүдө теориялык негиздер катары колдонууну сунуш

кылабыз. Анткени оозеки кепти өнүктүрүүнү илимий-практикалык негизде жүргүзүү гана күткөн натыйжаларды бере тургандыгы белгилүү.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин кыргызча оозеки кебин өнүктүрүүдө өзгөчө көңүл буруп, окутуу-үйрөтүүдө ага маани берип өздөштүрүлүүчү маселе – бул оозеки кеп менен кеп этикетинин байланыш карым-катышы. Оозеки кеп милдеттүү түрдө жалпы жана улуттук мүнөзгө ээ болгон кеп этикетине байланыштуу окутулушу шарт. Анткени кеп этикетинде оозеки кепте жүргүзүүнүн нормалары, салттары, эрежелери, моделдери ж.б. камтылат.

Кыргыз тил илиминде кеп этикети атайын иликтөөнүн объектисине алына элек. Бул проблема тууралуу С.Мусаевдин 1993-жылы жарык көргөн «Кеп маданиятынын маселелери» аттуу эмгегинде гана кыскача «Кеп адеби» деген аталышта бир катар маалыматтары берилген. Ушундан улам кыргыз тилинде бул түшүнүк «Сүйлөшүү этикети», «Кеп адеби», «Речтик этикет» сыяктуу аталыштарда чаржайыт берилип, ал кубулуштун табияты толук ачыла элек.

Ал эми орус тил илиминде, айрыкча, орус тилин окутуу методикасы илиминде «Речевой этикет» деп аталып, бул проблеманы изилдөөгө А.А. Акишина, Л.А. Введенская, В.Е. Гольдин, Е.А. Земская, В.Г. Костомаров, Т.А. Ладыженская, Н.И. Формановская ж.б. окумуштуулар, педагогдор кайрылып, бир катар маселелер чечилген. Орус тилиндеги сөздүктөрдө «этикет» деген сөз француз тилинен келип: «Адамдарда мамиле кылуунун, жүрүш-туруштун, кайрылуу, саламдашуунун, сүйлөшүүнүн коомдук жерде өзүн алып жүрүнүн, кийим кийинүүнүн эрежелеринин жыйындысы» деген түшүнүктү билдире тургандыгы айтылган [Словарь по этике – М. 1989. – 427-б]. Натыйжада, кеп этикети деген кеп маданияты, жүрүм-турум маданияты менен тыгыз байланышта калыптанган, аны сактоого коомдук бардык мүчөлөрү милдеттүү болгон даяр эрежелердин жыйындысы экендиги аныкталат. Коомдун өнүгүшү менен коомдук талаптын, мамилелердин өнүгүшү менен коомдогу адамдардын мамиле-алакаларында, айрыкча, баарлашып-сүйлөшүүлөрүндө акырындап отуруп даяр

сөз, сөз айкаштары, даяр фразалар иштелип чыгып, аларды колдонуу милдеттүү түргө өтө баштагандан тартып, кеп этикетинин барк-баасы көтөрүлө баштаган. Мындан улам кеп этикетинин «коммуникативдик модель» деп аталган даяр формада колдонулган фразалар, кеп үлгүлөрү иштелип чыккан. Алар ар бир өлкөнүн, улуттун өнүгүү деңгээлдерине, өзгөчөлүктөрүнө жараша, алардын тарыхый жолуна байланыштуу ар түрдүүчө болуп, ал улуттун тилинде сүйлөөнүн негизин түзүп калган. Ошондон улам, **бүгүнкү күндө да экинчи тилди же чет тилди окутуп-үйрөтүүдө, барыдан мурда ал тилдин тилдик системасын эмес, ал тилдеги кеп этикетин сактоо менен оозеки сүйлөй билүүгө үйрөтүү маселеси алдыңкы орунга чыкты.** Башкача айтканда кыргызча кеп этикетин үйрөтүү деген сөз башка улуттун өкүлдөрүн (студенттерди) кыргыз тилинде оозеки сүйлөөгө үйрөтүүнүн негизги өзөгүн үйрөтүү дегенди туюндурат. Кеп этикети, барыдан мурун, кайрылуунун, саламдашуунун, өтүнүч-сурануунун, коштошуунун, кечирим суроонун, кубаттоонун же нааразы болуунун ж.б. улуттук кабыл алынган үлгүлөрүн үйрөтөт. Ал эми мамилелер оозеки кептин улуттук маңызын түзөт. Ошондуктан биз, башка улуттардын өкүлдөрү болгон студенттерге кыргызча оозеки кепти окутууда аны кыргызча кеп этикетинен ажыратпай, биримдикте, бир бүтүн көрүнүш катары үйрөтүүнү алгылыктуу деп билебиз.

Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кепин өстүрүүдө кыргыз кеп этикетинин кайсы мамилелерине көңүл буруу керек? Биздин оюбузча, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

–ким биринчи салам айтууга тийиш? (кичүү – улууга, атчан – жөөгө, жогортон келе жаткан – төмөндөн келе жатканга, бир адам – бир нече адамга, туруп турган – отургандарга, жол жүрүп келе жаткан – иштеп жаткан адамга ж.б.);

–кайрылуу кандай маанайда болушу зарыл? (сылык, жагымдуу, мээримдүү, уккулуктуу, түшүнүктүү ж.б.);

– кайрылуунун атайын формалары барбы? (бар);

– милдеттүү түрдө колдонулуучу даяр үлгүлөр барбы? (бар);

- сүйлөөнүн интонациясына, тынымына коюлган талаптар барбы? (бар);
- сүйлөшүүнүн максатына жараша даяр үлгүлөр барбы? (бар);
- сүйлөшүүдө вербалдык эмес каражаттарды колдонууга болобу? (болот)

ж.б. маселелер.

Кыргыз тилин окутууну айтылган ж.б. маселелер боюнча кыргыз элиндеги салттуу нормаларды, эрежелерди мыкты билип, аларды окутуу ишинде колдонуу талапка ылайык. Албетте, жогорку маселелерге (суроолорго) бир жактуу, бардык тилдерге жарай турган жоопторду берүү мүмкүн эмес. Анткени ар бир элде, ар бир тилде айтылган маселелер улуттук өзгөчөлүк менен биримдикте каралып, биримдикте чечилүүчү көрүнүштөрдөн болуп саналат. **Кыргыз кеп этикетин кыргыз тарыхынан, маданиятынан, рухий байлыгынан, кеп маданиятынан бөлүп кароо жана окутуп-үйрөтүү дээрлик мүмкүн эмес.**

Кеп этикети оозеки сүйлөшүүдө пайда болуп, анын негизги максаты-ошол оозеки сүйлөшүүнү жөнгө салуу, бир тартипке келтирүүгө багытталгандыгында. Демек, кеп этикети, барыдан мурда, оозеки сүйлөшүүгө тиешелүү көрүнүш экендиги айкындык болуп саналат. Ал эми оозеки сүйлөшүүнүн өзү жандуу, конкреттүү, эмоционалдуу болгондуктан ага тил каражаттарынан сырткары ымдоо-жаңсоолор, ар түрдүү кыймыл-аракеттер да катышат. Ал аракеттер сүйлөшүүнүн максатына, жагдай-шартына, маанайына ж.б. жараша жылмаюу, эңкейип ийилүү, башты ийкөө, кол сунуу, колду көкүрөккө алуу, кол булгалоо сыяктуу кошумча кыймылдар да коммуникативдик белгилүү бир кызмат аткарат. Ошол эле учурда аталган кинесикалык, паралингвистикалык каражаттар да улуттук өзгөчөлүктөргө ээ болот.

Жалпы эле кыргыз этикетин изилдеген окумуштуулар Ш.Б.Акмолдоева менен Ж.К.Ниязова «Этикет кыргызов» деген эмгегинде [Б.: Илим, 2005] кыргыз этноэтикетиндеги калыптанган үч факторго – жаш куракка, жыныстык айырмага жана социалдык ал-абалга өзгөчө басым жасалганын, соңку

мезгилдерде айылдык жана шаардык айырмачылыктарда өз таасирин тийгизгенин белгилешкен (айтылган эмгектин 139-б.).

Оозеки кепте, сүйлөшүүдө кеп этикетинин эрежелерин сактоого үйрөтүү үчүн методика илиминде «коммуникативдик жүрүм-турум» деген термин колдонула баштады. Коммуникативдик жүрүм-турум – бул тигил же бул тилде сүйлөгөн чөйрөдө ошол тилде сүйлөшүүдө андагы эрежелерди жана салттуу көрүнүштөрдү туура колдонууга көнүгүү. Б.а. башка тилде сүйлөшүүдө ал тилде кабыл алынган коммуникативдик жүрүм-турум сакталышы зарыл.

Кыргыз эли айтуучуга караганда талапты угуучуга көбүрөөк койгон. **«Сөз атасы – кулак, суу атасы – булак», «Аргымактын жакшысы азыраак оттоп, көп жуушайт, азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп, көп тыңшайт»** деген макалдар баарлашуу процессин жөнгө салуучу эрежелерден болгон. Ошону менен бирге, адамдын жаш курагына, улуу-кичүү ортосундагы мамилеге, туугандык байланышка өзгөчө мамиле жасалган. Ошондуктан кыргызча сүйлөшүү этикети адегенде адамга кайрылууда улуу-кичүүгө таандык жүрүм-турум эрежелерин эске алууну талап кылат.

Оозеки кептин коммуникациялык багытын аныктоо үчүн баарлашууга катышкан ар бир сүйлөөчү өзүнүн коммуникативдик шеригинин жаш курагына, кызмат абалына, анын интеллектуалдык деңгээлине, кырдаалга жараша тилдик каражатты тандайт. Баарлашуу үчүн *сен – сиз*, сөздү айтууга болот–болбойт, мүмкүн–мүмкүн эмес эрежелери коммуникативдик шериктердин өз ара байланыш деңгээлине (тууган – тааныш – бейтааныш), жаш курагына (улуу – кичүү), кырдаалдын мүнөзүнө (расмий – иштиктүү, кызматташуу, жолдоштук, көңүл ачуу, жакшылык – жамандык ритуалдарында ж.б.) төп келүүсү зарыл. Эгер андай шайкештик болбосо, этикет бузулат. Демек, кырдаалга жараша тилдик каражатты тандоо сүйлөшүү этикетин сактоо болуп эсептелет.

Сүйлөшүү этикети үчүн калыптанып, туруктуу формулага айланган:

Ассалом алейкум! Кандайсың! Арыбаңыз! Жакшысызбы!

Саламатсыңбы! (-сызбы), Саламатсызбы (-сызбы), Кутмандуу күнүңүз менен!

Кутмандуу таңыңыз менен! Түнүңөр бейпил болсун; Айып этпеңиз! Кечиресиз! Кечириңиз! Кечирип коюңуз! Кечирим сурайм! Кечиримдүү болсун! – деген формаларды колдонуунун өзү орду, мезгили, өзүнө тиешелүү кырдаалы бар. Биринин ордуна экинчисин колдонуу этикеттин бузулушуна алып келет.

Кеп этикетинин негизги милдети пикирлешүүдө инсандар ортосунда кеп маданиятын сактоого багытталган. Ошондуктан кайсы тилде болбосун, учурашуу, коштошуу, куттуктоо, ыраазычылык билдирүү, алкыш айтуу, кечирим суроо сыяктуу ар түрдүү кырдаалга жараша сүйлөшүү этикетинин формалары иштелип чыгып, алар туруктуу тилдик структура катары калыптанган.

Кыргыз тилинде сылык мамилени туюндуруучу атайын тилдик каражаттар бар. Эгерде орус тилинде «сиз» деген сөз жекелик мааниде да, көптүк мааниде да «вы» деген ат атооч аркылуу берилсе, кыргыз тилинде экинчи жакка таандык ат атоочтун жекелик санда да, көптүк санда да өзүнчө лексикалык маанисине ээ. «Сен, силер» деген ат атооч менен анын сылык формасы «сиз», «сиздер» ар башка функционалдык кызмат аткарат. «Сен» деген – сенек сөз, «сиз» деген – сылык «сөз» деген макал да бар. Кыргыз тилинде «силер» расмий эмес кырдаалда кичүүлөргө карата кайрылуу маанисинде колдонулса, «сиздер» расмий кырдаалда жаш курагына карабай сылык форма катары улуу, кичүүгө карабай бир гана көптүк санда кеңири пайдаланылат.

Коомдо өзүнүн тунук акылы, таланты, кашкөйлүгү менен айырмаланган инсандарга болгон бөтөнчө сый-урмат бар экендиги белгилүү. Кеп этикетине таандык сылыктыкты камсыз кылуучу кеп этикеттери коом мүчөлөрүнүн ортосундагы: өз- жат, жогорку кызмат-төмөнкү кызмат, улуу – кичүү, алыскы – жакынкы, тааныш – бейтааныш, жакшы – жаман мамилелерди туюндуруучу жалпы адамзаттык эрежелер кыргызча баарлашууга да зарыл.

Кыргызча кеп этикетинде «**кут**», «**кутман**» түшүнүктөрүнүн кайрылуу, куттуктоо кырдаалдарында колдонулушу элдик ишенимге ылайык, баарлашуудагы коммуниканттардын өз ара сый-урматын камсыз кылууга багытталган. «Кут – дин ишениминде асмандан түшүүчү бакыт-таалай. Кутман – бакты, таалай, жыргалчылык, ырыс, береке».

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде сүйлөшүү этикетин талап кылуучу кырдаалдардын ичинен бешөө: саламдашуу, коштошуу, кечирим суроо, ыраазычылык билдирүү, кайрылуу өтө жыш кездешет. Ошондуктан бул кырдаалдарда колдонулуучу моделдерди студенттер анын грамматикалык табиятын өздөштүрбөй туруп, структуралык багытта үйрөнүүгө тийиш. Мындай моделдерди адегенде практикада туура колдонууга машыгып, аны автоматтык түрдө тиешелүү кырдаалда пайдалана билгенден кийин анын грамматикалык маанисин өздөштүрүү тил үйрөнүүнүн табигый мыйзамченемине туура келет. Айталы, «*кечиресиз*» деген сөздүн уңгу, мүчөсүн дароо эле ажыратып отуруунун зарылчылыгы жок.

Кыргыз тилин бөтөн тил катары үйрөтүүдө кеп этикетин талап кылуучу коммуникациялык моделдер (сөз, сөз айкашы, фраза, жөнөкөй сүйлөмдүн айрым түрлөрү, туруктуу сөз айкаштары) жогорку окуу жайында окуган студенттердин кеп ишмердүүлүгүн калыптандырууда, өнүктүрүүдө негизги каражаттар болуп саналат. Ошондуктан этнос маданий лексикаларды: **кадырман, даанышман, улутман, кут, кутман, азиз, аксакал, акылгөй, асылзат, айым, мырза** деген өзгөчө семантикалык маанидеги сөздөрдү өз ордуна пайдалана билүүгө үйрөтүү зарыл. Сылык мамилени камсыз кылуучу лексикалык жана морфологиялык каражаттардын коммуникативдик ролун таанып-билүү, улуттук пара лингвистикалык каражаттарды үйрөнүү талап кылынат. Кеп этикетинин сакталышын камсыз кылуучу туруктуу коммуникативдик каражаттар тил үйрөтүүгө *структуралык мамиле* жасоону камсыз кылат. Мындай мамиле кыргыз тилин бөтөн тил катары үйрөнүү процессин интенсивдештирүүдө маанилүү роль ойнойт. Улуттук өзгөчөлүктөрдү камтыган мындай коммуникативдик моделдер башка улут

өкүлдөрүн кеп этикетине үйрөтүү менен элдик этномаданият менен да таанышууга мүмкүнчүлүк түзөт. Мындан улам жогоруда белгиленген кеп этикетине таандык беш функцияны (жөнгө салуучу, байланыштыруучу, сылыктыкты камсыз кылуучу, эмоционалдык жана баарлашууга чакыруучу) тил үйрөтүү процессинде системалуу пайдалануу зарыл.

Оозеки кептин этикети менен болгон байланыш, карым-катышын талдоодон төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга болот. Кеп этикетинин кабыл алынган эреже-нормалары оозеки кептин коммуникативдик негизин түзөт. **Кеп этикети оозеки сүйлөшүүнү жөнгө салуучу, аны уюштуруучу, андагы улуттук белги-өзгөчөлүктөрдү чагылдыруучу, сылыктыкты камсыз кылуучу, жалпы эле сүйлөшүү, баарлашуу, процессин натыйжалуу жүргүзүүнүн даяр формадагы күчтүү куралы болуп саналат.** Студенттерди оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүүдө кыргызча кеп этикетинин негиздерин үйрөтүү тил үйрөтүү менен бирге эле кыргыз элинин маданиятын андап-билүүгө да өбөлгө түзүп, маданият таануучулук компетенциясы калыптандыруу функциясын да аткарат. Кеп этикетин оозеки сүйлөшүүдө колдонууга үйрөтүү жогорку маани-маңызы менен эле чектелбейт.

Ар бир айтылган сөз, кеп информация-маалымат менен бирге эле айтуучунун маданиятын, сезимин ошондой эле анын угуучуга болгон мамилесин да билдирет. Бул билдирүүлөр сүйлөп жаткан адамдын каалоосунда же каалоосунан көмүскө түрдө да берилиши мүмкүн. Ал айтуучунун сүйлөөдө колдонгон тил каражаттарына байланыштуу болот. Ошондуктан кеп этикетин сактоо лингвистикалык, психологиялык маселелер менен бирге элдик педагогиканын талаптары менен да байланыштуу болот. **Кеп этикетин сактоо сүйлөп жаткан адамдын ички маданиятын, интеллектин, жалпы эле кандай адам экендигин көрсөтүп туруучу күзгү, көрсөткүч.** Демек, кыргызча кеп этикетин, жалпы эле оозеки кепти окутуу-үйрөтүүдө кыргыз элинин сөзгө, кепке, тилге болгон мамиле-түшүнүгүн кошо билдирүү, үйрөтүү зарылдыгы бар. Бул принципти окутууда дайыма эске алып, колдонуунун зарылчылыгын

кыргыз элинин: «Жакшы сөз жан эргитет, жаман сөз жан кейитет», «Жигиттин сөзү өлгөнчө, өзү өлсүн», «Ойлонбой сүйлөгөн онтобой ооруйт» сыяктуу накыл сөздөрү да тастыктап турат.

1.4. Кыргыз тилиндеги оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрү

Тил пикир алышуунун, маалымат алышуунун куралы катары адам коомундагы жашоо-турмуштун зарылдыктарды камсыз кылуучу үчүн оозеки сүйлөшүү формасында пайда болгон коомдук-социалдык көрүнүш экендиги белгилүү. Азыркы илимдин, техниканын, информациялык технологиянын, интернеттин өнүккөн заманында да оозеки кеп, жандуу сүйлөшүү өз маанисин жогото элек. Тескерисинче, пикир алышууда, сүйлөшүүдө угуучунун суроо-талабын канааттандырган, сүйлөшүүдөн каалаган натыйжа алууда тилди оозеки сүйлөшүүдө колдонуунун барк-баасы улам көтөрүлүүдө. Буга кошумча, ким, кайсы тилде сүйлөбөсүн, барыдан мурда, ал тилдеги оозеки кептин, кеп этикетинин, норма-талаптарынын сактоо талаптары да коюлууда. Айрыкча экинчи тилди же чет тилди окутуп-үйрөтүүдө тил үйрөнүүчүгө ал тилдин системасын (теориясын) эмес, жөнөкөй оозеки баарлашууга үйрөтүү маселеси алдыңкы орунга чыкты. Бул жөн жерден жаралган жок. Бул боюнча орус окумуштуулары Е.М. Верещагин менен В.Г.Костомаровдун төмөнкү пикирлерин дайыма эске тутуу жана окутуу-үйрөтүү иштеринде жетекчиликке алуубуз зарыл.

«Язык, будучи одним из основных признаков, выражает культуру народа, который на нем говорит, т.е. национальную культуру. Поэтому преподавать иностранный язык можно и нужно не только как новый код, как новый способ выражения мыслей, но и как источник сведений и национальной культуры народа-носителя изучаемого языка» [Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М: Русский язык, 1976. – 3-б].

Мындан улам башка, бөтөн тилде каалагандай сүйлөшүү үчүн ал тилди мыкты билүү жетишсиз, ал үчүн тилди гана эмес ал тилди сүйлөгөн элдин маданиятын (айрыкча кеп маданияты менен кеп этикетин) да мыкты

өздөштүрүү талабы да бар. Анын үстүнө ар бир тилде сүйлөшүү жалаң гана вербалдык (тилдик) каражаттардан турбайт. Ар бир тилде сүйлөшүү вербалдык эмес каражаттар менен да дайыма коштолот. Бул өзгөчөлүктөр алгачкы жолугушуудагы көрүшүүдөн, саламдашуудан эле ачык көрүнөт. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда окутуучунун бул боюнча кеңири маалыматка ээ болушу талап кылынат. Кыргыз тилин окутуучуларга бул маселе боюнча жардам берүү максатында профессор Ж.Чымановдун дүйнө тилдериндеги саламдашуу салттары боюнча топтогон материалдарын беребиз.

Тилдин өзү сыяктуу эле учурашуу, саламдашуу учурунда колдонулган сөздөр да ар түрдүү жана алар тек гана көрүшүүнү туюндурбастан ошол элдин, улуттун үрп-адатынан, каада-салтынан, дүйнө таанымынан, маданиятынан, ишениминен, турмуштук ал-абалынан ж.б. кабар берген, терең мааниге ээ жана андагы маданият жөнүндө кабар берип турат. Бирок көпчүлүк учурда тигил же бул тилдеги учурашууда колдонулган сөздөрдү өзүбүз айтуу менен ал сөздүн билдирген маанисине көп көңүл бурбайбыз.

Айталы, англичандар да, немистер да, француздар да көрүшкөндө жана коштошкондо бири-бирине ден соолук же ийгилик каалашпайт. Англичан таанышын көргөндө «How do you do?» деген суроо менен кайрылат. Бул сөздүн сөзмө-сөз котормосу «сен кандай аракеттенип жатасың?» деген маанини туюндурат. Француздар «Comment sa va?» (котормосу «кандай жүрүп жатат?») деп сураса, немистер «Жүрүшү кандай?» деп сурашат. Италиялыктар «Come sta?» – «кандай турасың?» деп көрүшсө, кытайлар учурашуу учурунда «Сен бүгүн тамак жединби?» – «**Нин хау ма?**» деп кайрылышат. Зулустар саламдашууда тек гана «Мен сени көрдүм» – «Сакубано» дешсе, навахо деген индеецтер «Бардыгы жакшы» деген сөздү айтып учурашышат. Ал эми монголдор болсо «Мал кандай?», «Көч кандай?» деген суроону көрүшүүдө көп колдонушат.

Чыгыш элдерине кеңири тараган «Салам» «Сага тынчтык» маанисин билдирсе, Иранда «Шайыр бол» маанисинде сөздү айтышат. Грузиндер «Гамарджаба» (кыргызча «Туура (акыйкат) бол» же «Жеңүүчү бол») деген

сөздү, япондор «Коннитива» (Мына «күн», «Күн келди») Памирдеги жана Гиндукуштагы тоолуктар бири-бирине «Сергек бол», «Чарчоону билбе» каалоолорун, вайнах эли «Эркин бол», маор эли «Ушул күн (таң) үчүн алкыш айтам» («Kia ora!»), индустар «Намастэ» б.а. «Мен кудайга сен аркылуу учурашам (көрүшөм)» деп учурашса, Түндүк Америкалык индеецтер «Сен менин башка менимсиң (өзүмсүң)» деген сөздөр менен саламдашат.

Ошентип, орустар үчүн – ден соолук, англосактар үчүн – ишмердүүлүк, арабдар үчүн – тынчтык, француз жана немистер үчүн – өнүгүү, япондор үчүн – ар бир күндүк көйгөйү, грузиндер үчүн – адамдык мамилелердин этикасы өзгөчө мааниге ээ болуп, алар көрүшүү, учурашууда чагылдырылат. Римдиктер «Аман бол», «Соо бол» (Salve) деп айтышса, грек-дионисийликтер бири-бирине «Хайре» («Кубан», «Сүйүн») деп кайрылышкан.

Адамдардын бири-бирине саламдашуу учурунда суроо, буйрук бекемдөө, тастыктоо маанисиндеги сөздөрдүн колдонулушунун грамматикасы эле ар түрдүү элдердин маданиятынан кабар берип турат.

Биздин күнүмдүк турмуш-тиричилигибизде учурашуу учурунда колдонгон сөздөрүбүз анча деле көп эмес. Мисалы: Салам айттык ж.б. Ал эми айрым элдердин мыкты тарбияланган, өз элинин каада-салтын мыкты билген адамы саламдашуунун ондогон түрүн билип, турмушунда колдонууга тийиш. Айталы, Кавказдагы абхаз жана осетин элдеринде бардык жагдай-шарттарда, кырдаалдарда учурашуу үчүн ар кандай сөздөр, саламдашуулар ойлонуп табылган. Аларда улуулардын, кичүүлөрдүн, тең курбулардын, меймандын, үй ээсинин, жол жүрүп бара жаткан адамдардын гана эмес, жер иштетүүчүлөрдүн, аңчылардын, багбандардын, аскер адамдардын ж.б. да өзүнчө учурашуу үчүн сөздөрү бар.

Вайнах элинде кичүү адамдар улууларына «Сиздин байсалдуу сапарыңызды тилейм (каалайм)» деп саламдашса, улуулары «Кудай сага да бактылуу турмушту берсин» деп алик алышат. Ал эми мусулман элинде «Сизге тынчтык» – салам деп саламдашуу тең курбуларда гана колдонулат.

Дагы бир кызык көрүнүш, Батыш өлкөлөрүндө, коомчулугунда саламдашуу учурунда колдонулуучу сөздөргө же кыймыл-аракеттерге анча маани берилбейт, аларды атайылап жөнгө салуу, тескөө анча кеңири тараган эмес. Ал эми башка өлкөлөрдө, маданияттарда саламдашуунун кодекси ашкере татаал болуп, таң калууга, атүгүл сак болууга чакырат. Анткени саламдашуу учурунда тиешелүү сөздөрдү айтуу менен чектелбестен, белгилүү бир кыймыл-аракеттерди кошо жасоо да милдеттүү көрүнүш. Ошол эле учурда ал кыймыл-аракеттер (жесттер) да учурашууга кошумча көрк, маани берип турат.

Мисалы, мусулман өлкөлөрүндө саламдашуу учурундагы салтты бузуу чоң чатакка айланып кетиши мүмкүн. Мусулманчылыкты катуу кармаган өлкөлөрдө аял кишинин көпчүлүктүн алдына чыгышы, алар менен саламдашуу өтө өөн, жосунсуз жорук катары кабылданат. Байкоосудан жасалган кыймыл же аракет (кадала же суктана кароо, көңүл буруу, сый көрсөтүү ж.б.), ошондой эле айтылган сөз шылдыңдоо, кордоо, кемсинтүү ж.б. маанилерде кабыл алынышы мүмкүн. Ал өлкөлөрдө эркектер эч качан биринчи болуп аялзаты менен учурашпайт. Атүгүл аялзатына өз алдынча жакындоого, кол алышып учурашууга катуу тыюу салынган.

Бирок бул сыяктуу саламдашуу учурундагы ритуалдар Европа өлкөлөрүндө да ар түрдүү. Айталы, Францияда көрүшүү учурунда өбүшүү милдеттүү түрдө болсо, Англияда учурашуу мезгилинде да кол алышуу салтта жок.

Кол алышып учурашуу Чыгыш элдеринде өзгөчө мааниге ээ. Тажик эли сунулган колду кош колдоп кармоо менен көрүшүшөт. Сунган колду бир кол менен эле кармап учурашуу сыйлабастыкты, атүгүл адепсиздикти билдирет. Кош колдоп саламдашуу айрыкча конок алып жаткан үй ээсине милдеттүү ритуал. Японияда бүгүнкү күндө да ийилип саламдашуу, ал эми мейманды эңкейип (ийилип) тозуп алуу салты күчтүү.

Түндүк Африканын элдеринде учурашуу учурунда ийилип таазим кылуу менен оң колун чекесине, эриндерине (оозуна) көкүрөгүнө жакындатып

саламдашкандар бар. Бул кыймылдардын ар бири өзүнчө маанини туюндурат. Колун чекесине (бешенесине) жакындатуу – «Мен сен жөнүндө ойлонуп жатам», колду эриндерге жакындатуу – «Мен сен жөнүндө сүйлөп жатам», көкүрөгүнө тийгизүү – «Мен сени урматтайм» деген маанилерди билдирет.

Айрым алыскы өлкөлөрдөгү саламдашуу, андагы жасалган кыймылдар (тесттер) укмуштуудай таасирлерди жаратат. Тибетте учурашууда колду кулактын алдына коюп, тилин сунушат. Тилди сунуу жаман, арам ой жок экендигин билдирет. Ал эми Полинезияда болсо көрүшкөндө бири-биринин мурундарын тийгизип, сүрүшөт. Ошол эле учурда бири-биринин далысын колу менен сылашат. Эскимостордун эркектери болсо саламдашууда бири-бирин муштумдары менен башын жана ийиндерин акырын уруп коюшат.

Булар сыяктуу ритуалдардын бардыгы жакшы ниетти, тынчтыкты билдирип, арам ойдун, душмандыктын жок экендигин айгинелейт. Мисалы, жогору көтөрүлгөн колдун алаканынын ачык көрсөтүлүшү «Менин куралым жок» дегенди, кучак жаюу менен тозуу «Мен сенден эч кандай жамандыкты күтпөйм» түшүнүгүн билдирет. Жалпы эле таазим кылуу, ийилип саламдашуунун келип чыгышы анча деле татаал эмес, түшүнүктүү. Айрым индеецтердин урууларына бейтааныш адамды көргөндө отура калуу салты калганына аз эле убакыт болду. Индеецтер бул аракетин аркылуу өзүнүн душман эместигин, кол салууну ойлобогондугун билдирген.

Саламдашуу боюнча зулустарда таң калаарлык бир каада бар. Бейтааныш адам үйгө кирип келери менен эч кандай чакыруусуз эле аны эч ким байкай электе тиешелүү орунга отура калыш керек. Ошол эле учурда бейтааныш эч ким менен учурашууга акысы жок. Ал жайланып отургандан кийин гана үй ээси биринчи болуп саламдашууга тийиш.

Дегеле мейманга (конокко) чакыруу боюнча түрдүү салттар бар. Мисалы, түндүктө жашаган ненец элинде жөн күндөрү менен майрам күндөрү да атайылап мейманга чакыруу салты жок. Бирок алар бири-бирине чакыруусуз эле мейманчылыкка барышат. Меймандардын келишине үй ээлери дайыма кубанычта болуп, жадырап-жайнап тосуп алышат.

Азыркы заманда саламдашууну адептүүлүктүн, сылыктыктын, маданияттуулуктун жана урматтап-сыйлоонун белгиси катары кабылдайбыз. Бирок саламдашуунун мааниси, функциясы булар менен эле чектелбейт. Салам айтуу, учурашуу менен адамдардын көңүлүн буруу, сөзгө тартуу, сүйлөшүүгө чакыруу сыяктуу аракеттер да аткарылат. Ал эми саламдашуу мезгилинде белгилүү бир сөздөрдү айтуу менен чектелбей, ага коштоп кол алышуу, кучакташуу, өбүшүү өңдүү кыймыл-аракеттердин жасалышы мамилелердин өзгөчө жакындыгын, жолугушуунун маанилүүлүгүн ж.б. кошумча маани-маңыздарды камтып турат.

Коом өзгөрүп-өнүккөн сайын эл аралык, континенттер аралык байланыш-катнаштар күчөп, маданияттар, каада-салттар аралашып, азыркы тил менен айтканда, глобалдашуу заманында учурашуу учурунда аткарылуучу көптөгөн ритуалдык кыймыл-аракеттер барган сайын азайып (атүгүл жоголуп), саламдашуунун эл аралык түрлөрү барган сайын кеңири жайылууда. Айталы, мындан жүз жыл мурун эле кытай жана япон элине кол сунуу, кол алышып учурашуу алар үчүн түшкө кирбеген жорук болчу. Азыркы мезгилде эл аралык мамилелерде, кездешүүлөрдө кол алышып учурашуу протоколдук милдеттүү иш болуп калды.

Ар бир элдин, улуттун көрүшүү, саламдашуу учурундагы айткан сөздөрү, кыймыл-аракеттеринде жогоркудай өзгөчөлүктөрү менен бирге эле айрым бир бардыгына тиешелүү болгон жалпы белгилер да бар. Алардын негизгилери катары мына буларды көрсөтүүгө болот:

- 1) Жаш курагы боюнча: улууга кичүү салам айтат.
- 2) Социалдык абалы боюнча: жетекчиге кызматкер салам айтат.
- 3) Адеп, маданият боюнча: адептүү адам озунуп салам айтат.

Кыргыз тилиндеги оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрүн аныктап – тактап, аны окутуу-үйрөтүү жумуштарына колдонуу үчүн оозеки кептин лингвистикалык жана экстралингвистикалык негиздерин жакшы билүү талабы коюлат. Оозеки кептин улуттук өзгөчөлүктөрүнүн негизин сүйлөшүү стилинин тили түзөт. Бул боюнча «Азыркы кыргыз адабий тили» академиялык

эмгекте мындай маалыматтар берилген: «Сүйлөшүү стили кыргыз адабий тилинин башка функционалдык стилдеринен айырмаланып, өзүнүн тилдик бирдиктерине жана каражаттарына ээ. Сүйлөшүү стилинин тили адабий сүйлөшүү кебинде кыргыз тилин адабий нормаларын сактоого ыктаса, жөнөкөй сүйлөшүү кебинде ал нормалардан бир топ тилдик фактыларды колдонууда четтегени менен өзгөчөлөнөт. Демек, бул стилдин тилдик белгилери өзүнүн татаалдыгы жана көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Тактап айтканда, сүйлөшүү стилинен, бир жактан, жалпы адабий тилге мүнөздүү, экинчи жактан, оозеки кепке мүнөздүү болгон тилдик фактыларды көрүүгө болот» [Азыркы кыргыз адабий тили. – Бишкек, 2009. – 813-б]. аталган эмгекте оозеки кептин фонетикалык, лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү да факты-мисалдар менен кеңири түшүндүрүлүп берилген. Кыргызча оозеки кепти үйрөтүүдө ал маалыматтар окутуунун каражаттары жана мазмуну катары колдонулушу талапка ылайык.

Оозеки кептин кыргыз тилиндеги өзгөчөлүктөрү тексттин деңгээлинде иликтөөгө алган Т.Маразыков анын бир катар стилдик өзгөчөлүктөрүн ачып берген. Тилчи окумуштуунун тыянагы боюнча оозеки кепте түзүлгөн текст көпчүлүк учурда алдын-ала даярдалбастан, автоматтык мүнөздө ишке ашат. Мындай тексттерде тилдик эмес каражаттар: ымдоо, жаңсоо, жесттер, мимика, пантомимика ж.б. кеңири катышып, алар өзүнчө мааниге ээ болот.

Оозеки кептеги тексттер эркин түзүлүп, анда эмоционалдуулук, жандуулук, таасирдүүлүк, ыргактуулук, көп үндүүлүк өкүм сүрөт. Бул оозеки кепте түзүлгөн тексттердин спецификалык, стилдик өзгөчөлүктөрү болуп саналат. Т.Маразыков оозеки түзүлгөн тексттин өзгөчөлүгү боюнча мындай жыйынтык чыгарат: **«Турмуш-тиричиликте маалымат алмашуу стилиндеги [оозеки сүйлөшүү стилинде – К.Д.] оозеки текст алдын ала даярдалып, күн мурунтан пландалып, эсеп-чотко алынбагандыктан, ал автоматтык түрдө түзүлүп, анда тилдин норманы сактоо, сөз тандоо жагынан мүмкүнчүлүктөргө, шарт-кырдаалга байланыштуу кайталоолорго (ситуативдик тавтологияга) жол берилет. Мындай**

тексттер эмоционалдуу, абдан кыймылдуу, динамикалуу, ыкчам болгондуктан, анын маанилик структуралык жактан уюшулушу узун сүйлөмдөр аркылуу эмес, кыска, энергиялуу, эмоционалдуу кемтик, өксүп кемтик, парцелляцияланган жана сөз сүйлөмдөр аркылуу тилдик эмес факторлордун системасында, фонунда ишке ашат» [Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү. – Бишкек, 2014. – 24-б.]

Кыргыз тилиндеги оозеки кептин өзгөчөлүктөрү саламдашуудан эле башталат. Негизги жана соңку мезгилдерде эң кеңири тараган тилдик өзгөчөлүк катары «Саламатсыңбы», «Саламатсызбы», «Саламатсыңарбы», «Саламатсыздарбы» деген сөздүн ылганбай, текши колдонулуп калганын көрсөтүүгө болот. Учурашуу учурунда колдонулган бул сөз орус тилиндеги «здравствуй», «здравствуйте», деген сөздөрүнөн калькаланып которулуп калган. Ал улуттук менталитет, өзгөчөлүк менен эч кандай байланышы болбой, совет мезгилинде мажбурлоо менен киргизилгендиктен, ал бардык учурда жана бардыгына (улуу – кичүүгө, аял – эркекке, шаар – кыштакка ж.б.) бирдей айтылып жашоо-тиричиликте, ар түрдүү ишмердүүлүктөрдө колдонулуп, норма катары кабыл алынып кетти. Биздин оюбузча, кыргыз тилинин экинчи тил катары окутууда мындай саламдашууну үйрөтүүгө милдеттүүбүз.

Араб тилинен кабыл алынып, мусулман өлкөлөрүндө кеңири тараган «Ассолоом алейкум» деген формуланын кыргыз тилинде колдонулушунда да өзгөчөлүк бар. Эгерде мусулман өлкөлөрдө аталган формула эркек, аялына карабастан бирдей, текши колдонулса, кыргыз тилинде эркектер арасындагы саламдашууда гана колдонулат. Бул тууралуу кыргыз тилин үйрөнүп жаткан башка улуттардын өкүлдөрү билүүгө тийиш.

Ал эми аялзатына улууларга карата «Арыбаңыз» сөзүн колдонуу саламдашуунун улуттук өзгөчөлүгүнө шайкеш келет. Мындай учурашууну уккан адам (аял) «Бар болуңуз» деп алик алууга тийиш. Мындан сырткары кыргыз тилинде аялзатына карата «Амансызбы», «Жакшысызбы», «Күүлү-демдүүсүзбү», «Саламатсызбы» сөз формулалары колдонулат.

Кыргыз тилиндеги саламдашуулардан мисал келтирели.

«– Салоому алейкум, Жума аке! – деп, Эсен атынан түшөрдө, Бегайым жүгүрүп барып алдын алды.

– Валлекимо салам! О, кел Эсеке! – деп, Жума ордунан турду.

– Кандай Каныбек, жакшы болдубу? – деп, Эсен Жума менен кол алышты.

– Жакшы ... жакшы ... кудайга шүгүр, жакшы болуп калды!..

– Э, оозуна май, Жумаке!

– Салоом алейкум, Эсеке! – деди Каныбек.

Алеки салам!.. О, айланайын!.. Жакшы болдуңбу? – деп, Эсен өтө мээримдүүлүк менен Каныбекти колунан өптү» [Жантөшев К. Каныбек. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 305-б.].

Арийне, бул мисалды «Каныбек» романын окуп жаткан адам кадимки көрүнүш, сөзсүз болуучу иш-аракет катары гана карап, анын маани-маңызына сүңгүп кирбейт. Мындай көрүнүш кыргыз тилдүү ар бир окурмандар үчүн мыйзамченемдүү көрүнүш. Ал эми экинчи тилди үйрөнүп жаткандар үчүн ар бир сөз табышмак, түшүнүксүз. Ошондуктан окутуучу берилген тексттеги төмөнкү өзгөчөлүктөрдү билип, окутуу-үйрөтүү жумуштарында милдеттүү түрдө эске алууга тийиш.

Биринчи, «Салоом алейкум» деп кайрылуу эркек адамдарга гана тиешелүү жана ал кичүү тарабынан улууга берилет.

Экинчи, алик алган адам «Алеки салам» деп жооп берет.

Үчүнчү, салам айткан адам айтып жаткан адамдын атын айтып, ага кошумча, «аке», «аба», «байке», «ата», «баатыр» ж.б. сөздөрдү кошо колдонуу менен өз сый-урматын, кадырлоосун да билдирет.

Төртүнчү, алик алган адам да саламчынын атын толук айтып, же мисалдагыдай Эсеке (Эсен) деп жооп берүү менен көрүшүүгө болгон жеке мамилесин да туюндурат.

Бешинчи, салам айтылгандан кийин «кандай» деген сөз менен суроолор берилет (Кандай, Каныбек, жакшы болдуңбу?).

Алтынчы, кыргыз элинде «Кандай?» деп берилген суроого дайыма чыныгы реалдуу абалга (оор – жеңил) карабастан «жакшы» деп жооп берүү салтка айланган.

Жетинчи, саламдашуу, учурашуу, көрүшүү учурунда жакшы кабар айтылса (жакшы болуп калды), «оозуна май» деген жооп берилет.

Сегизинчи, саламдашуу учурунда «жакшы», «кудайга шүгүр» деп айтылуудан башка, «айланайын» сөзү да колдонулуп, ал жакындыкты, көрүшүүгө кубанычта экендигин билдирет. Ошентип саламдашуу учурунда айтылган ар бир сөз өзүнчө мааниге ээ болуп, кошумча милдеттерди аткарат. Кыргызча оозеки сүйлөөгө, саламдашууга үйрөтүүдө бул сыяктуу өзгөчөлүктөргө көңүл бурууга тийиш. (2-сүр.). Кыргызча саламдашуу, көрүшүүнүн өзгөчөлүктөрү.

2-сүр. Саламдашуу көрүшүү учурларындагы этикеттин эрежелери.

Кыргыз тилиндеги оозеки кепте саламдашуудан бөлөк кайрылууда, куттуктоодо, көңүл айтууда, ошондой эле сырдык сөздөрдү колдонууда да өзгөчөлүктөр бар. Кыргыз тилин үйрөтүүдө бул өзгөчөлүктөргө да көңүл буруу зарыл болгондуктан, аларга да кыскача токтолууга туура келет.

Кыргыз тилинде адамдарга кайрылууда суранып өтүнүүдө да башка тилдерден айырмачылыктар бар. Мисалы, орус тилинде «Иван Петрович» же «Нина Андреевна» деп кайрылуу салтка айланып, улуттук кайрылуу нормасы катары караса, кыргыз элинде адамдын атын айтып кайрылуу өтө чектелген. Орус тилинде бейтааныш адамдарга «мужчина» деп, ал эми аялзатына жаш курагына карабастан, «женщина» деп кайрылуу өөн учурабайт. Тескерисинче, кыргыз тилинде «эркек» же «аял» деп кайрылууга болбойт. Бул – жосунсуз жорук. **Орус тилинде ата-энеге, чоң ата, чоң энеге ж.б. улуу адамдарга «сен» деп кайрылуу кеңири жайылып, ал жакындыкты, туугандыкты билдирип, эч кандай оройлукту билдирбесе, кыргыз тилинде ата-энеден тартып, тааныш, бейтааныш улуу адамдарга «сен» деп кайрылуу орой угулуп, тарбиясыздыкты, маданиятсыздыкты билдирет.** Демек, кыргыз тилинде, көбүнчө айыл жерлеринде улууларга «сен» деп кайрылуу дээрлик жок. Ал эми Бишкек шаарынын өспүрүм жаштарынын улуу адамдарга, ата-энесине «сен» деп кайрылуулары орус тилинин таасиринде болгондугун жана коомчулук тарабынан кубатталбай тургандыгын белгилөөгө тийишпиз.

Коомдун өнүгүшү, башка улуттардын өкүлдөрү менен болгон карым-катыштар, социалдык-турмуштук байланыштар кыргыз элинин оозеки кебине, кайрылууларына айрым өзгөртүүлөрдү киргизип жатканын танууга болбойт жана аларды окутуу-үйрөтүү иштеринде эске алуу талапка ылайык.

Айталы, кыргыз коомунда кийинки бир кылым ичиндеги ар кандай коомдук-саясий байланышка, башкача айтканда, социалисттик идеологияга жараша орус маданиятынын үстөмдүгү таасиринен улам адамдын аты, жөнүнө -ов, -ова, -евич, -овна мүчөлөрү кошулуп аталып жүрөт. Мындай атоо түрк тилдүү элдерге мүнөздүү эмес. Кыргыздын элдик кеп этикети адамдын жаш курагына жараша туугандык байланышты туюндуруучу

лексиканы активдүү колдонгон: Мисалы, Асан Акматович деп кайрылгандын ордуна Асан агай, Асан байке ж.б. сөздөр кеп этикетине жакын жана кабыл алууга жеңил. Орус тилинин таасиринен жаралган жаңы тилдик формулалар расмий чөйрөдө гана колдонулат да, ал эми калган баарлашуу кырдаалдарында элдик формулалар кенен жана жыш кездешет. Демек, бул учурда сүйлөшүү кырдаалынын расмий же расмий эмес экендигин эске алуу талапка ылайык. Кыргыз тилинде кары кишилерге «карыя», «аксакал» деп кайрылуу урматтоону туюндурса, ушул эле сөздөрдүн орус тилинде котормосу «старик», «седобородый» деген сөздөр андай сый мамилени билдирбейт. Ал эмес карыяга «кутман» деген эпитет кошулуп, алар бакыт менен берекенин ээси катары бааланган. Кайрылууда колдонулган «аксакал» сөзү бир жагынан өзүнөн улуу кишини сыйлоо менен байланышса, экинчи жагынан «ак» деген сөз кыргыз элинде жакшылыктын, тазалыктын символу катары кабыл алынган.

Кыргыз элинде да аял-эркек мамилелерине өзгөчө мамиле жасоо үчүн кеп этикетине калыптанган туруктуу формулалар бар. «Аял» деген сөздүн ордуна (эгер ал сүйлөөчүдөн улуу болсо, жаш курагына жараша апа, эже, жеңе; кичүүлөргө: чоң кыз, бийкеч, айым, кызым – деп кайрылуу калыптанган. Ал эми «катын» деген сөздү колдонуу-кыргыз элинде орой жана уят.

Кыргыз тилинде улуулар тарабынан кичүүлөргө кайрылууда эркелетүү маанисиндеги: айланайын (айланайындар), садагасы (садагалар), секет кетейин, кагылайын (кагылайындар) ж.б. сырдык сөздөр эмоционалдуулугун, өз ара жылуу мамилени билдирүү максатында кеңири колдонулат.

Жогорку окуу жайларынын студенттеринин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өнүктүрүүдө окутулуучу өзгөчө көңүл буруучу дагы бир жагымсыз көрүнүш бар. Ал шаардын же шаарда жашаган кыргыз жаштарынын оозеки сүйлөөлөрүндө варваризм сөздөрдү көп колдонгондоруна байланыштуу. Адегенде «варваризм» термининин түшүндүрмө-аныктамасын тактап берели. 2008-жылы жарык көргөн, Т.А.

Федорова менен О.А. Щеглова түзүп чыккан «Орус тилинин этимологиялык сөздүгү боюнча» «варвар» грек тилиндеги «*barbaros*» деген сөзүнөн алынып, «грек тилинде сүйлөбөгөн», «билим жок, жапайы» деген түшүнүктү билдирет (аталган сөздүк-64-б.). Ал эми О.С. Ахманованын белгилүү «Лингвистикалык терминдердин сөздүгүндө» (М., 1969) «варваризмге» төмөнкүдөй түшүндүрмөлөр берилген:

«1. Белгилүү тилдеги сөз жасоо, сөз өзгөртүү ж.б. эрежелерге туура келбеген сөз, сөз формасы, айтым ж.б.

2. Башка бир элдин жашоо турмушун, каада-салтын, өзгөчөлүктөрүн билдирүү үчүн колдонулган башка тилдеги сөздөр.

3. Тилдин лексикалык курамына кошулбаса да оозеки кепте колдонулган чет сөздөр» (аталган сөздүк – 70-б.).

Демек, варваризмдер – эне тилде ал маанини билдирген сөздөр, шайкеш эквиваленттер болгондугуна карабастан, оозеки кепте колдонулган чет элдик сөздөр жана сөз айкаштары. Алар адабий тилдин жана кеп маданиятынын нормаларына кайчы келип, сүйлөөчүнүн жалпы маданиятынын деңгээлин аныктап турат. Мындай сөздөр (варваризмдер) тилдин лексикалык курамына кирбейт, ошондуктан алар тил сөздүктөрүндө камтылбайт. Кыргыз тилинин окутуучусу булар тууралуу студенттерге кеңири маалыматтарды берүүгө тийиш. Анткени студент шаардын коомдук жайларында, университеттерде ж.б. жайларда кыргыз жаштарынын «мишайт этпе», «передайте», «серьезный болгула», «астановка кайда», «душно болуп кетти», «надоели» ж.б.у.с. варваризмдерди жыш колдонгондоруна өзү күбө болот.

Кыргыз тилиндеги оозеки сүйлөшүүнү үйрөтүүдө кеп процессинин жүрүшүндө колдонулган сырдык сөздөр жана алардын сүйлөшүүдө аткарган кызматы менен билдирген маанилери тууралуу да маалымат берүү зарыл. Анткени кыргыз тилинде оозеки пикир алышууда адам айтуучу катары гана угуучу катары да катышат. Эгерде угуучу катары кепте колдонгон сырдык сөздөрдүн маанилерин түшүнбөсө, анда пикир алышуу өз максатына жетпей, түшүнүксүз кырдаал түзүлөт.

«Адамдын ички сезимдерин жана айбанатка болгон эрктик мамилесин билдирүүчү сөздөр сырдык сөздөр деп аталат» [Азыркы кыргыз адабий тили. – Б., 2009. – 471-б.] Сырдык сөздөр оозеки кепте кеңири колдонулуп, кепке жандуулук, эмоционалдуулук түр берип, сүйлөөчүнүн реалдуу чындыкка, сүйлөп жаткан учурдагы ал-абал, кырдаалга карата чыныгы мамилесин билдирет. Кыргыз тилин окутууда оозеки кепте кеңири колдонулган сырдык сөздөр окутулушу керек. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

1) Кубануу, ыраазы болуу, ырахат алуу: бах, чиркин, ох, охоо, оой, бали, азамат, эй, ией ж.б.

2) Кубаттоо, мактоо: пай-пай, бали, азамат, баракелде, жаша, ойда ж.б.

3) Таң калуу: капырай, ой тобоо, ботом, шумдук ж.б.

4) Өкүнүү, кайгыруу: аттиң, ай, ээ балам ай, алда алайын, кап, тах, ий, катыгүн, атаганат, арман, кокуй ж.б.

5) Коркуу, чочуу: апей, ботом, ойбой, калакай, туй ата, апей, омей, оо, аа ж.б.

6) Жактырбоо: ай, жолуң болгур, ой кокуй ой, түгөнгүр, катыгүн, кудай алгыр ж.б.

7) Чарчоо, жадоо: ох, өх, уф, ий ж.б.

Кыргыз тилинде бир тыбыштан (кыска жана созулма) турган сырдык сөздөр бир нече мааниде колдонулат.

Мисалы: «а» деген сырдык сөз:

1) Кайрылуу маанисинде: А, Кубатбек аке. А, Жылдызкан.

2) Таң калуу маанисинде: А, ушундайбы?

3) Кекетүү маанисинде: А, билбейт экенсиң да!

4) Коркуу маанисинде: А – а – а – деп чалкасынан кетти.

5) Жактырбоо маанисинде: Аа, койсоңузчу!

6) Мактоо маанисинде: А, бали.

7) Эске түшүрүү маанисинде: А – а таптыңбы?

8) Чакырыкка жооп маанисинде – Аке! – А, эмне болду?

«О» деген сырдык сөздүн маанилери:

- 1) Кубануу: Оо, кандай жолугушуу.
- 2) Кайрылуу: О, бери кел.
- 3) Жек көрүү: Оо митайым, оо шайтан.
- 4) Кубаттоо: ыраазы болуу: О, кайран атым.
- 5) Шылдыңдоо: оо, баракелде.
- 6) Тыюу: О, тим койгула ж.б.

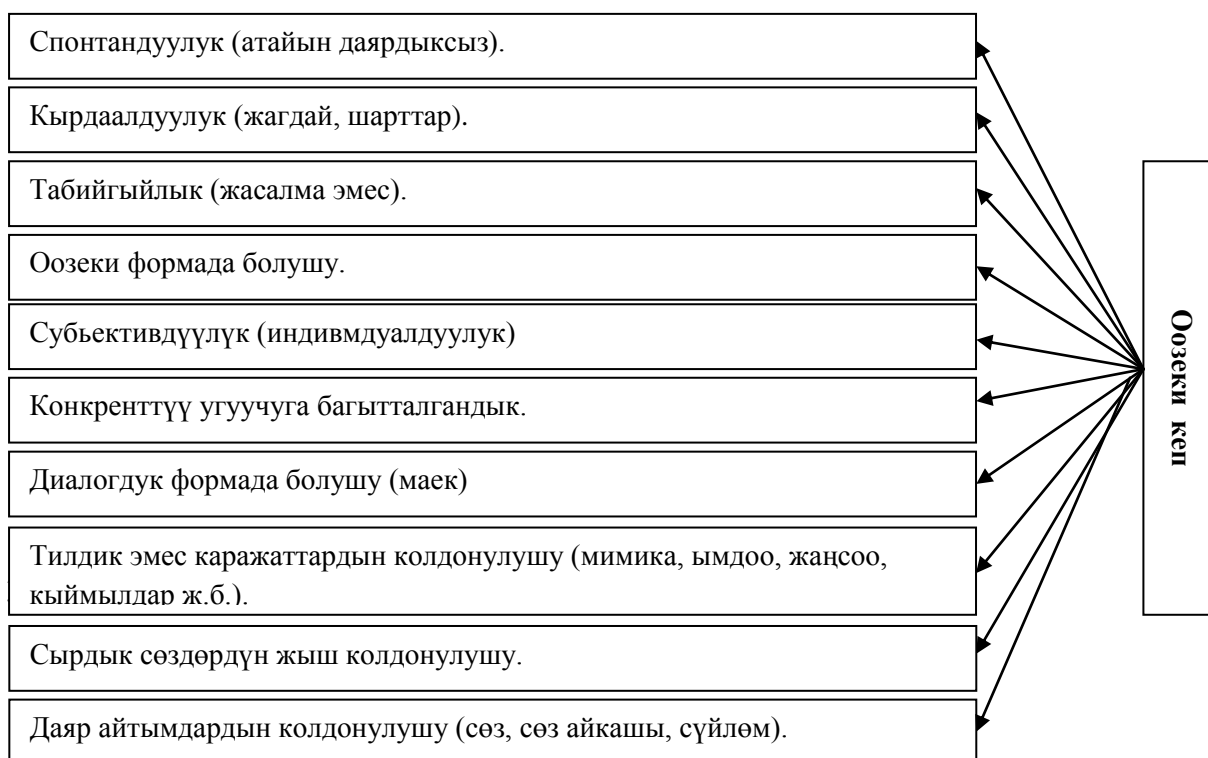
Кыргызча оозеки кепти үйрөтүүдө бир сабакты толугу менен сырдык сөздөрдү колдонуп өтүүгө бөлүп коюу кызыктуу жана жакшы натыйжаларды бере турганы иш жүзүндө далилденди. Бул тууралуу окутуучу өзүнчө ойлонуп, пландаштырып, максаттуу иш-аракеттерди көрүшү талап кылынат.

I глава боюнча корутунду

Оозеки кеп кеп ишмердүүлүгүнүн негизги формасы катары тил илиминде байыркы мезгилден тартып изилденип келе жатат. Орус окумуштуулары тил илиминде бул маселе боюнча А.Б. Шапиро, Т.Г. Винокур, Б.А. Марин, А.Н. Васильева, Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Н.Н. Розанова ж.б. окумуштуулар атайын эмгектерди жазышып, оозеки кептин лингвистикалык табиятын ачып беришкен. Түрк тилдеринде да изилдөөлөр жүргүзүлүп, диссертациялык иштер корголгон. Мисалы, азербайжан тилиндеги оозеки кеп боюнча Т.М. Агаеванын, өзбек тили боюнча Б.Уринбаевдин, М.Турсункулатовдун, татар тили боюнча В.С. Сафиуллинанын эмгектери бар.

Кыргыз тил илиминде оозеки кепти изилдөө иштери академик Б.М.Юнусалиевдин кыргыз диалектологиясы менен кыргыз лексикологиясына арналган эмгектеринен башталат. Ал эми оозеки кептин табиятын аныктоого арналган алгачкы эмгек А.Садабаевдин 1967-жылы жарык көргөн «Сөз маданиятын өстүрүү» деген китеби болуп саналат. Анда автор «оозеки тил» жана «адабий тил» деген түшүнүктөрдү киргизип, оозеки кептин айрым жеке өзүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет кылган. Оозеки кеп

боюнча Т.К Ахматовдун, Э.Абдулдаевдин, Г.Бакинованын, Ж.Мукамбаевдин ж.б. кыргыз тилчи окумуштуулардын эмгектеринен маалыматтарды алууга болот. Биздин темабызга тиешелүү илимий-теориялык маалыматтарды Д.Кадыралиева менен Т.Маразыковдун эмгектеринен алдык. Аларда оозеки кептин табияты лингвистика илиминин соңку жетишкендиктерине таянуу менен ачылып берилген. Мисалы, Д.Кадыралиева «Шаардык кыргыздардын оозеки кебиндеги фонетикалык өзгөчөлүктөр» деп айтылган кандидаттык диссертациясын 2002-жылы коргогон. Анда оозеки сүйлөшүү кебинин социолингвистикалык белгилери аныкталып берилген. Алар төмөнкүлөр: 1) спонтандуулук; 2) кырдалдуулук; 3) табигыйлык; 4) оозеки формада болушу; 5) субъективдүүлүк; 6) конкреттүү угуучуга багытталгандык; 7) диалог формасында болушу. Аталган эмгекке жана башка маалыматтарга таянуу менен биз оозеки кептин белгилерин аныктоого аракет кылдык. Аны чийме түрүндө берели. 3-сүр. Оозеки кептин негизги белгилери

3-сүр. Оозеки кептин колдонулушунун өзгөчөлүктөрү.

Оозеки кеп жазуу кебинен бир катар өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат . Алардын ичинен экстралингвистикалык фактор өзгөчө мааниге ээ. Бул коомдо жашап жаткан адамдардын ар дайым байланыш- катышта,

баарлашууга болгон зарылдыктары менен түшүндүрүлөт. Мындан сырткары сүйлөө, маалымат берүү, кабарлоо зарылдыгы да бар. Оозеки кептин жүрүшү үчүн милдеттүү түрдө угуучу болушу шарт.

Оозеки кепти изилдөө, айрыкча аны окутуу-үйрөтүү иштери кеп этикети менен тыгыз байланышта жүргүзүлүшү зарыл. Анткени оозеки сүйлөшүүнүн норма талаптары кеп этикетинде камтылган. Кыргыз оозеки кеби жеке өзүнө гана мүнөздүү болгон бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Ал өзгөчөлүктөр окутууда эске алынышы зарыл.

II ГЛАВА

ООЗЕКИ КЕПТИ ҮЙРӨТҮҮНҮН ЛИНГВО- ДИДАКТИКАЛЫК НЕГИЗДЕРИ

2.1. Кыргызча оозеки кепти окутуп-үйрөтүүнүн педагогикалык шарттары

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн Улуттук программасында кыргыз тилин мамлекеттик тил катары окутуп-үйрөтүүнүн азыркы абалына: «Мамлекеттик тил республикалык бардык окуу жайларында окутулуп жатканына карабастан, кыргыз тили эне тили болуп эсептелбеген **жарандардын ондон бир бөлүгү гана бул тилди билет**» (алдын сызган К.Д.), – деп, конкреттүү баа берилген. Ушул эле Программанын башкы милдеттеринде: «Мамлекеттик тилди – кыргыз тилин эне тили, экинчи тил жана чет тил катары окутуунун окуу-усулдук негиздерин өркүндөтүү жана стандартташтыруу» – деген милдет коюлган.

Программада берилген баа жана коюлган милдет кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун жаңы стандартын иштеп чыгуудан баштап, окутуунун методологиялык негиздерин, концепциясын, окуу программаларын жаңыдан иштеп чыгуунун зарылдыгын көрсөтүп турат. Иштелип чыккан нормативдик документтерге ылайык мамлекеттик тилди окутуунун стратегиялык багыттары, принциптери менен бирге үйрөтүүнүн мазмунун жаңылап, ага ылайык окутуунун дидактикалык негиздери иштелип чыгышы зарыл. Коюлган программалык талаптарды, коюлган милдеттерди жетекчиликке алуу менен биз жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда коммуникативдик компетенцияга артыкчылыктуу маани берүүнү алгылыктуу деп билебиз. Коммуникативдик компетенцияны тилди окутуудагы «байланыштуу кеп «бөлүмү менен биримдикте кароо талапка ылайык. Анткени байланыштуу кепти окутуу өз ичине негизги үч багытты камтыйт:

– студенттердин (окуучулардын) сөз байлыгын байытуу менен тилдин грамматикалык түзүлүшүн үйрөтүү;

– окуп жаткан тилдин адабий нормаларын колдонууга жана кеп маданиятын өздөштүрүүгө үйрөтүү;

– өз оюн оозеки жана жазуу формасында толук билдирүү көндүмдөрүн калыптандыруу.

«Коммуникативдик компетенция» түшүнүгү терминге катышкан ар бир сөздү өзүнчө талдоону талап кылат. «Коммуникация» латын тилиндеги «communicatio» деген сөзүнөн алынып, сөзмө-сөз которгондо «билдирүү», «берүү» деп которулуп, лингвистика жана педагогика илимдеринде сүйлөшүү, баарлашуу жана бул жөндөм-сапаттарга ээ болуу маанисинде колдонулат. Демек, «коммуникация» – тигил же бул тилде өз оюн, пикирин билдире алуу, адамдар менен пикир алыша, сүйлөшө алуу сапаты, көндүмү.

Баарлашуунун, сүйлөшүүнүн лингвистикалык табиятын аныктоо зарылдыгынан улам тил илиминде «Коммуникативдик лингвистика» деген багыт пайда болуп, өз алдынча калыптанган илимий багыт катары илимий изилдөө иштерин жүргүзүп келет. Бул илимдин аныктоосу боюнча: «Коммуникация – общение, обмен мыслями, сведениями, идеями и.т.д. – специфическая форма взаимодействия людей в процессе их познавательно – трудовой деятельности» [Маслова В.А., 2008. – 60-б.]. Демек, коммуникация адамдын социалдык-кептик муктаждыктарын канааттандырып, баарлашуу аркылуу ой, идея, пикир, кабар, маалымат алмашуунун спецификалык формасы экендиги аныкталды.

Коммуникативдик лингвистиканын теориясынын негизги формуласы катары төмөнкү проблемалар алынган:

Ким сүйлөп жатат? → эмнени? → кимге? → кандайча? → эмне үчүн? → кандай натыйжа менен?

Бул проблемалар толугу менен тилди эне тили жана чет тили катары окутуунун методикасында да каралып, аларды толук окутууну коммуникативдик багытта жүргүзүү маселелери менен биримдикте

жүргүзүүнү алгылыктуу деп эсептелет. Бул боюнча профессор С.К.Рысбаев: «Тил үйрөнүүнүн коммуникативдүүлүк багыты бүгүнкү күндө кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн негизги ыкмасы катары практикага бекем киргизилиши зарыл. Бул көрүнүш анын практикалык баалуулугунан улам келип чыгып отурганы талашсыз», –деп белгилеген [Рысбаев С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. – Б., 2011. – 52-б.]. Демек кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда коммуникативдүүлүккө, оозеки кепке басым коюу, барыдан мурда, практикалык максатты көздөп, окутуу-үйрөтүү иштеринин негизги методу, жолу катары колдонулушу зарыл. Коммуникативдик методдор менен ыкмалар пикир алышууга, оозеки кепти өнүктүрүүгө, ошондой эле окутуучунун иш-аракеттерин, окутуусун жандуу, мазмундуу кылып, сабактын продуктивдүүлүгүн, натыйжалуулугун арттыруучу мүнөзгө ээ. Ушундан улам, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча белгилүү методисттер К.Д. Добаев, С.К. Рысбаев, К.А. Биялиев ж.б. коммуникативдик багытта өтүлүүчү сабактардын негизги өзгөчөлүктөрүн, ыкмаларын аныктап, көрсөтүшкөн. Аларды жалпылаштыруу менен төмөнкү дидактикалык жагдай-шарттар каралгандыгын белгилөөгө болот:

– экинчи тилди окутууда студенттердин ошол тилде оозеки сүйлөшө алышына артыкчылыктуу маани берүү;

– экинчи тилди окутуунун мазмунун тилдин грамматикасы гана түзбөй, тилдеги бирдиктердин семантикасы менен коомдук – социалдык кызматтары түзүшү керек;

– тилди окутуу ар түрдүү кырдаалдарга негизделип, студенттер суроо-жооп, диалог аркылуу оозеки кеп ишмердүүлүктөрүн өнүктүрүп, толукташат, жаңы сөздөрдү өздөштүрүшөт;

– ролдук оюндарга, диспуттарга, жеке пикирин билдирүү аракеттерине маани берилет;

– оозеки сүйлөшүүнү жакшыртуу угуп түшүнүү, окуп түшүнүү жана жазуу иштери менен коштолот;

– окутуудагы башкы максат сүйлөшүүнү өнүктүрүүгө багытталып, андан соң гана каталар менен иштелет;

– сабак процессинде студенттердин тартынбай, эркин сүйлөөсүнө шарт түзүлүп, сүйлөөдөгү кемчиликтер оңдолот;

– сабактагы атайын түзүлгөн кырдаалдар, суроолор ж.б. студенттин турмушу жана келечекте ээ болуучу адистиги менен байланышта болушу шарт;

– окутуучу – студент, студент – студент менен пикир алышуусу кыргыз тилинде гана жүргүзүлөт ж.б.

Белгилеген коммуникативдик методдор менен шарттар бири-биринен ажыраган, өз-өзүнчө эмес, алар белгилүү максатты көздөп, белгилүү бир бүтүндүккө бириктирилген. Тилди окутуу процессинде бул эске алынууга тийиш.

Эне тилди, экинчи тилди окутуу боюнча соңку жылдары окутуунун стратегиялары, багыттары менен бирге эле окутуунун мазмунун аныктап-тактап алууда аларды компетенцияларга ажыратып көрсөтүү кеңири тарай баштады. Бул боюнча маселелер мамлекеттик стандарттан тартып, окуу программаларында, методикалык эмгектерде атайын каралып, иликтөө иштери жүргүзүлүп келет. Мында «компетенция» терминин маани-маңызын, түшүндүрмөсүн аныктап алуу зарылдыгы бар. Аталган терминге байланыштуу «Педагогикалык сөздүктө» [Педагогический словарь. – М: Изд. центр «Академия», 2008. – 352-б.] төмөнкүдөй түшүндүрмөлөр берилген:

«Компетенция (от лат. Competentia – принадлежность по праву) – 1) знание и опыт в определенной сфере, осведомленность. В профессионально-педагогической К. Выделяют социальную (осознание ответственности за результаты труда), психолого-педагогическую (Подготовленность к осуществлению образовательного процесса, к педагогическому творчеству),

социально-педагогическую (готовность к общению и сотрудничеству), специально-предметную (эрудированность в преподаваемом предмете и специфике его изучения), личностную (развитие общих и педагогических способностей) компетенции; 2) узаконенный круг полномочий и прав» (аталган сөздүктүн 147-бет). Мындан улам «компетенция» термини социалдык, психологиялык – педагогикалык, социалдык-педагогикалык, атайын-предметтик, инсандык, турмуштун зарыл сапаттарга, жөндөм-шыктарга ээ болуу деген түшүнүктөрдү камтып турганы белгилүү болот.

Ушу эле сөздүктө «компетенция» жана «компетенттүүлүк» терминдерине төмөнкүдөй жөнөкөйлөштүрүлгөн түшүндүрмөлөр берилген:

«Компетенция – круг полномочий, сфера деятельности, в которой лицо обладает необходимыми знаниями и опытом» [41-бет].

«Компетентность – уровень подготовленности для деятельности в определенной сфере, степень овладения знаниями, способами деятельности, необходимыми для принятия верных и эффективных решений» [41-бет]. Берилген маалыматтардан улам «компетенция» – бул адам турмушунда, ишмердүүлүгүндө ээ болуучу эң зарыл сапат, касиет, жөндөм ж.б. ээ болуунун өзү, аларды алып жүрүүчү деген жыйынтык келип чыгат.

Жалпы эле билим берүүдөгү, анын ичинде тилдерди окутуудагы компетенттүүлүк жөнүндө орус окумуштуулары: И.А. Зимняя, А.К. Маркова, А.И. Савенков, А.В. Хуторский, Г.Ф. Кузьмина, ж.б., кыргыз окумуштуулары: К.Д. Добаев, А.К. Наркозиев, С.К. Рысбаев, Ж.А. Чыманов, Б.Акматов, В.И. Мусаева, ж.б. педагогдор кайрылышып, өз пикирлерин билдиришкен. Алардын айрымдарына кыскача токтололу.

Профессор К.Д. Добаев билим берүүдөгү компетенттүүлүк түшүнүгүнүн тарыхына кыскача токтолуп, ал боюнча мындай корутундуларды чыгарат: «Несколько слов о компетенции и компетенциальном подходе в образовании. Данная проблема для Кыргызстана явление новое, далеко еще не всеми осознанная. Вообще это проблема новая не только для нас, но и для европейской системы образования» [К.Д. Добаев, 5-бет]. Ал эми компетенция

тууралуу: «Что такое компетенции? Это результат обучения выраженной в наборе компетенции – конкретном и четком перечне того, что студент должен знать, понимать и уметь применит после завершения процесс обучения», – деген жоопту берет [5-бет].

Казак окумуштуусу М.А. Мукамбеткалиеванын компетенттүүлүк боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрүнүн жыйынтыктары да маанилүү жана кызыктуу. Алар боюнча кабардар болуу жана изилдөө иштеринде колдонууну зарыл деп билебиз. «Компетенции, – деп жазат М.А. Мукамбеткалиева, – направлены на свободное развитие человека, на творческую инициативу, самостоятельность, конкурентоспособность, мобильность будущих специалистов» [8-бет]. Демек, компетенциялар адамдын эркин өнүгүшү, өз алдынчалуулугу, атаандаштыкта чыдамдуулугу, чыгармачылыктын өнүгүшүн, колдонулушун камсыз кылууга багытталган билим, тарбия берүүнүн негиздери болуп саналат.

М.А.Мукамбеткалиеванын изилдөөлөрү боюнча «Термин «компетенция» по словарю Webster появился еще в 1596 году как синоним грамотности. Стечением времени интерпретация этого понятия менялось» (8-б). Бул термин билим берүүгө социалдык заказдарды аткаруу максатында киргизилген. Окумуштуунун изилдөөлөрү боюнча билим берүү системасына «компетенция» түшүнүгүн өткөн кылымдын 70-жылдарында АКШда тил теориясына карата Н.Хомский киргизген. Н.Хомский тил билүү жана компетенцияны эки башка түшүнүк катары кароону сунуш кылган. Тил билүү – бул тилдин системасын билүү, ал эми компетенция – бул тилди конкреттүү кырдаалда колдоно билүү. Тилди колдоно билүү тилди өздөштүрүүдөгү компетенциянын актуалдуу көрүнүшү болуп саналат. Ал эми тилди колдонуунун өзү жеке тажрыйба жана билгичтик менен көндүмдөрдүн калыптанышына байланыштуу болот (9-бет). Бул пикирдин тереңинде маанилүү ой жатат. Б.а. тилди колдоно билүү үчүн ал тилдин системасын, өзгөчөлүктөрүн билүү жетишсиз, ал үчүн үйрөнүүчүгө сүйлөө

боюнча өздүк жеке тажрыйба жана белгилүү бир көндүмдөр (оозеки кеп кура алуу) да болушу зарыл.

М.А. Мукамбеткалиева темага тиешелүү адабияттарды терең талдоо менен билим берүүгө компетенттүүлүк түшүнүгүнүн кирип, калыптанышын үч этапка бөлүп көрсөтөт.

Биринчи этап (1960–1970). Бул мезгилде компетенция тилдин грамматикасына жана тилди окутуунун теориясына киргизилип, «коммуникативдик компетенция» түшүнүгү калыптанат.

Экинчи этап (1970–1990). Бул мезгилде «компетенттүүлүк» категориясы тилди окутуунун теориясы менен практикасында колдонулуп, «социалдык компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн мазмунун аныктайт.

Үчүнчү этап (1990-жылдан азыркы мезгилге чейин). Бул мезгилде компетенттүүлүктү илимий категория катары изилдөө иштери мугалимдин профессионалдык ишмердүүлүгүнүн психологиясы нугунда да иликтене баштайт. Аталган этапта компетенттүүлүктү иликтөө алда канча кеңири планда жүрүп, компетенттүүлүктү кесиптик билим берүүдө гана эмес, жалпы эле билим берүүнүн алкагында карала баштайт.

Компетенттүүлүктүн педагогикалык табиятын, аны өнүктүрүүгө карата болуп жаткан иш-аракеттерди жана анын келечегине көз салуу менен бул боюнча М.А. Мукамбеткалиева мындай корутунду чыгарат: **«Понятие «компетентность» включает в себя не только когнитивную и операциональную, технологическую составляющие, но и мотивационную, этическую, социальную и поведенческую. Из этого определения можно сделать вывод о том, что компетентность представляет собой интегративное личностное качество и в этом смысле согласуется с теорией личности»** (10-б).

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин, жалпы эле коммуникативдик компетенцияларын калыптандырып, өнүктүрүүдө М.А. Мукамбеткалиеванын компетенттүүлүк боюнча берген аныктамасын окутуунун дидактикалык негизи катары кароону сунуш

кылабыз. Анткени окутуунун мазмунун конкреттүү компетенцияларга негиздеп түзүү окутуунун максатын так жана конкреттүү аныктаганга жардам берет. Ал эми максат так аныкталса, окутуу-үйрөтүү иштери да белгилүү нукта жүргүзүлүп, күтүлгөн натыйжалар алда канча так болот.

Жыйынтыктап айтканда окутуунун коммуникативдик багыты эне тилди же экинчи тилди окутуп – үйрөтүүдө үйрөнүүчүлөрдүн ал тилде баарлашып, сүйлөшүп, маалымат алмашууларына басым коюу менен, ал аркылуу тилдин системаны өздөштүрүүгө багытталгандыгы менен натыйжалуу болуп саналат. Ал эми коммуникативдик компетенттүүлүк тилди окутуу менен инсанды, тилди үйрөнүп жаткандарды жеке турмушка, ишмердүүлүккө даярдоо максатын көздөп, инсанда интеграцияланган сапаттарды калыптандырууга багытталган.

Тилди эне тили же экинчи тил катары окутуунун мазмунун аныктоодо аны тил таануучулук, кептик жана маданият таануучулук деп үч компетенцияга бөлүп кароо кеңири тараган. **Тилдик компетенттүүлүк үйрөнүп жаткан тилдин системасын, тил илиминин бөлүмдөрүн, стилистика, орфография жана пунктуациянын негиздерин билүү, сүйлөшүүдө колдоно билүү баалуулуктарды калыптандырууга багытталган. Коммуникативдик компетенттүүлүк үйрөнүлүп жаткан тилди колдонуу менен реалдуу турмушта конкреттүү кырдаалда баарлаша алуу, сүйлөшө билүү көндүмдөрүн калыптандырып, өнүктүрүү максатын көздөйт.** Ал эми маданият таануучулук компетенттүүлүк тилди үйрөнүү, колдонуу аркылуу, ал тилде сүйлөгөн улуттун жалпы улуттук маданиятын, кеп маданиятын, кеп этикетин мыкты өздөштүрүү менен тилди алып жүрүүчүлөр менен талапка ылайык баарлашууга үйрөтүү максатын көздөйт.

Жогорку окуу жайларында адистерди даярдоо аталган тилди окутуунун компетенциялары менен бирге эле түйүндүү (ключевые) компетенцияларды да калыптандыруу талабы коюлат. Ошол эле учурда түйүндүү компетенцияларды калыптандырууда тилдик-предметтик компетенциялардын мааниси, ролу

жогору бааланып, үйрөтүүнүн негизги катары каралат. Предметтик-тилдик жана түйүндүү компетенттүүлүктөрдүн өз ара байланышы, карым-катышы, эреже катары, төмөнкүдөй чиймеде берилип жүрөт. (4-сүр.).

4-сүр. Предметтик, тилдик жана түйүндүү компетенттүүлүктөрдүн байланышы

Сүрөттө көрүнүп тургандай, предметтик компетенттүүлүктөр – бир бүтүндүктүн (окутуунун мазмуну) ажырагыс бөлүктөрү. Демек аларды өз-өзүнчө бөлүп окутуу натыйжасыз болуп, компетенттүүлүктүн негиздерин калыптандыруу дээрлик мүмкүн эмес. Анткени тилдик компетенттүүлүккө бөлүп үйрөтүүгө аракет кылуунун натыйжасы аз же жок. Тил колдонууда гана жашап, колдонууда гана окутулуп-үйрөтүлгөндүктөн тилдин системасы окутуу менен студентти ал тилде эркин сүйлөп кетүүсүнө жетишүүгө болбойт. Кептик компетенция тилдик компетенцияга таянуу аркылуу гана калыптануучу көрүнүш.

Ал эми кептик компетенцияга белгилүү бир деңгээлде тилдик системаны өздөштүрбөй туруп жетишүүгө болот. Бирок ал бекем болбой, негизги теориялык булагынан ажырап калат. Кептик көндүмдөр калыптанып, өнүгүшү үчүн анын каражаты болгон тилдик бирдиктерди өздөштүрүү, колдоно билүү көндүмдөрү болушу шарт.

Ошол эле учурда маданият таануучулук компетенттүүлүктүн негизин тилдик жана кептик компетенцияларын түзүп турат. Б.а. элдин, улуттун жалпы маданияты ал элдин, улуттун тилинде жашап, тили аркылуу белгилүү болуп, тилинде чагылдырылат.

Чиймеде аталган тилдик предметтик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун каражаттары катары интерактивдүү ык-жолдору, усулдар, тексттер менен иштөө жана турмуштук кырдаалдар көрсөтүлгөн. Аталган каражаттардын бардыгы, биздин оюбузча, студенттердин оозеки кебин, жалпы эле кеп ишмердүүлүгүн калыптандырып, өнүктүрүүгө толук кызмат кыла алат. Маселе аларды туура жана максаттуу колдонуу менен кыргыз тилин үйрөтүү процессин кызыктуу уюштуруп, өткөрүүдө турат.

Эгерде коммуникативдик лингвистиканын теориялык негизги маселелерин ким сүйлөп жатат?, эмнени?, кимге?, кандайча?, эмне үчүн?, жана кандай натыйжа менен? деген суроолор түзсө, тилди окутуунун коммуникативдик стратегиясында бул проблемалар башка өңүттөн каралат. Азыркы методика илиминде кеп ишмердүүлүгүнүн төрт түрү белгиленип, аларды окутууда алынуучу натыйжалар болжолдонот. Ал ишмердүүлүктү таблица түрүндө берсек, төмөнкүлөрдү алабыз. (1-табл.).

1-таблица. *Кеп ишмердүүлүгү жана күтүлгөн натыйжалар*

Кептин формалары	Кептин түрлөрү	Кептик аракеттер жана натыйжалар
Оозеки кеп	Сүйлөө	Монолог, диалог (айтуу, жооп берүү, билдирүү) кайра айтып берүү
	Угуу	Оозеки кепти угуу, түшүнүү, ойлонуу, тыянак.
Жазуу кеп	Жазуу	Көчүрүп жазуу, жат жазуу, баяндама, дилбаян, эссе
	Окуу	Текстти окуп түшүнүү, ойлонуу, тыянак

Эгерде кептин оозеки формасынын жүрүшүндө айтуучу менен угуучунун бирдей катышуусу талап кылынса, жазуу кебине мындай талап коюлбайт. Кептин кайсы формасында болбосун кеп ишмердүүлүгүн жүргүзүү

үчүн белгилүү бир информацияны камтыган текст түзүлүшү зарыл. Айтуучу сүйлөп, текст түзүү үчүн бир катар шарттар, аракеттер талап кылынат. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

–айтуучунун сүйлөөнүн зарылдыгын (себебин) көрө билүүсү (сүйлөөнүн мотиви);

–айтуунун, сүйлөөнүн максатын аныктоо (билдирүү, билүү, таасир этүү);

–айтуунун максатын сөз, образ, түшүнүктөр менен берүү (ойду сөзгө айлантуу);

–угуучуну байкоо, анын мүмкүнчүлүгүн аныктоо;

–угуучунун мүмкүнчүлүгүнө жараша сүйлөөгө даярдануу;

–маалыматты (текстти) айтуу же жазуу.

Башка тилдүү студенттердин кыргыз тилиндеги кеп ишмердүүлүктөрүн, анын ичинде, оозеки кепин калыптандырып, өнүктүрүү үчүн, барыдан мурда, кыргыз тили сабагында студенттердин сүйлөөсүнө өбөлгө болуучу мотивди (сүйлөөнүн себеби) камсыз кылуучу жагдай – шарт, зарылдыктар түзүлүшү өзгөчө мааниге ээ. Орус тилин коммуникативдик негизде окутуу боюнча белгилүү методист Е.С. Антонова кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү боюнча окуучулардын белгилүү бир билгичтиктери калыптанып, өнүгүүсүнө көңүл буруунун зарылдыгын белгилеп көрсөткөн. Биз ал маалыматтарды ылайыгына жараша өз изилдөөбүздүн максатынын чегинде пайдаланабыз.

Көпчүлүк учурда студенттин оозеки сүйлөөсүн калыптандырып, өнүктүрүүгө көңүл буруп, оозеки кептин экинчи тарабына, угуучуга анча маани берилбей калат. Бул дидактикалык өңүттөн алып караганда туура эмес. Анткени оозеки кептин жазуу кебинен болгон негизги айырмачылыгы, сүйлөө процессинде сөзсүз угуучунун болушу талап кылынат. Бул, биринчиден, экинчиден, сүйлөөчү өзүн да сүйлөшүү процессинде айтуучу, ошол эле учурда угуучу катары да катышат. Ошондуктан студенттин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүсү үчүн аны угуу, угуп, түшүнүү ишмердүүлүгүн жакшыртууга да көңүл буруу шарт. Угуу – бул кеп ишмердүүлүгүн бир түрү. Кыргыз элинде:

«сүйлөгөндү сүйсөң, укканга үйрөн» деген улуу накыл кеп бар. Накылда сүйлөө менен угуу терең байланыштагы, биримдиктеги көрүнүш экендиги, атүгүл угууну сүйлөөдөн жогору коюп, укканга үйрөнсөң гана мыкты сүйлөй аласың деген нагыздуу талап камтылган. Угуунун барк-баасы, мааниси муну менен эле чектелбейт. Угуунун мааниси , ролу тууралуу филолог-окумуштуу Т.С. Маразыковдун төмөнкү пикири оозеки кепти окутуп-үйрөтүүдө эске алынышы керек деп билебиз.

«... адам угуу аркылуу өзүн-өзү табат, өзүн-өзү ойготот, өстүрөт, өзүнө-өзү ишеним пайда кылат. Себеби угуунун өзүндө төмөндөгүдөй бир нече кубулуштар кошо камтылган болот.

Угуу – бул башка адамдын ой-пикирин, көз карашын сыйлоо, урматтоо;

угуу – бул адамдагы чоң таалим-тарбиянын, анын өнүккөн ички маданиятынын көрүнүшү;

угуу – бул өнүгүүнүн, бардык жактан өсүүнүн негизги жолу;

угуу – бул үйрөнүү, өздөштүрүү;

угуу – бул сый, баарынан мурда, өзүн-өзү сыйлоо, башкаларды сыйлоо;

угуу – бул акылдуулук;

угуу – бул чыгармачылыктын, чыгармачыл ой жүгүртүүнүн башаты;

угуу – бул кемеңгерликке жетүүнүн негизги жолу;

угуу – бул адептүүлүктүн, ыймандуулуктун белгиси;

угуу – бул сабырдуулук, чыдамдуулук;

угуу – бул билим алуунун, изденүүнүн өзгөчө жолу;

угуу – бул ийкемдүүлүк;

угуу, уга билүү – адам үчүн чоң сыноо;

угуу – бул үлгүнү кабыл алуу;

угуу – бул саясий, маалымат алмашуудагы негизги тактиканын жана стратегиянын бири;

угуу – бул чоң маданият жана башка» [Т.Маразыков, 2014. – 61–62-бет]

Жогоруда сүйлөө үчүн талап кылынган негизги жагдай-шарттар, талаптар тууралуу айтылды. Сүйлөө жана угуу жөнүндөгү берилген маалыматтар алардын теориялык негиздерин аныктап турат. Биздин максат илимий-теориялык маалыматтарга таянуу менен сүйлөө менен угуунун дидактикалык талаптарын, негиздерин аныктоо менен аны окутуп-үйрөтүүдө колдонууда турат. Илимий-методикалык эмгектерге, тажрыйбаларга таянуу менен сүйлөө жана угуу ишмердүүлүктөрүн калыптандырып-өнүктүрүү үчүн студент кандай билгичтиктерге ээ болушу керектигин белгилейбиз. (2-табл.).

2 – таблица. *Сүйлөө жана угуу ишмердүүлүгүндө студент ээ болуучу билгичтиктер.*

Оозеки сүйлөөчү	Кеп угуучу
Сүйлөөнүн (айтуунун) мотивин так аныктоо билгичтиги	Кепти кабыл алууга өзүн даярдоо билгичтиги
Сүйлөөнүн максатын аныктоо билгичтиги	Сүйлөөчүнүн айтуу максатын көрө билүү билгичтиги
Угуучуну байкоо, анын мүмкүнчүлүктөрүн аныктай алуу билгичтиги	Айтылып жаткан бирдиктердин маанисин билүү, шайкештикти табуу билгичтиги
Угуучунун мүмкүнчүлүгүнө жараша сүйлөөгө даярдануу билгичтиги	Сүйлөөчүгө карата ыңгайлана алуу билгичтиги
Оозеки сүйлөөнүн кептик схемасын түзө алуу билгичтиги	Тилдик каражаттарды оозеки угуп, талдай алуу билгичтиги
Оозеки билдирүү үчүн керектүү болгон сөздөрдү, образды, түшүнүктөрдү тандай алуу билгичтиги	Айтылган кептин негизги жана кошумча темаларды аныктай алуу билгичтиги
Керектүү тилдик материалдарды тандай алуу билгичтиги	Айтуучунун коммуникативдик максатын таба билүү билгичтиги
Сүйлөй алуу, айта алуу билгичтиги	Адекваттуу жооп берүүгө даярдана алуу билгичтиги

Студенттерде сүйлөөдө жана угууда берилген билгичтиктерди калыптандырып, өнүктүрүү үчүн бир катар педагогикалык, дидактикалык

талаптарды, шарттарды аныктап алуу талабы коюлат. Тилди экинчи же чет тил катары окутуунун методикасы илиминде көп ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө окутууда «ички кеп», «сырткы кеп», «монологдук кеп», «диалогдук кеп», «полилогдук кеп» ж.б. лингвистикалык түшүнүктөр тууралуу маалыматтарды берүүгө, түшүндүрүүгө карата сунуштар айтылат, методикасы иштелип чыгат ж.б. Ошол эле учурда бул проблема боюнча башкача көз караш, пикирлер да аз эмес. Мисалы, чет тилди окутуунун методикасы боюнча белгилүү адис, профессор Е.И. Пассов оозеки сүйлөө билгичтигин жакшыртууга карата колдонгон терминдер тууралуу мындай деп айткан: «Вообще-то, учителя привыкли говорить «развитие монологической речи». **Но строго научно говоря, нет ни монологической, ни диалогической речи.** Есть общение, в котором каждый из участников высказывается по очереди, точнее, по мере того, как «позволяет» другой речевой партнёр (или другие). Или по мере того, как возникает необходимость в высказывании» [Пассов Е.И, Кузовлева Н.Е., 2010. – 449-бет]. Биз бул пикирди практикалык жактан алгылыктуу деп эсептеп, оозеки кепти окутууда пайдаланууну сунуш кылабыз. Чындыгында эле монолог, диалог жана полилог түрүндөгү кептерди бардыгында бирдей эле баарлашуу (общение) процесси жүрөт. Экинчи тилди окутуунун негизги максаты үйрөнүүчүнү ал тилде баарлашууга үйрөтүү болгондуктан, аны монолог, диалог же башка бөлүктөргө бөлүп окутуунун зарылдыгы канчалык? Бул окутууну аң-сезимдүү түрдө эле татаалдаштыруу болуп саналат. Е.И. Пассов белгилегендей, сүйлөшүү, барыдан мурда, сүйлөөчү менен угуучуга же айтуунун, билдирүүнүн зарылдыгына жараша болуучу процесс.

Экинчи тилди окутууда баарлашуу процессинин ушул өзгөчөлүгүнө басым коюу талапка ылайык.

Экинчи тилди окутууда оозеки кепти үйрөтүүнүн методикасына байланыштуу орус окумуштуулары: М.А. Зимняя, Т.А. Ладыженская, Е.И. Пассов, В.Л. Скалкин, А.Т. Стариков ж.б., кыргыз окумуштуулары: К.Д. Добаев, С.К. Рысбаев, Ү.Б. Култаева, К.А. Биялиев ж.б. методикалык эмгектерди жарыялашкан. Алардын дээрлик бардыгында студенттерди оозеки

сүйлөөгө үйрөтүүнүн теориялык-дидактикалык негиздери тууралуу маселелер каралган . Биз ал эмгектерден окуп-үйрөнүп, талдоо менен оозеки кепти окутууда зарылдыгына жараша пайдаланабыз .

Ошентип, экинчи тилди окутууда студенттердин оозеки сүйлөөсүн калыптандырып, өркүндөтүү окутуп-үйрөтүүнүн негизги максаттарынын бири болуп саналат. Экинчи тилде сүйлөөгө үйрөтүү процесси – өтө татаал, белгилүү бир мөөнөттү талап кылган, окутуучудан так максаттуулукту, чыдамкайлыкты, эң негизги, экинчи тилде оозеки сүйлөөнү үйрөтүүнүн лингводидактикалык негиздерин терең билүүнү, ага практикада колдоно билүү чеберчилигине көз каранды болгон процесс.

Окутуучу, кеп, анын ичинде, оозеки кеп психологиялык татаал акт экендигин билүүсү зарыл. Белгилүү психолог А.А.Леонтьев сүйлөөнүн табиятын мындайча аныктаган: «все мы говорим в обыденной жизни, мы говорим почему то (мотив) и зачем то (цель)» [А.А.Леонтьев, 1988, №2]. Демек, бардык эле сүйлөө мотивге жана максатка байланыштуу, атүгүл көз каранды болот. Студенттин экинчи тилде оозеки сүйлөөсүн калыптандыруу үчүн ал үйрөнүп жаткан тил боюнча белгилүү бир билимге, билгичтикке жана көндүмдөргө ээ болушу талап кылынат. Ошол эле учурда студент окуп жаткан тили боюнча тиешелүү билим, маалыматтарга ээ болгон учурда да ал тилде оозеки сүйлөй алуусу дароо калыптанбайт. Бул проблеманы чечүү үчүн окутуучу кептин, оозеки сүйлөөнүн, болушунун психолингвистикалык жагдай шарттарын билүүгө тийиш. «Психолингвистикада речтик процесс үч звенодон турары белгиленет:

–ориентациялык звено (речтин мотиви; речтик реакциянын пайда болушу);

–пландаштыруу звеносу (айтылуучу ойдун пайда болушу);

коддоштуруу звеносу (нерв системада пландаштырылган ойду тилдик коддор аркылуу иш жүзүнө ашыруу, демек сүйлөө)» [Ү.Култаева 2003. – 114-бет].

Биринчи, сабакта жагымдуу жагдай, шарт түзүү. Мында студент менен окуучунун өз ара мамилеси, окуу процессинде өз ара түшүнүшү, сыйлоо жана мажбурлоосуз, эркин болуу, оозеки сүйлөөгө зарыл болгон мотивдердин жаралышы зарыл. Сабак башталганда эле учурашуудан соң, окутуучу студентке кайрылып, учурдагы аба ырайы жана ага карата студенттин мамилесин билүүгө кызыгат. «Сизге бул аба ырайы жагабы?» «Күн суукпу же жылуубу?», «Эмне жаңылыктар бар?» – сыяктуу, бир караганда, сабакка анча тиешеси жоктой көрүнгөн турмуштук жөнөкөй суроолор сабактагы расмийлик кырдаалды жоюуга кызмат кылат. Сабакта айтылган комплимент, тамаша, жылмаюу, күлкү да сабактын маанайын көтөрүүгө кызмат кылат.

Экинчи, сүйлөөнүн кызыктуу темасын жана туура багытын тандап алуу. Сабактагы сүйлөшүү темасы абстракттуу, белгисиз, түшүнүксүз болбой, күндөлүк турмуш, жашоо-тиричилик, студенттин болочок кесиби, кызыгуусу, суроо-талаптар менен шайкеш келүүсү шарт. Мында конкреттүүлүк, белгилүү максатка багытталгандык чечүүчү мааниге ээ. Айрым учурда студент кызыккан, ал берген суроо да сүйлөшүүнүн темасы боло алат. Ал үчүн окутуучу суроого группанын көңүлүн буруп, студенттердин пикирлерин угууга кызыгышы керек.

Үчүнчү, оозеки сүйлөшүүнүн эмоционалдуулугун камсыз кылуу. Эгерде окутуучу сүйлөшүүгө кызыктуу тема таап, ага карата студенттердин кызыгуусун камсыз кыла алса, андай сүйлөшүүгө эмоционалдуулукту да бериши керек. Орундуу юмор, тамаша, күлкү, комплимент, мактоо, таң калуу, кубануу сыяктуу эмоциялык каражаттарды колдонуунун мааниси чоң.

Төртүнчү, сүйлөшүүнүн реалдуу кырдаалын түзүп, аны пайдалана билүү. Мында күндөлүк жашоо – турмуш, реалдуу практикага конкреттүү иш-аракетке, студенттин жашоо образына, максат-мүдөөсүнө байланыштуу шарт-кырдаалдар түзүлүшү талап кылынат. Студент башынан өткөргөн окуя, ал туш болгон проблема, анын суроо-талаптары да сүйлөшүүнүн темасы болуп, кызыктуу кырдаалды түзө алат.

Аталган жагдай-шарттар студенттердин оозеки сүйлөөсүн жаратууга себеп (мотив) катары кызмат кылат. Бирок сүйлөшүү процессинин өзү боло албайт. Оозеки сүйлөшүү процессинин өзү жүрүшү үчүн даярдык, процесстин өзү эки этапта ишке ашат.

1. Студентти оозеки сүйлөөгө даярдоо этабы. Мында студент үйрөнүп жаткан тилдин, кыргыз тилинин, кепте колдонулушун угуп кабыл алып, ал кепти түшүнүүдөн башталат. Бул түшүнүү, кабыл алуу төмөнкүдөй көндүмдөрдү калыптандырууга кызмат кылат:

– кыргыз тилиндеги тыбыштардын айтылышын, угулушун өздөштүрө баштайт, сөздөрдүн маанилерин түшүнүп, ажырата алууга көнүгөт, грамматикалык айрым өзгөчөлүктөрдү өздөштүрүүгө багыт алат;

– кыргыз тилиндеги оозеки кепти, сүйлөшүүнү угуп жатыгат, айрым сөз, сүйлөмдөрдү айтууга, алардын маанисин түшүнүүгө көнүгүшөт;

– даяр сөз, сүйлөм үлгүлөрүн өз алдынча айтып, айрым жөнөкөй суроолорго жооп берүүгө даярдык көрүшөт;

– студенттер буга чейинки алган билимдерине, көндүмдөрүнө таянуу, аларды колдонуу менен өз алдыларынча, белгилүү кырдаалдарда сүйлөшүүгө даяр болушат.

2. Студентти өз алдынча сүйлөй алуу көндүмүнө ээ кылуу этабы. Мында студенттер төмөнкүдөй кептик иш-аракеттерди өз алдынча аткара алууга жетишишет:

– өз алдынча сүйлөм түзүп, суроо берип, өзү суроого жооп бере алат.

– сүйлөө көндүмдөрүн анча татаал эмес түрдүү кырдаалдарда пайдаланып, өзү пикирин айта алат;

– кыргыз тилиндеги ар кандай кырдаалдар боюнча информацияларды кабыл алып, түшүнө алат;

– кыргыз тилинде эркин сүйлөөгө жетишишет ж.б.

Жалпы эле кеп ишмердүүлүгү, анын ичинде, оозеки сүйлөө ишмердүүлүгү – өзүнө гана мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөргө, мүнөздүү белгилерге, талаптарга ээ болгон өтө татаал көрүнүш. Студенттердин оозеки

кебин өстүрүүдө окутуучу алар тууралуу толук түшүнүккө ээ болуп, сабак процессинде максатка ылайык пайдалана билүүгө тийиш. Лингвистикалык жана методикалык эмгектерге сүйлөөнүн зарыл жана мүнөздүү белгилери тууралуу маалыматтар берилген. Аларды жалпылаштырып, негизгилери катары мына буларды көрсөтүүгө болот:

–сүйлөө, айтуу үчүн милдеттүү түрдө анын себеби (мотиви) болушу шарт, ансыз сүйлөөнүн болушу мүмкүн эмес. Кыргызча оозеки сүйлөөгө үйрөтүүдө бул шарт эске алынышы зарыл. Демек, окутуучу сабак процессинде кыргыз тилинин аныктама-эрежелерин жаттатып, кайра айтууга, абстракттуу, турмушка, окуп-үйрөнүүгө дээрлик тиешеси жок суроо-тапшырмаларга, абстракттуу көнүгүү-машыгуу иштерине басым койбостон, студентти анын кызыкчылыгына жана кесибине шайкеш келген сүйлөөнүн, баарлашуунун себебин табууга аракеттениши талап кылынат.

–сүйлөө, айтуу милдеттүү түрдө бир максатты көздөшү керек, ансыз сүйлөшүү, баарлашуу болбойт. Кыргыз тили окутуучусу студенттин оозеки сүйлөөсүн калыптандырууда бир эле мезгилде бир нече максатты коюшу зарыл. Атап айтсак: студенттин кыргыз тилине гана мүнөздүү болгон тыбыштарды (өз, чү, ан) туура айта алышына жетишүү, басымды туура коюу, сөз, сөз айкашын түшүнүп, колдоно алуу, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартибин сактоого үйрөтүү, сүйлөм кура алуу, сүйлөшүүнүн максатын туура аныктай алуу ж.б. .

–сүйлөө, сүйлөшүү милдеттүү түрдө белгилүү бир жагдай-шартта жүрөт. Ошол жагдай-шартка жараша сүйлөшүү процесси жүрөт. Ал шарттардын негизгилери төмөнкүлөр:

1. Расмий жана расмий эмес шарттарда;
2. Сүйлөшүүгө катышуучулардын жаш курагына;
3. Катышуучулардын жынысына;
4. Катышуучулардын улуттук тиешелүүлүгүнө;
5. Сүйлөшүү жүрүп жаткан орунга (үйдө, университетте, театрда, дүкөндө, транспортто, айылда, шаарда ж.б.);

6. Сүйлөшүүнүн маанайына;

7. Катышуучулардын тааныш, бейтааныш болушуна ж.б.

–сүйлөө, сүйлөшүү дайыма белгилүү бир темага (жашоо-турмуш, кызмат, окуу, дарылоо, аба ырайы, спорт, тамак-аш, маданият, тарых ж.б.) арналат. Демек, окутуучу сүйлөшүүнүн темасын аныктоого да маани бериши зарыл. Теманын тандалышы, анын кызыктуулугу, студент үчүн пайдалуулугу сүйлөшүүнүн жүрүшүнө жана натыйжасына өзүнүн таасирин тийгизет.

–сүйлөшүүдө белгилүү бир маалымат (информация) туюндурулат. Ал маалымат кабар, факты жана эмоционалдык мүнөзгө ээ болот. Окутуучу сүйлөшүү процессинде айтылуучу маалыматка да маани берип, ал кыргыз тилин окутуу менен бирге кыргыз тарыхын, маданиятын, кыргыз жерин, каада-салтын ж.б. тууралуу да билдирүүгө көңүл бурушу кажет.

–сүйлөшүүнүн, баарлашуунун өзү белгилүү бир стилде ишке ашат жана анда адабий тил нормалары сакталат. Демек, студенттердин оозеки сүйлөөсүн калыптандырып өркүндөтүүгө окутуучу кыргыз тилинин стилистикасы менен кыргыз адабий тилинин нормалары тууралуу да түшүнүктөрдү берүүгө милдеттүү.

2.2. Кыргызча оозеки кепти үйрөтүүнүн формалары,

каражаттары жана ык-жолдору

2.2.1. Оозеки кепти үйрөтүүнүн формалары

Жалпы эле билим берүү, анын ичинде, экинчи тилди окутуунун технологиясы канчалык өнүкпөсүн, кандай ийгиликтерге, натыйжаларга жетишпесин, алар белгилүү бир формага негизделип, ошол формада жүргүзүлүп, ал формадагы иш-аракеттердин жыйынтык-натыйжалары боюнча бааланып келет. Окутуу, билим берүүнүн, үйрөтүүнүн тарыхында окутуунун бир нече формалары колдонулуп келгендиги, улуу дидакт, чех педагогу Я.А. Коменский тарабынан негизделген окутуунун сабак формасы кеңири тарап, азыркы учурда да ал окутуунун негизги формасы катары таанылгандыгы белгилүү. Ошол эле учурда билим берүүнүн

сабактан башка формаларын табууга болгон аракеттер тынымсыз болуп келе жатканы да маалым. «Бирок сабактан алгылыктуу, андан ийкемдүү жана андан майнаптуу окутуу формасы азырынча табыла элек, жакынкы мезгилде табылышы да күмөн» [Ж.Чыманов, 2009. – 312-бет]. Эмне үчүн окутуунун сабак формасы башка формалардан өзгөчөлөнүп, өтө кеңири колдонулуп, дүйнөлүк алкакта таанылып келет?

Биринчи, окутуп-үйрөтүүнүн формалары практикада колдонулуп, сыналып, алардын ичинен, эң алгылыктуусу жана натыйжалуусу сабак формасы экендиги тастыкталып келет.

Экинчи, окутуунун жаңы формасын издегенге караганда, кадимки сабакты жакшыртып, модернизациялоо алда канча пайдалуу экендиги, сабак өзгөртүүгө, толуктоого жана жаңылоого карата алда канча ийкемдүү болгондугу менен түшүндүрүлөт.

«...класстык сабак – адамзаттын тарыхындагы эң маанилүү ачылыштардын бири» [И.Бекбоев, А.Алимбеков, 2011. – 8-бет].

«Сабак – мугалимдердин жетекчилигинде белгилүү бир программага ылайык, туруктуу расписание боюнча, таанымдык тажрыйбасы жана курагы жагынан кескин айырмаланбаган, курамы туруктуу окуучулар тобу менен белгилүү убакыт алкагында уюштурулган окуу ишинин формасы. Сабакта окутуу окуп-үйрөнүүнүн коллективдүү жана жеке методдору өз ара тыгыз байланышта колдонулат.

Окутуунун класстык сабак системасынын башкы артыкчылыгы – анда максаты ачык, так, даана белгиленген окуу ишине окуучулар массалык түрдө тартылат». [И.Бекбоев, А.Алимбеков, 2011. – 13-бет].

Бул маалыматтардан улам, сабак адам баласынын улуу табылгасы экендиги, анын окутуунун башка формаларынан болгон артыкчылыгын ачык билүүгө болот. Ал эми эне тили сабагынын табияты, мүнөздөмөсү боюнча Ж.А.Чыманов мындай деген: **«...эне тил боюнча өтүлүүчү ар бир сабак-бул мугалимдин билимине, тажрыйбасына, окутууга жасаган мамилесине, чыгармачылыгына негизделген, окуучу менен биримдикте, бир максатты**

көздөгөн, бирдиктүү ишмердик. Ал кандайдыр бир рамкага (убактан башка) чектелбеген, кайталангыс, өзгөртүүгө, кошумчалоого дайыма дуушар болуучу, өзгөрмөлүү, өнүгүүчү жандуу процесс» [Ж.Чыманов, 2009. – 314-б]

Демек сабак өзгөрбөс, сенек, догма эмес. Ал-жандуу. Сабактын «жандуулугу» мугалимге, мугалимдин чеберчилигине жана чыгармачылыгына көз каранды болгон аракет.

«Сабак – бул педагогикалык чыгарма»- деп аныктаган белгилүү дидакт М.Н. Скаткин. Эгерде сабак мугалимге да, окуучуга да толук чыгармачылык эркиндик берип, окутуунун максаты менен милдетин, мазмунун, алынуучу натыйжаны так көрсөтүп берген окутуунун формасы боло алса, анда окутуунун башка формасын табууга аракеттенүүнүн зарылдыгы жок деп эсептейбиз.

Ошол эле учурда үч жүз жылдан ашык мезгилден бери колдонулуп келе жаткан салттуу сабакты окутуунун азыркы суроо-талаптарына ылайык инновациялык өзгөртүүлөргө, жаңыланууларга алып келүү зарылдыгы бар. Ансыз кадимки салттуу сабак өтүү менен каалаган натыйжа, жыйынтыктарды алууга мүмкүн эмес. Бул максатты ишке ашыруу үчүн азыркы сабактарга коюлуп жаткан талаптарды, сабакты жаңылоо боюнча иштелип жаткан теориялык жана практикалык иш-аракеттерди, практикалык сунуштарды, бул проблема боюнча жарыялаган эмгектерди талдап, өздөштүрүү зарыл деп билебиз. Чет тилин окутуунун методикасы боюнча чоң адис, бул боюнча окутуунун өзүнчө багытын жана стратегиясын иштеп чыккан белгилүү окумуштуу педагог Е.И. Пассовдун концепциясы кызыктуу жана биздин изилдөө ишибиздин максат-милдетине шайкеш келет деп эсептейбиз. Е.И. Пассовдун пикири боюнча чет тилдерин окутуу сабактардын натыйжалуулугун арттырып, аны кызыктуу өтүү үчүн тил мугалими бир катар сапаттарга, жөндөмдөргө ээ болушу шарт. Алардын негизгилери төмөнкүлөр:

Биринчи, азыркы сабактын потенциалдык мүмкүнчүлүктөрүн толук аңдап билүү. Б.а., чет тил мугалими сабакта окуучу тилди да, маданиятты да

таанып-билүүсү, ошол эле учурда өзүнүн жөндөм-шыгын өнүктүрүүсү, адептик жактан тарбиялануусу жана сүйлөшүүгө, баарлашууга үйрөнүү үчүн эмнелерди жасашы керек? Эгерде бул жобону кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун алкагында карасак, кыргыз тилин окутууда окутуучу ар бир сабакта сабактын көрсөтүлгөн потенциалдык мүмкүнчүлүгүн пайдалануунун жол-жоболорун, ык-жолдорун аныктоого жана окутуу процессинде ишке ашырууга аракеттениши талап кылышат.

Экинчи, сабактын методикалык мазмунун толук түшүнүп, аны ишке ашыра билүү. Б.а., сабакты коммуникативдик багытта окутуунун принциптерин билүү жана аларды ыктуу, натыйжалуу колдонуу. Сабакты жекелештирүүгө жетишип, кырдаалдарды түзө билүү, окуучулардын сүйлөө ишмердүүлүктөрүн активдештирүү- азыркы сабакка коюлган негизги талап.

Үчүнчү, сабакты азыркы талаптарга ылайык жүргүзө билүү. Мында сабак процессинде лексикалык, грамматикалык көндүмдөрдү калыптандыруу, окууга, айрыкча оозеки сүйлөшүүгө көнүктүрүү маселеси өзгөчө мааниге ээ болот.

Төртүнчү, сабактар ар кандай таянычтарды, көнүгүүлөрдү, көзөмөлдөөнү, баалоонун түрлөрүн колдоно билүү. Б.а., сабак жандуу кызыктуу болуп, анын реалдуу турмушка мүмкүн болушунча жакын болушуна жетишүү.

Бешинчи, сабакты талдай билүү. Чындыгында бул чоң проблема. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасында бул маселе өзүнчө изилдөөнүн объектисине алына элек. Бул – өкүнүчтүү көрүнүш.[Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева. Урок иностранного язык, 2010. – 4-бет].

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп келе жаткан окутуучулар бул предметти окутуунун азыркы талаптары боюнча маалыматтары чектелүү бойдон калып келе жаткандыгына байланыштуу жогорку маалыматтар берилди. Ошондой эле бул маалыматтарда өз изилдөөбүздө пайдалана тургандыгыбызды да белгилейбиз. Е.И. Пассов менен Н.Е. Кузовлева чет

тилдерин окутуунун төрт аспектисин (төрт потенциалдык мүмкүнчүлүгүн аныктап, алардын ар биринин мазмунун ачып көрсөтүшкөн.

Биздин изилдөөгө түздөн-түз байланыштуу болгондуктан ал схеманы толук келтирели. (3-табл.).

3 – таблица. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун аспектилери			
Таанып-билүү аспектиси	Өнүктүрүүчү аспектиси	Тарбиялоочу аспектиси	Үйрөтүүчү аспектиси
Элдин маданиятын жана анын ажырагыс бөлүмү катары тилин өзүнүн улуттук маданияты менен карым-катышта таанып билүү.	Кеп ишмердүүлүгүн баарлаша билүү, окуу жана башка ишмердүүлүктөрдү жүргүзүүдөгү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү	Адамдын адеп-ахлактык сапатын, маданиятын, интернационалисттик, гумандуулук, атуулдук, этикалык маданияты ж.б. калыптандыруу.	Сүйлөө, угуу, окуу, жазуу билгичтиктерине ээ болуу, аларды баарлашуунун каражаты катары колдоно билүү

Авторлор аталган аспектилерди бир бүтүндүктүн бөлүктөрү деп эсептеп, алардын биримдигин баса белгилешкен: «Важно: все четыре аспекта не отделены друг от друга, не самостоятельны, а взаимосвязаны, взаимообусловлены, синтезированы в одно единое целое, которые и называется «образование». Оно как продукт образовано из результатов познания, развития, воспитания и учения «(учения! Когда ученик сам учится, а не его обучают)» [Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева, 2010. – 9-бет].

Азыркы сабак боюнча бул сыяктуу кыскача талдоо, жалпылаштыруу жүргүзүү менен биз жогорку окуу жайларынын студенттеринин кыргызча оозеки сүйлөшүү көндүмдөрдү калыптандыруунун негизги формасы болуп сабак эсептеле тургандыгын белгилейбиз. Студенттердин оозеки кебин өнүктүрүү үчүн кадимки салттуу сабактарга олуттуу инновациялык жаңыланууларды киргизүү.

Алардын негизгилерине токтололу. Студенттердин оозеки сүйлөшүү кебин өнүктүрүүгө багытталган кыргыз тили сабагы, барыдан мурда, коммуникативдик болуп, окуу процессинде студенттердин коммуникативдик активдүүлүктөрүн күчөтүүгө басым коюуга тийиш.

Ал үчүн эң негизгиси, сабак процессинде эркин сүйлөө, эркин баарлашуу шартын түзүү зарыл. Бул сабакта сүйлөөгө мотив түзгөн психологиялык жагымдуу жагдай менен коштолушу шарт. Тилекке каршы, азыркы өтүлүп жаткан кыргыз тили сабактарында бул маселеге анча маани берилбейт, сабактын мазмунун супсак суроо-жооптор, грамматикалык маселелер түзүп, сабак ашкере официалдуу мүнөздө өтөт. Сабактын мазмундук негизин берилген суроолорго жооптор, тапшырмалардын аткарылышын текшерүү сыяктуу иш-аракеттер түзөт.

Окутуучу менен студенттин ортосундагы мамиле жансыз, расмий мүнөздө жүрөт. Бул көрүнүштүн негизги себеби төмөнкүлөр менен түшүндүрүлөт:

1) Окутуучу менен студенттин ортосунда алака карым-катыш, өз ара биримдикте аракеттенүү дээрлик жок. Ал алака расмий жана окууга гана байланыштуу жүргүзүлөт. Мындагы байланыш, сабак процесси болгондуктан, окутуучунун да, студенттин да индивидуалдуулугу жокко чыгарылган, окутуучу менен студенттин ролун жасалма ойноого, аткарууга негизделген. Демек, окутуучу үчүн да, студент үчүн да бул карым-катнаш кызыксыз, пайдасыз жана тажатма. Ошондуктан мындай сабактарда ар ким өз ролун «ойноо» менен эптеп сабакты аяктоого аракет кылышат. Албетте мында үйрөтүү окутуу, андан кандайдыр бир натыйжа алуу мүмкүн эмес. **Негизги максат- сабак процессиндеги ушул көрүнүштү жок кылуу.**

2) Окутуучу менен студенттин ортосунда жандуу байланыш болбой, аларда көздөгөн бирдиктүү бир кызыкчылык болбогондон улам, алардын ортосундагы байланыштын аныкталган максаты жок. Демек, окутуучу менен студент өз ролдорун аткаруу менен чектелип, аны тек гана сабактагы өз милдети катары карашат. Бул мамиле, бул сабак, жалпы сабакка жагымсыз психологиялык климат түзүүгө гана кызмат кылат. **Максат-сабактагы жагымсыз климатты жок кылуу.**

3)Жогорку көрүнүштөрдөн улам сабакта баарлашуу, зарылдыгы, баарлашуунун мотиви пайда болбойт. Ал суроого механикалык түрдө жооп берүү, тапшырманы эптеп аткаруу менен чектелет.

4) Сүйлөшүп, баарлашуунун түрдүү формалары (оозеки, жазуу), түрлөрү (монолог, диалог), ыкмалары, жалпы эле сүйлөшүүгө болгон мүмкүнчүлүктөрү толук колдонулбайт. Бардыгы шаблонго (суроо-жоопко) негизделген.

Экинчи тилди окутууда баарлашуу боюнча кетирилип жаткан бул мүчүлүштүктөрдү терең талдоо менен бул боюнча Е.И. Пассов мындай тыянакка келген:» **Если мы хотим, чтобы иноязычное образование действительно обеспечивала достижение поставленной цели, необходимо процесс образования сделать моделью реального процесса общения»** [Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева, 2010.–32-бет]. Мындан улам, эгерде **биз кыргыз тилинде башка улуттун өкүлдөрүнүн оозеки кебин өнүктүрүүнү кааласак, анда кыргыз тили сабагын коммуникативдик багытта, табигыйлык принцибинин негизинде гана жүргүзүшүбүз керек экендигин таанууга милдеттүүбүз.**

Студенттерди кыргызча оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө жетишүү үчүн, кыргыз тили сабагы оозеки эркин сүйлөшүүнүн сабагы болушу шарт. Сабакта ар түрдүү темаларда, ар түрдүү кырдаалдар боюнча оозеки сүйлөшүүгө канчалык көп убакыт жумшалса, студенттердин кыргызча сүйлөөсүнүн мүмкүнчүлүктөрү ошончолук көбөйө берет. Албетте, кыргыз тили сабагында студенттердин жалпы активдүүлүктөрүн күчөтүп, алардын оозеки сүйлөөлөрүнө зарыл мотивдерди жаратуу, сабак процессинде активдүү сүйлөшүүлөрүнө жетишүү үчүн сабакта зарыл болгон педагогикалык шарттар түзүлүшү талап кылынат. Бул проблема боюнча Кыргыз эл мугалими, профессор И.Бекбоев менен профессор А.Алимбековдун изилдөөлөрүнө кайрылуу зарыл. Аталган окумуштуулар «Окутуунун жаңы парадигмалары» деген түшүнүк менен өз сунуштарын беришкен. Биздин оюбузча, ал сунуштар кыргыз тилин окутууда милдеттүү түрдө эске алынышы керек.

Биринчи парадигма – инсанга багыттап окутуу. «Инсанга багытталган окутуу окуучу билим берүү процессинин борбору, мугалим жана окуучу тең укуктуу партнер окутуу ишинин максаты окуучунун субъективдүү тажрыйбасын кубаттоо, жаратуу, өнүктүрүү деген сыяктуу түшүнүктөр менен мүнөздөлөт. Мугалим окуучулардын ар-биринин пикирине урмат менен мамиле кылат» [И.Бекбоев, А.Алимбеков, 2011. – 32-бет]. Мында окуучуга болгон мамиле жөнүндө сөз болгон. Ал эми бул мамилени студентке карап колдонуу алда канча жеңил жана натыйжалуу боло турганы белгилүү. Анткени студент мектеп окуучусу эмес, ал окуу жайына өз каалоосу менен, белгилүү кесипке ээ болуу максаты менен кирген. Окутуучу ушул көрүнүштү бекем эске алууга тийиш. Бүгүнкү студент – эртеңки адис. Студенттин инсандыгына багыттап окутууда эң биринчи анын эртеңки адистиги эске алынышы керек. Сабактагы сүйлөшүү, баарлашуунун темасынын өзөгү да студенттин келечек кесибине байланыштуу болушу шарт. Студенттин жеке тажрыйбасы, кызыгуусу, жөндөм-шыгы, өздөштүрүү деңгээли да, каалоолору да мааниге ээ. Эгерде окутуучу аталган суроолорго алдын-ала жооп алган болсо, сабакты пландаштыруусу жана өткөрүүсү да натыйжалуу болот.

Экинчи парадигма – компетенттүүлүккө негизделген окутуу. «Бул моделге ылайык окутуунун башкы натыйжасы – керек учурда кайталап айтып берүүгө негизделген илимий маалыматтар эмес, окуучунун аларды жашоо турмушта колдоно билүү тажрыйбасы. ...Айталы, **тил сабактарынын эрежелерин он жыл окуп, бирок сабаттуу кат же арыз жаза албаган окуучу** жөнүндө деле ушуну айтса болот» [И.Бекбоев, А.Алимбеков, 2011. – 34-бет]. Бул парадигма кыргыз тили окутуучусу үчүн өзгөчө маанилүү. Биздин изилдөөнүн максатына ылайык, кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун максаты – студенттин кыргызча оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүү. Бул максатка жетүү үчүн **кыргыз тилинин лингвистикалык эрежелерин, аныктамаларын ж.б. окутуу (туурасы – жаттатуу), жетишсиз, дагы тактап**

айтсак, алар окутуунун мазмуну эмес. Бул жөнүндө ар бир окутуучу толук билиши талап кылынат.

Өзүнүн табияты, максаты боюнча компетенттүүлүккө негизделген окутуу инсанга багыттап окутуу менен жуурулушуп кетет. Экөөндө тең студенттин эртеңки кесиби биринчи орунга коюлат, кыргыз тилин окутуу ошол кесипке багытталат. Демек, кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки сүйлөөлөрүн өнүктүрүүдө өздөштүрүлүүчү лексикалык минимумду ар бир адистикке жараша аныктап алуу талабы коюлат.

Үчүнчү парадигма – билимди типтүү кырдаалдарда ыктуу колдоно билүүгө үйрөтүү. Бул парадигма кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда дайыма эске алынууну талап кылгандыктан толук келтирели.

–«коомдук жана табигый кубулуштарды таануу жана чечмелеп түшүндүрүп берүүдө;

– заманбап техника жана технологияларды өздөштүрүүдө;

– **адамдар менен баарлашуу, мамиле түзүүдө өзүнүн жорук-жосунун баалоодо;**

– **күндөлүк турмушта үй-бүлө мүчөлөрүнүн, гражданиндин, сатып алуучунун, пациенттин, көрүүчүнүн, шайлоочунун ролун аткарууда;**

– кесип тандоодо, кесиптик окуу жайда окуу үчүн өзүнүн даярдыгын баалоодо;

– өзүнүн турмуштук проблемаларын чечүүдө, жашоо образын айкындоодо, конфликттерди жайгарууда» [И.Бекбоев, А.Алимбеков, 2011. – 34–35-беттер].

Бул парадигма экинчи тилди окутуунун методикасында «кырдаалдын негизинде окутуу» деген аталышта берилип, практикада кеңири колдонулуп келет. Мунун негизги өзгөчөлүгү жана артыкчылыгы экинчи тилди окутуунун негизин-жасалма түрдө түзүлгөн жана реалдуу кырдаалдар түзгөндүгүндө. Эң жөнөкөй кырдаалдар: таанышуу, көчөдө, ооруканада, дүкөндө, аэропортто ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, жогорку окуу жайларында кыргыз тилин окутуунун, анын ичинде студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн негизги формасы катары сабак эсептелет. Бирок студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүгө багытталган сабактардын дидактикалык мазмунун төмөнкүлөр түзүүгө тийиш:

- инсанга багыттап окутулушу;
- компетенттүүлүккө негизделип окутулушу;
- окутуунун негизин коммуникативдүүлүктүн түзүшү;
- студенттердин сабакта оозеки сүйлөшүүсүнө көңүл бурулуп, убакыттын көбү ушу максатка бөлүнүшү;
- кырдаалдын негизинде окутулушу;
- интерактивдүү ык-жолдордун колдонулушу;
- окутуучу менен студенттин ортосунда өз ара түшүнүү, өз ара сыйлашуу, бир максатты көздөп, кызыкчылыктардын дал келиши ж.б.

Студенттердин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүгө өбөлгө болуучу окутуунун формасы катары **тегерек столду** сунуш кылабыз. **Тегерек стол (круглый стол) – белгилүү бир маселени, проблеманы чечүүнү же кандайдыр бир бирдиктүү чечимге коллективдүү түрдө талкуулоо аркылуу келүүнүн формасы.** Тегерек столго катышуучулардын бардыгынын укуктары бирдей жана ар биринин пикири маанилүү. Бул- тегерек столдун артыкчылыктуу жагы. Ошондуктан биз тегерек столду оозеки сүйлөөнүн калыптандырып, өнүктүрүүнүн формасы катары карайбыз. Тегерек стол айрым жактары боюнча сабакка окшош, айрым жактары боюнча айырмаланып турат.

Алардын **жалпылыктары:** сабакта окутуучу, тегерек столдо төрага башкарат, экөөндө тең белгилүү тема коюлат, экөөндө тең конкреттүү максат аныкталат ж.б.

Айырмачылыктары:

– сабак процесси толугу менен окутуучунун планы, уюштурушу жана жүргүзүүсү менен өтөт, ал эми тегерек столдо тема берилип максат гана

коюлуп, процесстин жүрүшү жалпы катышуучулардын иш аракети менен жүргүзүлөт;

–сабак өзүнүн табиятына ылайык тапшырманы текшерүү, жаңы теманы өтүү, жыйынтыктоо, тапшырма берүү сыяктуу компоненттерден турат, ал эми тегерек столдо аталган компоненттер болбойт;

–тегерек столдо ар бир катышуучу өзүн эркин сезип, тең укуктуу, өз пикирин айтууга жана коргоого акысы бар адам катары сезет, ал эми сабакта, көпчүлүк учурда студент өзүн үйрөнүүчү, өздөштүрүүчү милдеттүү түрдө берилген гана тапшырманы аткаруучу катары сезет;

–сабакта кандай гана шарттар түзүлбөсүн окутуучу менен студент өз ролдорунда кала берет, ал эми тегерек столдо мындай ролдук бөлүшүүлөр анча билинбейт;

–тегерек столдун жүрүү талаптары студенттерди көп сүйлөөгө, талашып-тартышууга өз оюн айтып, аны далилдеп, коргоого өбөлгө түзүп, баарлашуунун жандуулугун, кызыктуулугун камсыз кылат.

– Мындай жалпылыктар менен айырмачылыктарга негизделип биз сабак менен тегерек столду баарлашуунун, үйрөтүүнүн өз-өзүнчө формалары деп билебиз. Ооба, айрым учурларда кадимки сабакты тегерек стол түрүндө өтүүгө болгон аракеттер практикада жасалып, ал кайсы бир натыйжаларды берген учурлары кездешет. Бирок сабакты тегерек стол түрүндө өтүүдө ийгиликтерине караганда мүчүлүштүктөрү көп боло тургандыгына өз практика– тажрыйбабызда ынандык.

Биринчи, сабакты тегерек стол түрүндө өтүүгө аракет жасоо сабактын дидактикалык негизине доо кетирет, т.а., же сабак эмес же тегерек стол эмес максаты, уюштурулушу так аныкталбаган иш-чарага айланат.

Экинчи, тегерек столдун алкагында жүргүзүлүшү анын катышуучуларын сабактын талаптарынан толук кутулууга жол бербейт.

Үчүнчү, тегерек стол түрүндө өтүлгөн сабак максатсыз жана кызыксыз оюнга айланып кетет.

Эгерде окутуучу кыргыз тилин тегерек стол формасында окутуу-үйрөткүсү келсе, төмөнкүлөрдү аткаруусу зарыл;

–кадимки, салттуу кыргыз тили сабактарындай эле студенттерди эркин сүйлөй, өз оюн тартынбай айтууга, талашып-тартышууга акырындап үйрөтүп аны сабактын ажырагыс компоненти катары карашы зарыл;

–кадимки, сабактарда кырдаалдар боюнча, проблемалык суроолор боюнча студенттердин сүйлөөлөрүнө маани берип, убакытты андан аябашы;

–кадимки, сабак өтүлгөн аудиторияны ошол боюнча же стол-стулдарды башкача жайгаштыруу менен тегерек столду уюштуруу жакшы натыйжа бербейт. Канчалык даярданып, аудиториянын ичин канчалык өзгөртүүгө аракет кылбайлы, кадыресе сабактар өтүлүп жүргөн аудитория өзүнүн мурунку психологиялык таасирин тийгизип тураарын тажрыйбабызда ынандык.

–тегерек стол формасында тилди, оозеки сүйлөөнү үйрөтүү үчүн мындай иш-чараны өткөрүүгө ылайыкталган чакан залдарды, андай мүмкүнчүлүк жок болсо кабинеттерди деле пайдаланса болот.

– Тегерек стол өткөрүү үчүн алдын ала буларды даярдоо керек:

Тегерек столдо талкуулануучу теманы тандоо, студенттердин катышуусунда жүргүзүлөт. (Авторефератка караш керек)

1) Ал тема боюнча студенттердин белгилүү бир маалымат, даярдыкка ээ болушу;

2) Өткөрүү мөөнөтү менен өткөрүлүүчү ордун алдын ала белгилеп алуу;

3) Айрым суроолордун даярдалып, таратылып берилиши;

4) Болжолдуу тыянак, жыйынтыктардын берилиши ж.б.

Бул боюнча өз тажрыйбабыздан мисал келтирели. Студенттерге: «Шаарда жашаган жакшыбы же айылда жашаган жакшыбы?» – деген суроо жана ага карата эки түрдүү жооптун чакан тексти таратылып берилди.

1-жооп. Шаарда жашаган жакшы. Анткени шаарда бардык ыңгайлуу шарттар түзүлгөн. Ысык, муздак суу бар. Ашканалардан каалаган тамагыңды

алып, жей аласың. Кинотеатр, филармония, музей, концерттик залдар бар. Каалаган буюмунду, кийим-кечеңди сатып ала аласың. Жөө жүрбөйсүң ж.б.

2-жооп. Айылда жашаганга жетпейт. Абасы таза, суусу тунук. Тамак-аш, жер-жемиштер бар. Адамдар бирин-бири тааныйт. Бирин-бири сыйлашат. Ден соолукка пайдалуу болгон кара жумуш кыласың. Кааласаң жөө бас, кааласаң ат минип, бастыр. Өзүңдү сергек, айыл элинин бир мүчөсү катары сезесиң. Шаарда адам өтө көп, бирин-бири тааныбайт, бири-бири менен иши да жок.

Тегерек стол өткөрүүдөн мурда студенттер менен биргеликте кандай иштөөнүн тартибин ык-жолун аныктап алуу керек. Эгерде студенттер ар ким өзүнүн оюн жекече билдирип, өз алдынча коргоону кааласа, анда ар ким өзүнчө катышат. Эгерде студенттер шаарды каалагандар өзүнчө, айылды жактыргандар өзүнчө топ (команда) болуп иштөө чечимине келсе, анда эки команда иштейт. Тегерек столдун жыйынтыгы биз күткөндөн да ашып түштү. Ийгиликтери:

- ар бир студенттин өз оюн айтууга мүмкүнчүлүк түзүлдү;
- өз оюн билдирүү менен аны далилдөөгө аракеттер болду;
- кыргыз тилинен үйрөнүлгөн сөздөрдү кепте колдонууга көнүгүштү;
- студенттер арасында кыргызча сүйлөшүү көндүмдөрүнүн калыптана башташына өбөлгө түзүлдү ж.б.

Студенттердин кыргызча оозеки сүйлөөсүн калыптандырууга эң сонун шарт, өбөлгө түзүүчү үйрөтүүнүн формасы катары **диспутту колдонууну** натыйжалуу деп эсептейбиз. «Диспут» термини латын тилине кирип, ой жүгүртүү, ой калчоо деген түшүнүктү билдирет. Педагогика диспутту ишмердүүлүктү уюштуруунун формасы катары каралат. Кыргыз тили окутуучусу диспут өткөрүүдөн мурда анын дидактикалык максатын, жүрүү тартибин, күтүлгөн натыйжасын аныктап алуусу талап кылынат. **Диспут – бул түрдүү көз караштардын, түрдүү позициялардын ачык айтылып, талкууланышы.** Диспутка коюлуучу темада түрдүү пикирлерди, түрдүү көз караштарды пайда кылуучу мазмун болушу шарт. Кадимки диспутта

баарлашуунун жалпы багытын аныктап, көрсөткөн суроолордун болушу зарыл. Диспутту алып баруучу жалпы сүйлөшүүнү жөнгө салып, суроолорду тактап, кошумча фактыларды келтирип, ойдун өнүгүшүнө жардам берип, маселени дагы курчутуп, жыйынтыктоочу сөз айтат. Бул роль кыргыз тили окутуучусуна берилет. Ошол эле учурда диспуттун соңунда ал боюнча корутунду жыйынтык чыгарбайт. Ал диспуттун ар бир катышуучусунун өз жыйынтыгы болот. Анткени диспут бүткөндөн кийин да студенттер өз алдыларынча талашып-тартышууларына өбөлгө түзүү да керек.

Диспуттун болжолдуу тема суроолору: азыркы жашоодогу диндин ролу, жогорку билим алуу зарылбы? экинчи тилди окуп үйрөнүүнүн мааниси, Кыргызстандын келечеги кандай? Кыргыздарда бий болгонбу?, ж.б.

Соңку мезгилдерде экинчи тилди окутууда үйрөнүүчүлөрдүн кебин өстүрүүдө **ролдук оюндарга** өзгөчө маани бериле баштады. Ролдук оюндар же жалпы оюн педагогикада эмгек, окуу сыяктуу эле ишмердүүлүктүн бир түрү катары таанылып, окутуу-үйрөтүү процессинде активдүү колдоно башташы бекеринин эмес. Экинчи тилди окутууда оюндарды пайдалануунун теориялык жана практикалык маселелер боюнча С.Рысбаевдин, А.Исакованын, Т.Жороевдин ж.б., эмгектери жарык көргөн. Биз алардын сунуштарына таянуу менен ролдук оюндарды пайдалануу менен студенттердин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүнүн жолдоруна токтолобуз. Методикалык эмгектерде ролдук оюндарды сүйлөөнүн калыптандыруучу ишмердүүлүк деп белгиленет. Ролдук оюндардын үйрөтүүчүлүк төмөнкүдөй кызматтары аныкталып көрсөтүлгөн:

- окутуучу оюнга катышпайт бул студенттерге белгилүү деңгээлде эркин болууларына, сүйлөшүүлөрүнө өбөлгө болот;
- студент оюндагы ролуна толук кире алса сүйлөө мотиви түзүлөт;
- студент башка студенттер менен биргеликте аракеттенип (ойноп) жаткандыктан баарлашуу эркин болот;

–студенттин жекече эркин сүйлөөсүнүн калыптанышына көмөк көрсөтөт;

–ар бир студенттин өз сөзүнө өзүнүн баа берүүсүнө шарт түзүлөт;

–социалдык ролдорду өздөштүрүү, жекече мамиле түзүп, баарлашууга көнүгөт;

–өз алдынча суроо берүүгө, суроого жооп берүүгө көнүгөт.

Ролдук оюндарды жүргүзүүдөн мурда окутуучу студенттердин кимдин милдети (ролун) аткаргысы келгендигин сурап, алар көбүрөөк кызыккан ролдор тандалып алынып, аларга, студенттердин даярдануусун өтүнөт. Сунуш кылынган ролдук оюндар: сатуучу жана кардар, китепканачы жана окурман, айдоочу жана жүргүнчү, мугалим жана окуучу, врач жана пациент ж.б. Базардагы сатуучу менен кардардын баарлашуусунун болжолдуу үлгүсү:

Сатуучу: Келиңиз, эмне аласыз?

Кардар: Мага бадыраң, помидор жана кызылча керек эле.

Сатуучу: Бизде баары бар. Канча аласыз?

Кардар: Жакшы, баалар кандай?

Сатуучу: Бадыраң-35 сомдон, помидор-50 сомдон, кызылча-40 сомдон.

Канча килодон тартайын?

Кардар: Кымбат экен. Башка жерден алайын.

Сатуучу: Базар баасы бардык жерде бирдей. Бирок сапаттар башка. Биздин сапатыбыз жакшы.

Кардар: Эгерде алсам, канчага арзандатып бересиз?

Сатуучу: Канчалык көп алсаңыз, ошончолук арзандатабыз.

Кардар: Мага бадыраң менен помидор бир килодон, ал эми кызылча жарым кило керек.

Сатуучу: Аз эле алат турбайсызбы. Анда арзандата албайм.

Кардар: Эгерде сиз сураган бааны берип, бирок өзүм тандап алсам болобу?

Сатуучу: Анда базардын тартиби бузулат да.

Кардар: Башка жерден алайын.

Эгерде ролдордо ойногон студенттер ага кызыгып, активдүү аракеттерди кыла баштаса, окутуучу сооданын натыйжасын (сатып алууга көндүрүү, арзандатуу, келишүү ж.б.) алдын ала аныктап, ага жетишүүнү талап кылса ролдук оюндар да кызыктуу болот.

Айдоочу менен жүргүнчү ролдук оюнун ойноочулар Бишкек шаарынын аймактарын жакшы билүүгө тийиш. Ал үчүн окутуучу студенттерге алдын ала тапшырма берип, Бишкек шаарын жакшы билүүгө үндөп, ролдук оюн боло тургандыгын эскертет. Ролдук бул оюнда студенттер оозеки сүйлөөгө көнүгүү менен бирге эле кыргыз тилинин грамматикасы боюнча да бир катар материалдарды өздөштүрүүгө өбөлгө алышат. Мисалы, сан атоочтор, энчилүү аттар, жөндөмө категориясы ж.б.

Ролдук оюндардын ичине интервью уюштуруу да кызыктуу. Мында журналист жана интервью берүүчү катышат. Муну жүргүзүү да алдын ала даярдануу менен аткарылат. Окутуучу «Журналист» менен «интервью берүүчүнү» дайындайт. Интервью берүүчүнүн адистиги көрсөтүлөт. Экөө тең биргеликте даярданып келишип, ролдук оюндарын көрсөтүшөт.

2.2.2. Оозеки кепти өркүндөтүүнүн каражаттары

Жогорку окуу жайларынын студенттеринин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүдө пайдаланылган каражаттардын мааниси чоң. Окутуунун каражаттарынын сабак процессинде орундуу жана натыйжалуу пайдалануу үчүн анын дидактикалык негиздерин толук өздөштүрүү зарыл.

Педагогика илиминде, мейли ал жалпы педагогикабы же предметтин методикасыбы, окутуунун каражаттары тууралуу милдеттүү түрдө сөз болот. Мунун өзү окутуу, тарбиялоо процессиндеги каражаттардын ролун, маанисин жана зарылдыгын көрсөтүп турат. Окутуунун каражаттарынан берилген аныктама түшүндүрмөлөрдө айрым бир айырмачылыктарга карабастан жалпы мазмуну, өзөгү бир. Айрымдарын мисалга тарталы.

«Средство обучения – это объект, который использован учителем и учащиеся для усвоения новых знаний.

...Средство обучения представляет собой материальные и духовные ценности, необходимые для достижения учебно-воспитательных целей.

...К традиционно используемым средствам обучения относятся: учебники, рисунки, таблицы, речь, оборудования учебно мастерских кабинетов, лабораторий, информационно (компьютерные) средство и организации и управления учебным процессом» [Педагогика, 2008. – 225-бет].

«Окутуунун каражаттары окуу процессинин натыйжалуу жүрүшүнө эң зарыл болгон жана билим мазмуну менен бирдикте предметтик маалыматты түзүүчү жыйындысы болуп саналат» [Э.Мамбетакунов, Т.Сияев, 2008. – 239-бет]

«Окутуу каражаты окуу процессинде зарыл болуп колдонуучу мазмундук маалыматтык булак жана инструмент болуучу материалдык жана идеалдык объектилердин, элементтердин жыйындысы болуп саналат» [Э.Мамбетакунов, Т.Сияев, 2008. – 240-бет].

Э.Мамбетакунов менен Т.Сияев окутуунун каражаттарын алардын негизги мүнөздөмөлөрү боюнча 9 түргө бөлүп көрсөтүшкөн (караңыз: аталган эмгектин 240–241-беттери). Алар тууралуу кеңири маалымат алуу окутуучу үчүн керектүү. Окутуунун каражаттары, жалпысынан, материалдык жана идеалдык болуп экиге бөлүнөт. Материалдык каражаттарга: окуу китептери, окуу куралдары, доска, бор, эмерек, модулдар, макеттер, карта, чиймелер, таблицалар, сүрөттөр, гербарийлер, техникалык каражаттар ж.б. кирет. Ал эми окутуунун идеалдык каражаттары тууралуу орус тилиндеги тексттин мазмунун бузуп албаш үчүн которбостон берели.

«Идеальное средство обучения – это те ранее усвоенные знания и умения, которые использует учитель и учащиеся для усвоения новых знаний. Гениальный русский педагог и психолог Л.С. Высоккий (1896–1934) выделяет следующие средство орудия обучения: речь, письмо, схема, условные обозначения, чертежи, диаграммы, произведения искусство художественной

литературы [алдын сызган – Д.К.] и другие. В общем случае идеальное средство – это орудие освоение культурного наследия, новых духовный ценностей» [Педагогика, 2008. – 227-бет]. Орус тилинде берилген бул маалыматтын бизге өзгөчө таасир калтырып, кызыктырганы кептин өзү (жандуу оозеки сүйлөшүү), искусствонун чыгармалары, көркөм адабияттар окутуунун каражаттар катары аныкталгандыгы болду. Биз өз изилдөөбүздө бул материалдарды зарылдыгына жараша пайдаланабыз.

Педагогикалык эмгектерде окутуунун каражаттарын окуунун методдору менен айкалышты пайдаланууну алгылыктуу деп эсептеп, метод «кантип окутабыз?» деген суроого жооп берсе, каражат «эмненин негизинде окутабыз?» дегенге жооп бере тургандыгы белгиленет. Бул жагдайды окутууда эске алууга тийишпиз. Ошону менен бирге эле каражаттын өзүн колдонууда белгилүү бир ык-жолдордун негизинде жүргүзүлүп, каражатты колдонуунун өзү белгилүү бир дидактикалык жүктү аркалап тургандыгын да алдын ала аныктап алуу керек.

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутуунун негизги каражаты болуп, албетте, **кыргыз тили окуу китептери** эсептелет. Азыркы күндө мындай окуу китептеринин жалпы саны ондон ашык. Алар кыргыз тилин экинчи тил катары окутуу процессинде каражат катары колдонулуп, окутууга өз салымын кошууда. Бирок биз атайылап кызыгып, таанышып чыккан кыргыз тили окуу китептеринде да, окуу куралдарында да студенттердин оозеки сүйлөөсүн калыптандырууга, өнүктүрүүгө карата тапшырмалар дээрлик жок экендиги ачык болду. Окуу китептериндеги тапшырмалар: «суроого жооп бергиле», «маанисин түшүндүргүлө», «омоним, синонимди тапкыла», «ордуна койгула», « айтып бергиле» сыяктуу кызыксыз, кепти, анын ичинде, оозеки кепти калыптандырууга эч кандай кызмат кылбаган, жалаң грамматикалык суроолорго багытталгандыгы байкалды. Окуу китептериндеги бул жагдай кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда оозеки сүйлөөнү өстүрүү маселеси али да толук изилденбей, окутуу процессинде анча

маани берилбей келе жатканын тастыктайт. Биздин оюбузча, бул абал тез арада чечилиши зарыл.

Албетте, кыргыз тилин окутуунун маанилүү каражаты катары айрым сөздүктөр жарык көрүп, окуу китептеринин өзүндө да сөздүктөр бериле баштады. Бул колдоого татыйт. Бирок жарык көргөн сөздүктөр менен иштелүүчү иштер ал сөздөрдүн маанисин белгилүү, которуу сыяктуу лексикалык-грамматикалык маселелерди чечүү менен чектелип келе жатат. **Сөздүктөрдүн негизги кызматы-анда камтылган сөздөрдүн маанисин билүү менен чектелбейт. Эң негизгиси-билген, үйрөнгөн сөздөрдү кепте колдоно билүү көндүмдөрүнүн калыптанышы менен байланыштуу аныкталат.**

Ошондуктан тил сөздүктөрүн окутуунун каражаты катары колдонууда алар төмөнкүдөй кызматтарды аткарууга тийиш:

–сөздүктөн пайдаланып, маанисин билген сөздөрдү катыштырып сүйлөм түзүүгө көнүктүрүү;

–бир тематика бириккен бир нече сөздү (түйүндүү сөздөрдү) колдонуп чакан текст түзүүгө машыгуу;

–өздөштүргөн сөздөрдүн маанисине жараша бир нече суроолорду түзүүгө көнүктүрүү;

–тексттеги түшүнүксүз сөздөрдү өз алдынча сөздүктөн таап, тексттин негизги оюн аныктоого үйрөнүү;

–өздөштүргөн сөздөрдү өз кебинде синонимин таап, алмаштырып колдонууга көнүктүрүү;

–өздөштүргөн сөздөрдү пайдалануу менен өз алдынча текст түзүүгө үйрөнүү ж.б.

–Студенттердин кыргызча сүйлөөсүн өнүктүрүүнүн **кызыктуу жана натыйжалуу каражаты катары көркөм тексттерди белгилөөгө болот.** Көркөм текстти сүйлөөнүн каражаты катары колдонуунун бир нече ык-жолдору бар. Айрымдарына токтололу.

Чакан аңгемелерди, жомокторду окуп анын мазмунун өз сөзү менен айтып берүү, ал боюнча талкуу уюштуруу. Мында студенттерге чакан тексттер сабакта окутуучу тарабынан да, студенттер тарабынан үн чыгарып көркөм окулат. Студент угуп кабыл алып, түшүнүүгө да көнүгүшү шарт. Тексттеги түшүнүксүз сөздөр аныкталып, мааниси такталат. Тексттин мазмуну окутуучу тарабынан кыскача баяндалат. Андан соң текст студенттерге таркатылып берилип, аны менен өз алдынча таанышууга жана өз сөзүнүн кыскача планын түзүүгө убакыт берилет. Андан соң студенттердин каалоосу менен тексттин мазмуну айтылат. Калган студенттер угуп, отургандарга, айтуучуга суроолорду беришет. Студентти баяндоосу боюнча студенттердин ой-пикирлери, каалоолору, сын пикирлери да угулат. Соңунда текстти кайра түзүү тапшырмасы берилип, ал тексттер кайрадан талкууга алынат.

Окулган көркөм чыгарма боюнча өз пикирин оозеки айтып берүү, талкуу уюштуруу. Мисалы Ч.Айтматовдун «Жамийла» повести боюнча пикирлерди угуу кызыктуу боло тургандыгына өз тажрыйбабызда ынандык.

Повестин кыскача мазмуну 2-3 студент тарабынан угулгандан кийин, окутуучу жалпы группага: «Жамийланын Данияр менен кетип калышын кубаттагандар да, катуу сынга алгандар да бар. Силердин оюңар боюнча Жамийланын кылган иши туурабы?» – деген суроо менен кайрылат. Талкуу, талашып-тартышуу өтө кызуу жүрүп, Жамийланы жактоочулардын жана аны колдобоочулардын топтору түзүлө турганын практика көрсөттү. Бул сыяктуу оозеки талкуу уюштуруудан эмнелерге жетүү болот? Биздин оюбузча, алар төмөнкүлөр:

–эң негизгиси, мындай иш-аракеттер толугу менен оозеки сүйлөшүүгө негиз экендиги;

–студенттердин оозеки сүйлөөлөрү үчүн мотивдин пайда болушу;

–студентти кадимки сабакта кармап турган «студенттин ролунун» билинбей жоюлушу;

–ар бир студентке эркин сүйлөөгө мүмкүнчүлүктүн түзүлүшү;

– группадагы студенттердин өз ара баарлашуусунун жасалма эмес, табигый болушу;

–ар бир студенттин өз оюн, пикирин далилдөөгө болгон аракетинин болушу;

–ар кандай далилдерди, аргументтерди, фактыларды колдонууга шарттын түзүлүшү;

–талкуудан бир бүтүн тыянак чыгарылбай, ал дагы бир өзүнчө талкуу уюштурууга негиз болушу;

–студентти тил үйрөнүү учурунда сабакка тартынбай, кысынбай, ачык, эркин сүйлөөгө көнүгө башташы;

–кыргыз тилин үйрөнүүгө, ал тилде сүйлөөгө болгон кызыгуунун жаралышы ж.б.

Даяр текстти колдонуу менен оозеки кепти өнүктүрүүнүн дагы бир жолу текстти окуп, түшүнүп, бирок анын мазмунунун негизинде эмес, ага улай жаңы проблема жаратып, аны талкууга алуу. Бул боюнча сунуш кылынган текстти келтирип анан сөздү улайлы.

Ымдоо – жамдоонун тили эмнелерди билдирет?

Тил–пикир алышуунун негизги куралы, бирок жападан жалгыз куралы эмес. Анткени ар кандай сигналдарды, маалыматтарды ооз ачып сүйлөбөй туруп эле, башка жол, каражаттар менен билдирүүгө болот. Атайын изилдөө иштерин жүргүзгөн адистер дене-бойдун ар кандай абалы, беттин (жүздүн) көрүнүшү, колдун жана манжалардын кыймылы аркылуу адам 700 миңге жакын ар түрдүү сигналдарды бере ала тургандыгын аныкташкан. Мындай мүмкүнчүлүк кайсы гана тилди албайлы, сөз байлыгынан алда канча көптүк кылат.

Бирок ымдоо-жамдоо аркылуу билдирген кабарда айрым өзгөчөлүктөргө ээ болот. Айрымдарына токтололу. Баш бармак менен сөөмөйдүн (ортондун) тегерек шакек түрүндө көрсөтүлүшү ар кайсы элдерде ар кандайча түшүнүлөт. Айталы биринде кубаттоо, мактоо маанисинде болсо, экинчисинде жактырбоо, атүгүл кемсинтүү түшүнүгүн билдирет. Ал эми айрым жесттер

байыркы замандан бери эле кордоо, уятсыздык маанисин туюндуруп келген. Мисалы, адамды, ыйык жерлерди, мүрзөнү ж.б. Айрым нерселерди сөөмөй менен кезеп көрсөтүүгө биздин чоң энелерибиз да катуу тыюу салып келишкен. Бул тыюу салуу эң байыркы жана көпчүлүк элдерде колдонулуп келе жатат. Биздин заманга чейинки 1750-жылдагы Хамурапинин кодекси боюнча сөөмөй менен кесеп көрсөтүүгө штраф төлөнгөн. Байыркы Вавилондо сөөмөй менен кезөө адамдын найза же жаанын огу менен өлтүрүүнү билдирген. Балким ошондон улам бул жесттке тыюу салынып калагандыр.

Башты ийкөө аркылуу макулдукту, ал эми башты чайкоо менен макул эместикти билдирүү кеңири тараган. Бирок болгарлар башты ийкөө менен «жок» дегенди, ал эми башты чайкоо менен «макул» экендигин билдиришет. Байыркы египеттиктер жана байыркы кытайлар алаканын алдыга жаюу менен «жок» дегенди билдиришет. Муштумду түйүп, баш бармакты жогору көтөрүү менен европада кубаттоонун жогорку чегин түшүндүрсө, мусулман өлкөлөрүндө бул көрүнүш уят, жагымсыз катары кабылданат. Мисалы Сауд Аравиясында муштумду түйүп, баш бармакты тегеретүү «жогол», «көзүмө көрүнбө» деген түшүнүктү билдирет. Европалыктар коштошуп жатып алаканын өйдө көтөрүп, булгалап, манжаларын кыймылдатышат. Америкалыктар бул белгини «бери кел» деп түшүнүшөт.

Бирок дээрлик бардык элдерде бирдей колдонулуп, бирдей мааниге ээ болгон жесттер да бар. Мисалы, сөөмөйдү оозго туурасынан коюу, «акырын», «унчукпа», «сүйлөбө» деген түшүнүктү билдирет.

Ымдоо-жаңдоонун өзгөчөлүктөрү боюнча иштөө белгилери 1832-жылы Италиялык Андреа де Йорконун эмгектеринен башталган. Азыркы учурда бул боюнча ондогон китептер ар түрдүү тилдерде жарык көргөн. Аларда өтө кызык маалыматтар бар. Мисалы, **америкалык окумуштуу Альберт Мехрабиандын иликтөөсү боюнча сүйлөшүү учурунда маалыматтын 7 пайызы сөз, 35 пайызы басым жана үндүн угулуштары, 55 пайызы ымдоо-жамдоолор аркылуу берилет.**

Кыргыз тил илиминде бул кубулуш Айшат Ботобекова тарабынан кеңири изилденип, анын «Кыргыз ымдоо-жаңсоолору» аттуу эмгеги 2007-жылы жарык көргөн.

Сабакта бул текст окутуучу тарабынан үн чыгарып окулушу шарт. Жогоруда берилгендей, студенттин сүйлөө жөндөмдүүлүгү алардын угуу жөндөмдүүлүктөрү менен эриш-аркак калыптанып, өнүгүшүнө кам көрүү зарыл. Студент кыргыз тилиндеги сүйлөөнү мүмкүн болушунча көп угуп, түшүнүп, жатыгышы жакшы натыйжа берет. **Мында окутуучунун жандуу, көркөм сүйлөөсү белгилүү деңгээлде окутуунун жандуу жана таасирдүү каражатына айланышы зарыл.** Текстти студенттер да үн чыгарып окууларына да көңүл бурулуп, алардын окуу көндүмдөрүн өстүрүү маселеси да бар. Текст окутуучу жана студенттер тарабынан окулгандан кийин, каалаган студенттер анын мазмунун өз сөздөрү менен айтып берүүгө аракет кылышат. Текст окулуп, анын мазмуну кыскача (мейли үстүртөдөн болсун) айтылгандан кийин окутуучу жалпы группага мындай суроолор менен кайрылат:

–Ымдоо-жамдоо аркылуу 700 миңге жакын сигналдарды берүүгө болот экен. Ушуга ишенесиңерби?

–Сүйлөшүү учурунда маалыматтын 7 пайызы гана сөз аркылуу, калган 90 пайыздан ашыгы үн жана ымдоо-жамдоо аркылуу бериле турганын уктуңар. Бул чындыкка жакынбы?

Тажрыйба көрсөтпөгөндөй, бул сыяктуу суроолор студенттердин бүйүрүн кызытып таң калууну жаратып, бул боюнча өз пикирлерин айтууга өбөлгө түзүлөт. Талашуу, тактоо кыйла кызуу жана бардык студенттердин катышуусу менен жүрөт. Эгерде окутуучу студенттерди суроого кызыктырып, ал боюнча өз ойлорун айтууга болгон аракеттерин активдештире алса, эң негизги максат, студенттердин оозеки сүйлөөсүн активдештирүү, калыптандыруу, ишке ашырууда шарт түзүлөт. Берилген текст менен иштөө жогорку иш-чара аракеттер менен бүтпөйт. Текст менен иштөөнүн кызыктуу жана натыйжалуу бөлүгү эми гана башталат. Окутуучу жалпы группага ким

кандай ымдоо-жамдоолорду билет, аларды көрсөтүп, билдирген маанилерин, белгилерин кыргызча түшүндүрүп берүүлөрүн өтүнүп, 2-3 мүнөт убакыт берет. Берилген убакыт бүткөндөн кийин, студенттер өз каалоолору менен өз билгендерин көрсөтүп, маанисин түшүндүрүп беришет. Бул кызыктуу жана күлкүлүү өтөт. Андан соң студенттер экиден жупташып (өз каалоолору менен) иштей башташат. Алгач бири ымдоо-жамдоолорду көрсөтөт, экинчиси анын маанисин түшүндүрөт. Ролдор алмашып, аракеттер улантылат. Бул боюнча ишти каалагандай улантса болот. Мисалы, окутуучу ымдоо-жамдоосун көрсөтөт, студенттер анын маанисин айтып беришет. Студенттер көпчүлүккө белгисиз болгон, өзү гана билген ымдоо-жамдоону көрсөтүп, бүткүл группа табууга аракет кылат. Ар кайсы улуттун өкүлдөрү болгон студенттер өз элинде гана колдонулган ымдоо-жамдоолорду көрсөтүп, маанисин түшүндүрүп, эмне үчүн колдонулуп калганын кыргызча түшүндүрүп берет жана ж.б.

Практика көрсөткөндөй, студенттер берилген тексттин мазмуну менен иштегенден көрө, ал мазмундан келип чыккан турмуштук кызыктуу көрүнүштөр, өзүлөрү катышып, көрүп-билип жүргөн салттуу кубулуштар тууралуу сүйлөшүүдө, пикир алышып, өз ойлорун айтууда активдүү болушат. Биздин оюбузча, бул мүмкүнчүлүк кыргыз тили сабагында ыктуу колдонулуп, студенттердин кыргызча оозеки сүйлөөдө өстүрүүгө кызмат кылышы шарт. Мына ушул жагдайды эске алып, жогоркудай (же башкача) жол менен сабакта колдонууга дагы бир тексти сунуш кылабыз. Бул дагы студенттин оозеки сүйлөөсүн өстүрүүгө өбөлгө боло тургандыгына өз тажрыйбабызда ынандык.

Студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүгө дайыма даяр тексти колдонуп, аны менен окшош иштерди аткаруу, айрым учурда каалаган натыйжаны бербей, көңүлсүздүккө алып келген учурлар да болот. Бул жагдайдан кутулуу үчүн окутуучу кээде студенттерди кызыктырган суроолорду берип, жооптордун негизинде талкуу уюштурса болот. Мисалы, окутуучу студенттерден: «Эмне үчүн адамдар көрүшкөндө белгилүү бир сөздөрдү айтып учурашышат?», «Эмне үчүн ар бир элде учурашууда ар

түрдүү маанидеги сөздөрдү колдонушат?» сыяктуу суроолорго жооп алат. Ал боюнча студенттердин пикирлерин угат. Андан кийин гана текст окутулуп, анын мазмуну талкууланат. Иштин уланышы тексттин алкагынан чыгып, ар бир студенттин өз улутунда көрүшүү, учурашуу учурунда колдонгон сөздөрү, кыймыл-аракеттери, ымдоо-жамдоолор ж.б. тууралуу уланат. Текст менен иштөө студенттердин өз улутунда каада-салты, үрп-адаты, маданияты, менталитети, тарыхы, жакшы-жаман көрүнүштөрү жөнүндөгү маалыматтарды талкуулоо менен улантылат. Бул тема, бул проблема да студенттерди кызыктырып, кыргызча оозеки сүйлөөлөрүнө өбөлгө, шарт түзө тургандыгын практика көрсөттү.

Кыргыз тилин окутууда, студенттердин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүдө текстти окутуунун каражаты катары пайдалануудан төмөнкүдөй натыйжаларды алууга өбөлгө боло тургандыгына ынандык:

- студенттердин угуп түшүнүүлөрүн калыптандырууга;
- тексттин мазмунун угуп жана окуп түшүнүү менен ал боюнча кыскача өз оюн айтууга;
- маек (диалог) уюштуруп, алып жүргүзүүгө;
- маек учурундагы репликага суроого жооп берип, маекке активдүү катышууга;
- тексттин негизинде аңгеме кура билүүгө;
- өз көз карашын далилдеп, коргоого;
- күтүүсүз суроолорго жооп берүүгө;
- өз элинин тарыхы, маданияты ж.б. боюнча кыргызча аңгеме курууга;
- кыргызча окуп, сүйлөөсүн калыптандырып, өнүктүрүүгө;
- кыргызча тартынбай, кысынбай, эркин сүйлөө көндүмдөрүнө ээ болууга;
- кыргыз тили сабагын оозеки сүйлөшүүнүн, кызыктуу баарлашуунун аренасына айлантууга;
- студенттердин сөз байлыгын арттырып, аларды өз кебинде колдоно билүүгө көнүгүүгө;

–эң негизинен, кыргыз тилин окууга, кыргызча сүйлөөгө болгон кызыгуулары артып, сүйлөшүү көндүмдөрүнө ээ болот ж.б.

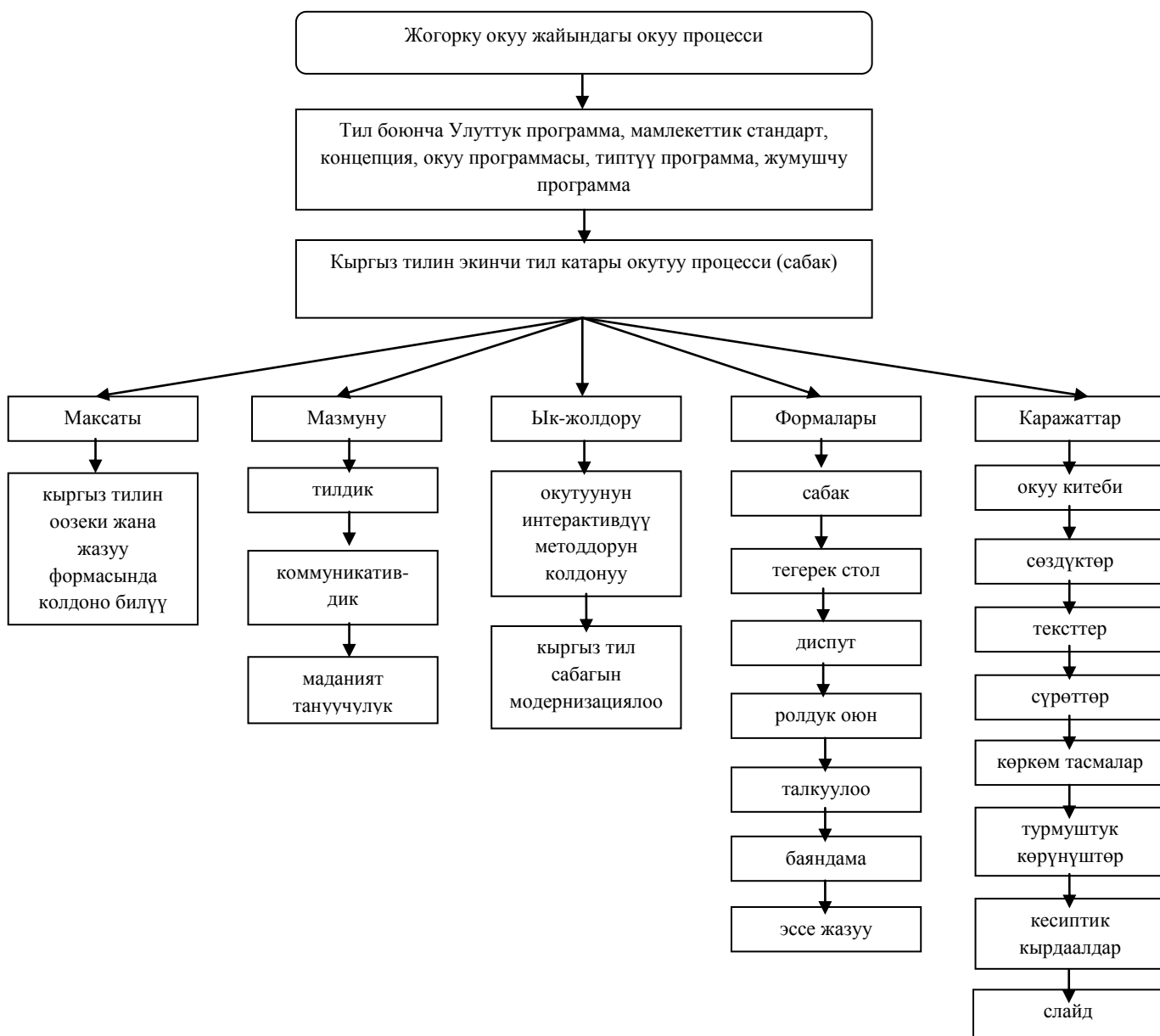
Студенттердин оозеки сүйлөөсүнөн өбөлгө болуп, аны жакшыртууга кызмат кылуучу каражаттар жетиштүү. **Маселе аларды студенттердин кызыгууларына төп келип, келечек кесиптерине тиешелүү болуп, окутуучу ар бир текстти, берилген суроого жоопту алуунун так максатын, аны мекен аткарылуучу иштердин негизгиси күткөн, ала турган натыйжа-жыйынтыгын алдын ала пландаштырып алышын да турат.**

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз тилин окутуунун оозеки кепти өнүктүрүүнүн ийкемдүү жана таасирдүү каражаты катары көркөм тексттер, искусствонун чыгармалары, жагымдуу обондуу ырлар, түстүү, сюжеттүү сүрөттөр, көркөм тасмалар, турмуштук күлкүлүү окуялар, анекдоттор, Апендинин жоруктары, турмуш көйгөйлөрү, тематикалык кырдаалдар, көчөдөгү көрүнүштөр ж.б. эң сонун кызмат кыла алат.

2.2.3. Кыргызча оозеки кепти өркүндөтүүнүн ык-жолдору

Кыргыз Республикасынын тил саясаты боюнча 2014–2020-жылдар үчүн кабыл алынган Улуттук программасында жогорку окуу жайларында кыргыз тилин экинчи тил катары окутуп-үйрөтүүгө жаңы талаптарды койду. Ага байланыштуу кыргыз тилин окутуу студенттердин тил боюнча алган билимдеринин саны менен эмес, тилди оозеки жана жазуу формасында өз турмушунда жана кесиптик ишмердүүлүгүндө колдоно алуу көндүмдөрүнө карата бааланып, аныкталууга тийиш. Бул милдеттерди турмушка ашыруу үчүн кыргыз тилин окутуу процессин модернизациялоо талап кылынат. Модернизациялоонун негизги шарты кыргыз тили боюнча алган билимдерин практикада колдоно билүүгө жетишүү үчүн кептик компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун интерактивдүү ык-жолдорун сабак процессинде ыктуу жана натыйжалуу пайдалануу болуп саналат. Бул үчүн кыргыз тили сабагын уюштуруп, жүргүзүүгө олуттуу өзгөртүүлөрдү киргизип, аны бүтүн бир система катары кароону алгылыктуу деп эсептейбиз. Ал система төмөнкүдөй

компоненттерден туруу зарыл: окутуунун максаты, окутуунун мазмуну, окутуунун объектилери (окутуучу-студент) жана окутуунун натыйжасы. Берилген система чийме түрүндө төмөнкүдөй көрүнөт. (5 – сүр.).

5-сүр. Кыргыз тилин окутуунун системасы.

Белгилүү болгондой, оозеки кеп (сүйлөө) – жалпы кеп ишмердүүлүгүнүн бир түрү. Ал кептин башка түрлөрү: угуу, окуу жана жазуу менен тыгыз байланышта, карым-катышта жүрөт. Ошондуктан студенттерди оозеки сүйлөөгө үйрөтүүдө кеп ишмердүүлүгүнүн бардык түрлөрү эске алынып, кептин табиятына көңүл буруу талап кылынат. Кеп, барыдан мурда, конкреттүү адамга тиешелүү болуп, сүйлөп жаткан адамга байланыштуу ишке ашат. Методикалык эмгектерде кепти адамдын жеке өзүн, инсандыгын,

субъектилик чыгылдырып турган ички ресурс катары каралат. Башкача айтканда, конкреттүү адамдын кеби анын айтуу өзгөчөлүгүн, сүйлөшүп жаткан адамга болгон мамилесин билдирүүнүн ыгын, тигил же бул айтымдын айтылыш максатын, маанайын жана башка туюндурган мүнөздөрдүн комплекси. Демек, студенттерди кыргызча сүйлөөгө үйрөтүүдө окутуучу кептин бул өзгөчөлүгү жөнүндө маалымат берүүсү талап кылынат.

Кыргыз тилин окутуу системасын модернизациялоодо өзгөчө көңүл буруучу маселе окутуунун мазмунуна байланыштуу. Көпчүлүк учурунда окутуунун мазмундук негизин грамматикалык материалдарды жаттоого, даяр тексттерди кургак окууга жана тексттерди которууга жумшалып, студенттердин оозеки сүйлөөсүнө убакыт өтө аз бөлүнөт. Натыйжада, экинчи тилде оозеки сүйлөөнү өркүндөтүү актуалдуу маселе бойдон кала берет.

«Сүйлөө туюндуруучунун, айтуучунун же жазуучунун) психологиялык ал-абалын, анын сүйлөөгө ынтаа койгон карым- катнаш жасоо максат-мүдөөсүн, кабыл алуучуга (угуучуга) карата ниет-мамилесин, баам-туюмун кошо көрсөтүп тургандыктан, ал форманын жана мазмундун түзүлүш өзгөчөлүгү боюнча да сыпатталат» [Т.Маразыков –2014–12-бет]. Бул тууралуу окутуучу студенттерге маалымат берүүсү зарыл. Студент экинчи тилде оозеки сүйлөө процессин, баарыдан мурда, сүйлөөчүнүн маекке болгон мамилесине байланыштуу экендигин аңдап-билүүгө тийиш. Сүйлөө – оозеки баарлашууну турмушка ашырган көп кырдуу татаал процесс. Сүйлөөнүн предмети болуп реалдуу турмуштук байланыштардын жана мамилелердин адамдын аң-сезиминде чыгылдырылган ой эсептелет. Демек, сүйлөө процессинин жүрүшүнүн булагы, кыймылдаткыч күчү жана өзөгү болуп пайда болгон ой саналат. Ой – сүйлөөнүн булагы.

Сүйлөө реалдуу процесс болгондуктан, ал структуралык түзүлүшкө ээ болот. Ал структураны төмөндөгүдөй бөлүктөргө ажыратып кароо салтка айланган:

1) **Мотивациялык себептик бөлүк.** Мында эмнени жана эмне үчүн айтуу зарылдыгы, айтылуучу ой аң-сезимде пайда болот.

2) **Аналитикалык-синтетикалык бөлүк** . Бул бөлүктө пайда болгон ойду кандай айтуу, кандайча билдирүү керектиги аныкталат.

3) **Аткаруу бөлүгү**. Бул бөлүк толугу менен сүйлөөнүн айтуунун, билдирүүнүн өзүн камтыйт.

Бул структура толук кандуу иштеши үчүн анын биринчи бөлүгү, мотивациялык себептер түзүлүшү өзгөчө мааниге ээ болот. Педагогика илими «мотивге» мындай түшүндүрмөлөрдү берет:

1) «Мотив – субъекттин керектөөсүн канааттандырууга байланышкан иш-аракетке түртүү;

2) аныкталган күчтөрдүн предметке багытталган активдүүлүгү;

3) иш-аракеттин предметке багыттуулугун ойготуучу жана аныктоочу тандоо (материалдык же идеалдык, ошол үчүн жүзөгө ашырылган иш-аракетти);

4) инсандын мамилесинин жана аракетти тандоосунун негизинде жаткан андап-сезилген себеп. Керектөө менен байланышы мына мындан көрүнөт, керектөөлөр жүрүм-турумда жана иш-аракетте М: жардамы аркылуу жүзөгө ашырылат» [Момуналиев С., 2014. – 398-бет].

Көрүнүп тургандай, сүйлөө үчүн керектөө же зарылдык болушу шарт. Кыргыз тили сабагында студенттердин кыргызча оозеки сүйлөөсүнө керектөөлөрдү жана зарылдыктарды түзүү башкы милдет болуп саналат. Көпчүлүк сабактарда бул жагдай анча көңүл бурулбай, окутуу процессин милдеттүүлүктүн, аргасыздыктын алкагында калып, жандуу, эркин жана эмоционалдуу сүйлөшүүлөр болбой калат. Жогорку окуу жайлардагы студенттердин оозеки кебин калыптандырып, өстүрүүдө педагогикалык шарттар аныкталгандан кийин, окутууда колдонулуучу ык-жолдорду тандап алуунун мааниси чоң. Ал эми окутуунун методдорун тандап алуу жана аларды сабак процессинде натыйжалуу колдонуу маселеси бир нече жагдай-шарттар менен байланыштуу чечилет. Биздин пикирибизде, алардын негизгилери төмөнкүлөр:

– кыргыз тилин окутуунун максатына;

- кыргыз тилин окутуунун мазмунуна;
- окутуучунун даярдыгы менен мүмкүнчүлүктөрүнө;
- группанын, андагы студенттердин кыргыз тилин билүү деңгээлдерине;
- кыргыз тилин окуп-үйрөнүүгө болгон кызыкчылыктарга;
- студенттин болочок профессионалдык ишмердигине;
- кыргыз тили, тарыхы жана маданиятты боюнча студенттердин билим деңгээлдерине;
- окуу жайынын талаптарына жана мүмкүнчүлүктөрүнө ж.б.

К.Биялиевдин изилдөөлөрү боюнча эне тилден сырткары экинчи тилди окутуу тажрыйбасы эки жарым миң жыл мурун башталса да, ал өзүнчө методика катары XVIII кылымдын аягында калыптанып, таанылган. Албетте андан бери көптөгөн өлкөлөрдө экинчи тилди окутуунун методдору окутуунун максат-милдетине, социалдык-саясий суроо-талаптарга жараша өзгөрүп, өнүгүп жаңыланып келген.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасы боюнча көптөгөн жылдар бою илимий-методикалык изилдөө иштерин жүргүзүп келе жатышкан, К.Д. Добаев, Э.К. Рысбаев, К.А. Биялиев, У.Б. Култаева жана башка методисттер кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун алгылыктуу жана натыйжалуу деген бир катар методдорду сунуш кылышкан. Мындай конкреттүү сунуштарды окумуштуулар өз тажрыйбаларына, изилдөө иштерине жана орус жана чет өлкөлүк белгилүү педагогдордун эмгектерине таянуу менен чыгарышкандыгы белгилүү. Ошол эле учурда кыргыз окумуштууларынын ичинде метод тандоо боюнча белгилүү бир жалпылык байкалат. Ал жалпылык кайсы багыттагы, кандай методдорду колдонуу натыйжалуу болот деген суроого карата берилген жооптордон көрүнөт. Айрымдарына токтололу. К.Биялиев: «Көптөгөн методдордун арасынан республикада түзүлгөн тил окутуу шарттарына ылайык келген окутуу методу **коммуникативдик методу** болуп чыкты». [К.Биялиев, 2002. – 110-бет.] С.Рысбаев: «тил үйрөнүүнүн **коммуникативдүүлүк багыты** бүгүнкү күндө кыргыз тилин экинчи тил катары үйрөтүүнүн негизги ыкмасы катары

практикага бекем киргизилиш зарыл. Бул көрүнүш анын практикалык баалуулугунан улам келип чыгып отурганы талашсыз» [С.Рысбаев, 2007. – 11-бет]. Албетте, экинчи тилди окутууда коммуникативдик багыттагы методдорду колдонуу, барыдан мурда, тилди окутуу коммуникацияга, сүйлөшүп-баарлашууга негизделгени менен түшүндүрүлөт. Ошону менен бирге эле экинчи тилди окутуунун методикасы боюнча иштеген педагогдор коммуникативдик методдорго таянышып окутуунун артыкчылыктары катары анын сүйлөшүүгө багытталгандыгын жана окутуунун практикалык жагына басым коюлгандыгын белгилешет. Коммуникативдүүлүккө негизделип окутууга арналган методдордун өзүнө гана мүнөздүү, тиешелүү болгон өзгөчөлүктөрү да эмгектерде аныкталып, көрсөтүлгөн. Аларды жалпылаштырып, бир бүтүндүккө бириктирсек, негизгилери аныкталат.

Алар:

- экинчи тилди окутуунун негизги максаты студенттердин ал тилде, оозеки сүйлөөсүн калыптандыруу болуп саналат;
- экинчи тилди окутуунун мазмунун ал тилде өз турмушунда, өз ишмердүүлүгүндө пикир алышууга үйрөтүү түзүшү керек;
- студенттердин экинчи тилди окуп-үйрөнүү жандуу пикир алышууга, группада же топ-топтордо сүйлөшүүсүнө басым коюлуусу шарт;
- сабак процессиндеги жандуу сүйлөшүүлөр белгилүү социалдык кырдаалга, суроо-талапка, эртеңки кесипке багытталат;
- студенттердин оозеки сүйлөөгө көнүгүүлөрү кеп ишмердүүлүгүнүн башка түрлөрүнөн (угуу, окуу, жазуу) өзүнчө бөлүнүп, ажыратылып окутулбастан, алар менен карым-катышта, биримдикте жүргүзүлүшү талап кылынат;
- сабак реалдуу күнүмдүк турмушка жакындаштырылып, ар кандай оюндарга, ролдорго өзгөчө маани берилиши керек;
- студенттерди, эң оболу, кыргыз тилинде сүйлөөгө, пикир алышууга, суроо- жоопторго үйрөтүп, кетирилген каталарды жоюуга карата аракеттер андан соң жүргүзүшү зарыл;

– студент ар бир сабакта кыргыз тилинин лексикасы боюнча сөз байлыгын арттырып, зарылдыгына жараша грамматикалык материалдарды түшүнүүгө, аларды өз сөзүндө пайдаланууга машыгышы зарыл ж.б.

Биз өз изилдөөбүздө кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда коммуникативдик багыттагы методдорго, ык-жолдорго артыкчылыктуу маани берип, аларга мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү эске алууга аракеттерди кылабыз. Ошону менен бирге эле оозеки сүйлөшүүнүн өзгөчөлүктөрүнө талаптарына да таянабыз.

Сүйлөө – оозеки формада баарлашуунун, пикир алышуунун өзү. Анын жардамы менен тил каражаттарын, бирдиктерин колдонуу аркылуу информациялар алмашылат. Ошол эле учурда айтуучунун коммуникативдик максат-мүдөөсүнө жараша сүйлөшүп жаткан адам менен байланыш түзүлүп, өз ара түшүнүшүү, таасир этүү процесстери да жүрөт. Оозеки сүйлөшүүдө атайын алдына ала даярдык болбойт. Сүйлөө учурунда үйрөнүп жаткан тилдеги керектүү тил каражаттарын, аларды тейлеген мыйзамдарды дароо эстеп, алардын жардамы менен сүйлөм куруп, аларды айтуу талабы коюлат. Бул үчүн студентте белгилүү бир билим менен билгичтиктер болушу талап кылынат. Экинчи тилди окутуудагы негизги максат менен милдет тил үйрөнүп жаткан студентте экинчи тилде сүйлөй алган инсанды калыптандырып, аны башка тилди, башка маданиятты алып жүрүүчүлөр менен социалдык карым-катыш түзө алууга жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу болуп саналат.

Сүйлөө менен угуу татаал ой-жүгүртүү ишмердүүлүгүнө байланыштуу мүнөздөлүүчү көрүнүш болуп саналат. Сүйлөө алгач экинчи тилдеги сөздү угуудан, анын маанисин түшүнүүдөн башталып, аларды өз сүйлөөсүндө колдоно билүү жөндөмү менен байланышта болот. Студенттин кыргыз тилиндеги оозеки сүйлөөсүн калыптандырууда ийгиликке жетишүү, үйрөнүп жаткандардын жеке, индивидуалдуу жана курактык өзгөчөлүктөрүнө да байланыштуу болот. Бул өзгөчөлүк окутуу-үйрөтүү процессинде эске алынышы зарыл. Ал индивидуалдуу өзгөчөлүктөрдүн негизгилери болуп төмөнкүлөр саналат.

- студенттин кыргыз тилин окуп-үйрөнүүгө болгон мотиви;
- студенттин көңүл буруусу менен кызыкчылыгы;
- студенттин кыргызча оозеки сүйлөшүү боюнча билгичтиги;
- студенттин өзүнүн тажрыйбасын колдоно билүү көндүмү;
- студенттин жеке өзгөчөлүгүн окутуучунун билиши;
- студенттин жеке өзгөчөлүгүнө жараша окутуучу менен болгон мамилеси, кызматташуусу;
- жеке өзгөчөлүктүн группалык өзгөчөлүк менен жуурулушуп турушу;
- жеке жана группалык өзгөчөлүктөргө ылайык сабак процессинин уюштурулушу жана жүрүшү ж.б.

Кыргыз тилин окутууда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөрдүн эске алынышы сабак процессин жандуу жана эркин, эч кандай мажбурлоосуз уюштурууга, үйрөнүүгө, жагымдуу жана кызыктуу шарттын түзүлүшүнө өбөлгө болот. Эгерде окутуучу студентти жакшы таанып, анын кызыкчылыгын жалпы группанын кызыкчылыгына, же тескерисинче, группанын кызыкчылыгын студенттин жеке кызыкчылыгы менен айкалыштыра алса, анда сабактын натыйжалуулугуна кепилдик түзүлөт.

Жогоруда белгилегендей, оозеки сүйлөшүү кеп ишмердүүлүгүнүн оор жана татаал түрү болуп саналат. Көпчүлүк студенттер өз эне тилинде да өз оюн толук жана так айта алышпайт. Анткени эне тилин окутууда да студенттин оозеки кебине көңүл бурулуп, так, кыска, туура жана жеткиликтүү сүйлөөлөрүн өркүндөтүүгө анча көңүл бурулган эмес. Окутуучу бул жагдай-шартты эске алууга тийиш. Студенттин оозеки сүйлөөсүнүн дикциясына, интонациясына, тыбыштарды туура айтуусуна көңүл буруу менен бирге эле анын кыргыз тилиндеги сөздөрдү, сөз айкалыштарды туура жана орундуу колдонуусуна да маани бериши талап кылынат.

Студентти кыргыз тилинде оозеки сүйлөшүүгө үйрөтүү маселеси толугу менен коммуникативдик максатты ишке ашырууга багытталат. Мында коммуникативдик көндүмдөрдүн иштелип чыгышына артыкчылыктуу маани

берилиши зарыл. Методикалык эмгектерде коммуникативдик көндүмдөрдүн негизгилер катары мына булар белгиленип жүрөт:

- тыбыштарды жана тыбыштык моделдерди туура айта алуу;
- интонациялык моделдерди, ыргактарды колдоно билүү, сүйлөмгө жана сөзгө басымды туура коё билүү;
- сүйлөшүүнүн темасына, кырдаалына социалдык шартка жараша керектүү сөз, сүйлөм тибин тандай алуу;
- ойду логикалык ырааттуулукта уюштура билүү;
- тилди ой жүгүртүүнү туюндуруунун каражаты катары колдоно билүү;
- үйрөнүп жаткан тилде эркин сүйлөй билүү көндүмүнө ээ болуу;
- үйрөнүп жаткан тилдеги сөздөрдү билүү, аларды өз кебинде колдоно билүү;
- үйрөнүлүп жаткан тилди алып жүрүүчүлөрүнүн маданиятынан кабардар болуу ж.б.

Кыргызча оозеки сүйлөшүүгө окутуп-үйрөтүү баарлашуунун эки формасында монологдук жана диалогдук сүйлөшүүнүн негизинде жүргүзүлөт. Мында сүйлөшүүнүн эки формасына тең бирдей маани берилиши талап кылынат. Эгерде монологдук кепте студенттин кыргызча оозеки сүйлөөсүн калыптандырып, тыбыш, сөздү туура айтып, туура сүйлөөгө басым коюлса, диалогдук сүйлөшүүдө талап кыйла жогору болот. Диалогдук кеп окутуу-үйрөтүү иштеринде айрым артыкчылыктуу жактарга ээ болот. Диалог коммуникацияга, сүйлөөгө эмес, сүйлөшүүгө багытталган кеп. Диалогдо бир эле адам бир эле бир эле учурда сүйлөөчү да, угуучу да болот. Анда милдеттүү түрдө эки адам катышат. Диалогго катышкан ар бир адам сүйлөй да билиши керек, ошол эле учурда угуп түшүнө билиши керек. Мындан сырткары диалогдун жүрүшүндө суроо берилет жана суроого жооп да берилиши зарыл. Диалогдук кептин жүрүшү жогоркулар менен эле чектелбейт. Ага катышкан ар бир адам айтылып жаткан ойго, информацияга карата өзүнүн макул же макул эместиги да билдириши зарыл. Демек сүйлөөчү пикир алышууга карата өзүнүн мамилесин, кубаттоосун, таң калуусун, өкүнүүсүн, колдобой

тургандыгын, канааттанбагандыгын жана башка ушул сыяктуу билдирүүсү талап кылынат. Бул сыяктуу диалогго катышып жаткан адамдын сүйлөшүүгө болгон жеке мамилесин, сүйлөшүүнүн өзүн кадимки турмуштагы, реалдуу пикир алышууга айландырат. Экинчи тилди окутууда бул жагдай-шартка маани берилет. Сүйлөшүүнүн жүрүшү окуп үйрөнүүнүн алкагынан чыгып кадимки турмуштук кырдаалга жакындашы окутуунун натыйжасына жагымдуу таасирин тийгизет. Окутуучу бул тууралуу ойлонуп мындай кырдаалды түзүүгө аракеттенүүсү зарыл деп эсептейбиз. Кыргызча оозеки сүйлөшүүнү үйрөтүүдө аны деңгээлдерге ажыратып алуу ишти жеңилдетип аны системалуу жүргүзүүгө шарт түзөт. Көпчүлүк эмгектерде үч деңгээл көрсөтүлүп жүрөт.

Биринчи деңгээлде репродуктивдүү методдорго басым коюлуп, студент окутуучунун айткандарын кайталап, сунуш кылынган сүйлөмдөрдү айтып же окуп, тил жатыктырууга жана угууга көңүл бурулат. Мында студенттин өз алдынча сүйлөм куруусуна, чыгармачылыгына маани берилбей, окутуучунун берген даяр тапшырмаларын кайталоого көнүктүрүлөт. Кыргызча сүйлөшүү чөйрөсү менен таанышуу, ага адаптацияланууга мүмкүнчүлүк берилет.

Экинчи деңгээлде продуктивдүү ык-жолдор менен бирге эле продуктивдүү (өз алдынча жаратуу) методдор да колдонула баштайт. Студент биринчи деңгээлде өздөштүргөн көндүмдөргө таянуу менен эң жөнөкөй сүйлөшүүгө, суроого жооп берүүгө, суроо берүүгө, макул же макул эместигин билдирүүгө көнүгө баштайт. Тагыраак айтканда, өз алдынча сүйлөшүүнүн айрым элементтерин колдонууга, сүйлөөгө чыгармачылык, жекече мамиле кылуусуна, сүйлөмдү өз алдынча түзө билүүсүнө көңүл бурулат. Мисалы, сенин атың ким? – менин атым Алексей, сен кимсиң? – мен студентмин, сен кайда окуйсун? – мен университетте окуймун, сенин жашың канчада? – менин жашым жыйырма бирде; сен киного барасыңбы? ооба киного, барам. – Жок киного барбайм, сен кыргызча билесиңби? Мен кыргызча билем – мен кыргызча билбейм жана башка ушул сыяктуу.

Үчүнчү деңгээл – бул монологдук кептин продуктивдүү деңгээли . Бул деңгээлде студент өзүнүн тилдик жана кептик көндүм-тажрыйбаларына таянуу менен баарлашуу учурунда айтылган информацияга, фактыга, окуяга жана башкага карата өзүнүн мамилесин билдирип, өзүнүн сүйлөөсүн өз алдынча уюштуруп, сүйлөшүүгө активдүү катышуу жөндөмүнө ээ болот. Ошол эле учурда студент тилдик материалдарды угуу жана окуу аркылуу кабыл алып , аларды өз сөзү менен айтуу көндүмүнө ээ болушу күтүлөт. Демек, студент сүйлөө менен катар эле угуу жана окуу иштерин да жүргүзө билишине көңүл бурулат. Мында окуу иштери үн чыгарбай ичинен жана үн чыгарып окуусу талап кылынат. Аталган деңгээлдеги аткарылуучу көнүгүү-машыгуу иштеринин мазмунун төмөнкүлөр түзүп, талап кылынат: уккан же окуган текст боюнча суроо түзө билүү; сүрөттү буюмду ж.б. көрүү менен суроо түзө билүү, тексттен же көргөндөрү боюнча түйүндүү сөздөрдү таап-аныктай алуу, аларды катыштырып сүйлөм түзүү, укканы, көргөнү, окуганы боюнча кыскача маалымат бере билүү ж.б. Мисалы, аудиторияда телевизор турса, ал боюнча студент кыскача маалымат берип, текст түзө алышы. Үлгү: бул – телевизор. Ал жаңылыктарды окуяларды жана башка көрсөтөт. Телевизордо кино көрсөтөт, спорттук оюндарды көрсөтөт. Телевизор аба ырайы тууралуу кабар берет. Телевизордо реклама берилет ж.б.

Студенттерге монологдук формада сүйлөө айрым кыйынчылыктарды жаратат. Ал барыдан мурда айта турган маалыматынын мазмунун тактап берүү формасын аныктоодо байкалат. Сүйлөөнү уюштуруу белгилүү бир лексикалык жана структуралык таянычтарга негизделет. Сүйлөөнүн мазмуну менен формасы дал ушул таянычтарга, аларды колдоно билүүгө жараша аныкталат. Ошондуктан студенттерге монологдук кеп айтуусу үчүн атайын убакыт бөлүнүп, тапшырма конкреттүү берилиши шарт.

Жалпы эле кеп ишмердүүлүгү, анын ичинде , оозеки сүйлөө белгилүү бир зарылдыктан жана максаттан келип чыгары белгилүү. Ошол эле учурда тилчи-окумуштуулар менен методисттердин белгилөөлөрүндө сүйлөө, айтуу үчүн бир катар стимулдардын болушу зарыл.

«**Стимул-1**) сезим органдарына (рецепторго) таасир этүүчү физикалык агент (дүүлүктүргүч): 2) маалымат жана физикалык энергия, субъектин айлана-чөйрөсү менен өз ара биргелешкен аракет процессинде ага сенсордук система реакция жасайт» (С.Момуналиев, 2014. – 659-бет).

Оозеки сүйлөөнү стимулдаштыруунун негизги түрлөрү катары төмөнкүлөрдү атоого болот.

Дискуссия. Бул терминге педагогикалык сөздүк мындай түшүндүрмө берет: «Дискуссия–1) тайпада чечим кабыл алуу процессин интенцификациялоо максатында биргелешкен иш-аракетти уюштуруу ыкмасы; 2) окуп жаткандарды чындыкты коллективдүү издөөгө активдүү аралаштыруучу, окуу процессинин эффективдүүлүгү менен интенсивдүүлүгүн жогорулатуучу окутуу методу» [С.Момуналиев, 2014. – 207-бет]. Түшүндүрмөдөн көрүнүп тургандай, С.Момуналиев «дискуссияны» «ыкма» жана «метод» катары түшүндүргөн. Биздин оюбузча «дискуссия» ыкма, методдун алкагында гана болбойт. Ал айрым учурда окутуунун каражаты жана окутуунун формасы катары да кызмат кыла алат. Мындай кызматты аткарышы окутуучунун аны кандай максатта пайдалангандыгына жараша болот. Эгерде окутуучу кыргыз тили сабагынан бүтүндөй дискуссияга айлантып, башынан аягына чейин аны колдонсо, бул учурда дискуссия окутуунун формасы болуп саналат. Ал эми окутуучу дискуссияны тигил же бул кептик маселени чечүүгө көмөк көрсөткөн булак катары колдонсо, мында ал окутуунун каражаты катары аракетке келет. Кандай болгон учурда да биз дискуссияны ыкма же методдун деңгээлинде гана колдонууну колдобойбуз. Бул, барыдан мурда, кыргыз тилин үйрөнүп жаткан студенттин жаш-курактык өзгөчөлүгүнө, интеллектуалдуулугуна жана тажрыйбасына байланыштуу түшүндүрүлөт.

Дискуссияны – оозеки сүйлөшүүнү үйрөтүүдө уккан, көргөн, окуган маалыматтары боюнча студенттин жекече же группадагы чечим, тыянагы мааниге ээ болот. Мындай учурда группадагы студенттер бир нече топко бөлүнүп, аларга кызыктуу жана талаш - тартыштуу тема же кырдаал сунуш

кылынат. Айрым учурда тема атайын бурмаланып берилет. Мисалы, азыркы учурда жогорку билим алуу зарылбы же зарыл эмеспи? Бул сыяктуу суроолорго группадагы ар бир студенттин жеке пикирин айтуусуна мүмкүнчүлүк түзүү зарыл. Студенттердин оозеки кеп ишмердүүлүгүн мындай түрүнө кайрылуу, аны жогорку деңгээлде уюштуруу оозеки сүйлөөнү өркүндөтүүнүн өбөлгөсү болуп саналат.

Оозеки сүйлөөнү өркүндөтүүдө **ролдук оюндарды** жүргүзүүнүн да мааниси чоң. Анткени бүгүнкү студент – эртеңки адис. Анын ишмердүүлүгү белгилүү бир кесип менен түздөн-түз байланышкан. Ал тууралуу ар бир студенттин кабары, атүгүл билим, билгичтиктери бар. Аларга таянуу менен окутуучу студентти белгилүү бир социалдык ролду (мугалим, юрист, менеджер ж.б.) берет. Окутуучу ролго ээ болгон студентке белгилүү бир информацияны, маселени, суроолуу проблеманы сунуш кылат. Мисалы, сен окутуучусуң. Сенин студенттиң жооп бергендин ордуна сага акча сунуш кылды. Сен эмне кылмаксың?

Кыргыз тилин сабагын дискуссия аркылуу, ролдук оюндар менен же башка жандуу, интерактивдүү ык-жолдор менен натыйжалуу өтүү бир катар шарттарды талап кылат. Андай шарттарды түзбөй туруп сабак өтүү каалаган натыйжаны бербейт, атүгүл сабакты маани-маңызы жок, кызыксыз, мажбурланган кыйноого айландырып коёт. Ошондуктан окутуучу интерактивдүү ык-жолдорду колдонууда аны жүргүзүүнүн шарттарын камсыз кылууга аракеттенүүсү талап кылынат.

Биринчи, сабакты жагымдуу психологиялык абал, жагдай түзүлүшү шарт. Бул бир же бир нече сабакта эле өзүнөн-өзү түзүлбөйт. Ал үчүн окутуучу алгачкы, биринчи сабактан тартып окутуучу менен студенттин, студент менен студенттин өз ара мамилелерин эркин, мажбурлоосуз болушуна, өз ара сыйлашууга көңүл буруп, аны сабакта дайыма болушуна кам көрүшү зарыл. Мындай шарт түзүлбөсө студент пассивдүү болуп, кыргызча оозеки сүйлөшүүгө активдүү катышпай, өз оюн ачык айтуудан, эң негизгиси ката, туура эмес сүйлөп алам деген ойдо

тартынчаак болот. Кыргыз тили сабагында ар бир студент белгилүү бир ишенимге ээ болуп, ката, туура эмес айтып, сүйлөп алса, ал катуу сынга кабылбай, катасын оңдоого жардам ала турганына бекем ишенүүгө тийиш. Эң негизгиси, студент өз катасын өзү моюнга алып, ал боюнча жардам сурап, оңдоого көнүгүүсү маанилүү. Мында «студенттин кетирген катасы үчүн экинчи бир студент сын айтууга акысы жок, ал катаны оңдоого жардам берүүгө милдеттүү» деген жазылбаган эреже колдонулат. Буга студенттер бекем ишенип, тил үйрөнүү аракеттеринде дайыма пайдаланууга көнүгүүлөрү жакшы натыйжа берет.

Студенттердин кыргызча оозеки сүйлөшүүлөрүн калыптандырып, өркүндөтүүнүн биринчи талабы катары экинчи тилди окутуунун ыңгайлуу педагогикалык шарттарын түзүүнүн зарылдыгы жана мааниси тууралуу мурунку параграфта кеңири токтолгонбуз. Аларды түзүү менен кыргыз тилин окутуунун оозеки кепти жакшыртуунун натыйжалуу дидактикалык негизги катары окутууну коммуникативдик багытта, интерактивдүү методдорду колдонууну түшүнөбүз. **Интерактивдүү окутуу же окутуунун интерактивдүү методдору – бул окутуучу менен студенттин, студенттер ортосундагы жандуу, активдүү иш-аракеттерди талап кылган, коюлган максатка жетүүнүн коллективдүү формасы.** Мында окутуучу үйрөтүүчү эмес, үйрөнүүгө шарт өбөлгө түзүп, түрткү берүүчү, үйрөнүүнү багыттап жөнгө салып, белгиленген максатка жетүүнү көзөмөлдөөчү субъект катары кызмат кылат. Ошол эле учурда тил үйрөнүүчүлөр, студенттер, сабактын пассивдүү катышуучусу эмес, билимдердин оозеки айтылган маалыматтарын кабыл алуучу эмес, топто, группада иштеп билимдин көндүмдөрүн негизин өзү аныктап, өзү өздөштүрүүчү активдүү субъект катары аракеттенет. Окутуучу менен студенттин мындай субъект - субъектилик алака-катышы, өз ара мамилешүүлөрүн камсыз кылуу интерактивдүү методдорду колдонууну негизги педагогикалык шарты болуп саналат. Интерактивдүүлүк сабакка жандуулукту берип, студенттердин топто, группада иштөө көндүмдөрүн калыптандырып, чындыкка талкуулоо, талашып-тартышуу аркылуу

жетүүнүн жолдорун ачып берет. Студенттердин жандуу талаш-тартышын, ар түрдүү ойлордун пайда болушун шарттаган булак катары атайын тандалган темалар, тексттер, аларда берилген информациялар, түзүлгөн кырдаалдар, проблемалык суроолор, атүгүл жөнөкөй, бирок турмуштук кызыктуу суроолор да боло алат. Мында ал шартты, кырдаалды түзө, уюштура билүүдөгү окутуучунун чыгармачылыгы, тапкычтыгы, билгичтиги, уюштуруу жөндөм-шыгы чечүүчү ролду ойнойт. Биз студенттердин оозеки сүйлөөсүн өнүктүрүүгө кызмат кылган, айрым алгылыктуу деп эсептелген интерактивдүү методдорго токтололу.

Оозеки сүйлөшүүнү **кластер түздүрүү** аркылуу жүргүзүү. «Кластер окутуунун ыгы катары, тексттеги негизги информацияны айкындап алууга, информацияны терең аңдап түшүнүүгө, эске сактоого жана окуучунун мурунку (өзү билген) маалымат менен кийинки (тексттеги) информацияны интеграциялап, өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт». [Ж.Чыманов, 2009. – 161–162-беттер] Кластерди сабакта колдонуунун ролу, мааниси жогоркулар менен чектелбейт. Аны ыктуу жана орундуу колдонуу менен жекече, топто жана группада үйрөтүү иштерин жүргүзүүгө болот.

Кластер түзүүгө тексттеги информация, сүрөт, кырдаал, проблемалуу жана кызыктуу суроо ж.б. негиз боло алат. Сунуш кылынган тема же таяныч сөздөр да кластер түзүүгө кызмат кылат. Ал эми класс тер түзүүнүн жолдору да өзүнчө белгиленип жүрөт. Мисалы, класс тер менен жекече иштөө, жупташып иштөө, командада иштөө жалпы группада иштөө ж.б. Айрымдарына токтололу.

Жекече (өз алдынча) кластер түзүү. Мындай тапшырма берүүдө окутуучу студентке эмне үчүн иштетип жаткандыгын түшүндүрөт. Максат – студенттин канча сөз өздөштүргөнүн аныктоо, ал сөздөрдүн маанилерин түшүнүп, тематикаларга ажырата алуу жөндөмүн аныктоо, буларга таянуу менен сүйлөм курап, сүйлөшө алуу, билдире алуу көндүмүн тактоо.

Окутуучу окуп жаткан студенттердин эртеңки ээ болуучу кесибине ылайык темаларды же таяныч сөздөрдү сунуш кылып, ал темага же сөзгө

байланышкан башка сөздөрдү кластерге жазып чыгуу тапшырмасын берет. Мисалы; чет тилдер факультетинин студентине «Тил» деген сөздү тема жана таяныч сөз катары берүүгө болот. Бул боюнча студент кыргыз тилиндеги тилге байланыштуу өзү билген сөздөрдү кааласа гүлдүн таажылары, дарактын бутактары, жүзүмдүн шингили түрүндө ж.б. формада жазып чыгышат. Жазылган сөздөрдү үн чыгарып окушуп, ал сөздөрдү катыштырып сүйлөмдөрдү түзүшөт. Ал сүйлөмдөрдү бириктирип өз алдынча текст түзүүгө аракет кылышат. Албетте, мындай ыкма менен иштөө дароо эле каалаган натыйжа бербейт. Ал үчүн окутуучу сабакта кластер түзүүгө көп көңүл буруп, студенттердин кластер түзүү жөндөмдөрүн калыптандырууну талап кылышат. Студент кластер түзүүнүн аркасында төмөндөгүдөй билгичтиктерге ээ болушат:

- билген, өздөштүргөн сөздөрүн эстеринде сактап калуу;
- ал сөздөрдү тематикалар боюнча ажырата алуу;
- сөздөрдү маанилик жана грамматикалык жактан байланыштырууга көнүгүү;
- сөздөрдөн сүйлөм түзүп, алардан текст кура алуу;
- берилген тема боюнча кыргыз тилинде белгилүү бир маалыматты билдире алуу ж.б.

Сабакта кластер түздүрүү белгиленген билгичтиктер студенттерде толук калыптанганга чейин жүргүзүлүп, андан соң окутуунун башка ык-жолдоруна өтүү сунуш кылышат. Анткени, бардык эле сабактарды кластер менен өтө берүү студенттерге кызыксыз болуп, өнүгүү, активдүүлүк солгундап кетет.

Жупташып кластер түзүү. Бул иш негизинен, жекече иштөөгө окшош. Негизги айырмачылыгы берилген тема боюнча же таяныч сөз боюнча эки студент биримдикте иштешет. Же болбосо, экөө тең бир темада, бирок өз алдынча кластер түзүшөт. Кластер түзүлүп бүткөндөн кийин студенттер түзгөн кластерлерин алмашышып, аларга өз кошумчаларын киргизишет. Кошумча киргизилген сөздөрдү, сөз айкаштарын бири-бирине түшүндүрүшөт. Мындай иш-аракеттердин өзү студенттерди ойлонууга, билген же сабакта

өтүлгөн сөздөрдү эстөөгө, эң негизгиси, бири-бирине оозеки сүйлөп, түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө өбөлгө, түрткү болот. Жупташып кластер түзүүнүн негизги, натыйжалуу өзгөчөлүгү – студенттердин өз ара оозеки сүйлөшүүлөрүнө мотив боло алгандыгында. Студенттердин оозеки сүйлөөсүн, ойлоосун, лексикалык байлыктарын арттыруу үчүн кластер түзүүнү зарылдыгына жараша кыргыз тили сабагында көп колдонууну алгылыктуу деп эсептейбиз. Кластер түзүү иштери жекече же жупташып иштөө менен эле бүтпөйт. Өзүнчө топто (командада) жана группа боюнча жалпы кластер түздүрүү да натыйжа берет. Ар бирине кыскача токтололу.

Топто (командада) кластер түзүү. Мында группа эки командага бөлүнөт. Алдын ала даярдалып, кагазга тема же таяныч сөз жазылган барактар билет сыяктуу столдун үстүнө жайылып коюлат. Ар бир команда бирден билетти алып, анда жазылган теманы (таяныч сөздү) үн чыгарып айтышат. Кластер түзүүгө белгилүү убакыт ченеми берилет. Убакыт бүткөндөн кийин ар бир команда кластерге жазылган ар бир сөздү окуп маанисин түшүндүрүп, аны катыштырып сүйлөмдөрдү айтышат. Экинчи команда кунт коюп угуп, туура, туура эмесин белгилеп турушат. Ушул тартипте кластерге жазылган бардык сөздөр окулат. Таймаш иш муну менен бүтпөйт. Ар бир команда өзү түзгөн кластердеги сөздү айтып, экинчи команданы аны катыштырып сүйлөм түзүүсүн талап кылат. Бул бир нече жолу кайталанышы мүмкүн. Кластерге көп сөз жазып, аларга сүйлөм түзүп сунуш кылынган сөздөр боюнча жакшы сүйлөм түзүүгө жетишкен команда жеңүүчү болот.

Эгерде окутуучу ишти туура уюштуруп, студенттерди кызыктырып, сабакка жандуулукту киргизе алса, командаларда кластер түзүү кадимки таймашка айланып, активдүүлүк артып, сабак натыйжалуу болууга жетет. Кыргыз тили сабагын жандуу, кызыктуу, эң негизгиси студенттин турмушу, келечек кесибине байланышта өтүү – студенттин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүнүн өбөлгөсү.

Жалпы группа боюнча кластер түзүү. Бул иште досканын эки бөлүгүнө эки тема же таяныч сөз жазып, аларга ар бир студент өзү билген

сөздөрдү жазып чыгууга тийиш. Кайсы студент көп сөз жаза алса, ал утуучу, ким аз же такыр эле жаза албаса, ал утулуучу болуп саналат. Утулду деп эсептелген студент группанын талабы боюнча кыргызча ырдап же ырды жатка көркөм окуп ж.б.у.с. тапшырмаларды аткарышы талап кылынат.

Кыргыз тил окутуучусу студенттин сабак процессинде сүйлөгөн ар бир сөзү, суроого жооп бериши, өзүнүн суроо-өтүнүчтөрүн билдириши ж.б. кыргызча оозеки сүйлөөнү калыптандыруу боюнча көнүгүү-машыгуу экендигин таануусу шарт. Бул боюнча белгилүү орус окумуштуу методисти А.В. Текучевдин төмөнкү пикирин көңүлгө алуу зарыл: «Всякое устное высказывание учащегося, всякий устный ответ по русскому языку или по другому предмету в известной мере является упражнением в развитии устной речи» [А.В.Текучев, 1970. – 508-бет]. Демек, студенттин кыргыз тили сабагында мүмкүн болушунча көп сүйлөөсүнө жетишүү талабы коюлат. Ал эми студенттин оозеки сүйлөөсүнө шарт түзгөн интерактивдүү көптөгөн ык-жолдор бар экендиги белгилүү. Айрымдарына кайрылалы.

Жогорку окуу жайларынын студенттеринин кыргызча оозеки сүйлөөлөрүн калыптандырып өркүндөтүүдө, ылайыгына жараша ар кандай оюндарды колдонууну алгылыктуу жана натыйжалуу деп эсептейбиз. Педагогика илими окутуп-үйрөтүүдө, таалим-тарбия берүүдө жана инсанды калыптандырып, өстүрүүдө оюнга өзгөчө маани берип, аны пайдалануунун эффективдүүлүгүн белгилеп келет. Оюндун окутуудагы дидактикалык ролун, барк-баасын педагогика мындайча түшүндүрөт: «Оюн-социалдык тажрыйбаны өздөштүрүүгө багытталган, белгилүү бир шарттарга негизделген кырдаалдарда ишке ашырылуучу ишмердүүлүктү уюштуруунун формасы. Оюн көп функционалдуу: ал аркылуу социалдык тажрыйба берилет; оюнда бала курчап турган чөйрө менен карым-катышта өзүнүн активдүүлүгүн көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк алат; оюн эс алуу, алаксуу, тамаша оюн катары пайдаланылат; оюнда баланын сабак учурунда ачылбаган чыгармачылык күчү ачылат; оюн баланын психологиясын түшүнүүгө жардам берет; анын

эмоционалдык абалын аныктоого мүмкүндүк берет; баланын темпераментин өзгөчөлүгүн, мүнөзүн, кызыкчылыктарын, максаттуулугун, жөндөмүн ж.б. билүүгө көмөк көрсөтөт; оюн балдардын өз ич ара мамилелерин ондоого, багыттоого жардам берет [Пед. словарь. 81-бет].

Мындан улам оюн эч кандай пайдасы жок, тек гана балдардын балалык оюн-тамашасы эмес, ал белгилүү бир дидактикалык жүк көтөрүп, конкреттүү жана максаттуу функцияларды аткарган ишмердүүлүктүн (окуп-үйрөнүүнүн) формасы экендиги айкындалат. Педагогикада оюндар мектеп жашына чейинкилер, мектеп окуучулары үчүн колдонулууда **дидактикалык оюндар** деп, ал эми жогорку окуу жайларында, курстарда ж.б. колдонулган оюндар **иштиктүү оюндар** (деловые игры) деп аталат. «Иштиктүү оюндар - негизи белгилүү бир социалдык профессионалдык чөйрөнүн кырдаалы түзгөн ишмердүүлүктү уюштуруунун формасы. Иштиктүү оюндун жалпы логикалык схемасы мындай болот: оюнду уюштуруучу анын сюжетин аныктайт; оюнга милдеттерди коёт; ролдорду бөлүштүрөт; оюндун катышуучуларына көрсөтмө берет; ролду аткарууга белгилүү даярдыктар көрүлгөндөн кийин оюн башталат. Ар бир катышуучу өз ролуна ылайык тапшырмаларды аткарат. Оюндун катышуучуларынан өз ролдорун мыкты аткара билиши принципалдуу мааниге ээ болот. Иштиктүү оюндун жыйынтыкты ар бир катышуучунун жана жалпы команданын (топтун) активдүү (пассивдүү) иш - аракетине жараша чыгарылат, жеңүүчү аныкталат, натыйжалары көрсөтүлөт». (Пед. словарь. 80-бет).

Ал эми дидактикалык оюндар ишмердүүлүктүн формасы катары эмес, алар ишмердүүлүктүн бир түрү катары сыпатталат. Мында социалдык белгилүү бир тажрыйбага эмес, социалдык мамилелерди, көрүнүштөрдү тууроо, кайталоо, үйрөнүү милдеттери коюлат. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда иштиктүү оюндарды акырындап практикага киргизилип, айрым макалалар жарыялана баштады. Мисалы И.К.Ахунбаев атындагы КММАнын окутуучусу Н.Ж.Касымбекова өз тажрыйбасына таянуу менен

кыргыз тили сабагында оюндарды пайдаланууну төмөнкүдөй артыкчылыктарын белгилейт:

«...1-ден, таланттуу психолог Л.С. Высотскийдин илимий аргументтерине караганда, оюн менен речтик ишмердүүлүктүн ортосунда өзгөчө байланыш бар. Адамга оюн тартуулаган оң эмоция речтик реакцияны активдештирет;

2-ден, оюн коллективдүү мүнөзгө ээ болгону менен бөтөн тилдеги «жасалма тил» чөйрөсүнүн түзүлүшүн шарттайт;

3-дөн, окуу материалына эркисиз көңүл бурууну пайда кылат;

4-дөн, студент окуу процессинин объектиси болбой, субъектисине айланат;

5-ден, оюнду системалуу пайдалануу окутуучуну да чыгармачылыгына шыктандырат. Бул – шаблонго, трафаретке каршы күрөшүүнүн мыкты каражаты». [Н.Ж. Касымбекова, 2013. – 268-бет].

Бул пикирге кошулууга болот. Анткени студенттерди кыргызча оозеки сүйлөөгө үйрөтүүдө сабактагы расмий талаптар көпчүлүк учурда, ага өбөлгө болбостон, тоскоолдукту түзөт. Сабактагы салттуу суроо-жооп оозеки жана жазуу тапшырмаларын аткаруу чыгармачылыкты, активдүүлүктү талап кылбастан, тек гана студенттин билген, түшүнгөндөрүн кайра айтып берүү менен чектелет. Сабакта колдонулган иштиктүү оюн кадимки сабактын салттарын «бузат», активдүүлүккө, жандуулукка чакырат. Сабак кызыктуу уюштурулса, анын эмоционалдуулугу артып, натыйжалуу болот.

Н.Ж. Касымбекова сабакта колдонулуучу иштиктүү оюндарды классификациялоого алгылыктуу аракеттерди жасаган. Биз алардын ичинен эффективдүү деп эсептелген айрымдарына кайрылалы. «**Тамгалар конокто**» деген оюн. Мында окутуучу алфавиттеги бир тамганы атап, аны сабактын коногу (мейманы) деп белгилейт. Студенттер аталган тамганы коноктошу керек. Канчалык көп сөз айтылса, коноктоо ошончолук мыкты болот. Айталы, «Ж» тамгасы конок болуп келди. Сөздөр: жыл, жашылча, жылкы, жарык, жүрөк, жарма, жарашык ж.б.

«Кар томологу» оюну. Оюндун шарты кластер түзүүгө окшош. Мисалы: адамдын дене мүчөлөрү бирден аталып ага ар бир студент же топ (команда) бирден сөз кошуп отуруп, бир бүтүндүккө келишет. Көрүнүп тургандай, бул эки оюн тең студенттин сөз байлыгын арттырууга, сөздүн маанисин түшүнүүгө багытталган.

Биз өз тажрыйбабызда студенттерге макал айтышуу, мелдешип, ырларды көркөм жатка айтууну, уюштуруу да дурус натыйжа бере тургандыгына ынандык. Мындай мелдештер аркылуу студенттер туура сүйлөөгө, сүйлөө көндүмдөрүнө ээ болууга машыгышат. Иштиктүү оюндардын бир катар түрлөрү сабакта колдонулуп, алар боюнча студенттер белгилүү бир көндүмдөргө ээ болуп, сөз байлыгы артып, кыргызча суроолорго жооп берип, өз алдынча сүйлөөгө көнүп баштагандан тартып, айрым бир талаш – тартыштуу (проблемалуу) суроолорду берип, ага жоопту топ же командалар бериши талап кылынат.

Коюлган суроо, берилген тема боюнча студенттердин оозеки сүйлөөлөрүн жакшыртуу боюнча өтүлүүчү кыргыз тили сабагын, биз кыргыз телеберүүсүндөгү популярдуу болгон «Улутман» көрсөтүүсүнүн үлгүсүндө жүргүзүүнү сунуш кылабыз. Ал берүүнүн ар бири өзүнчө конкреттүү темага арналып, ой-пикирлер, сунуштар ошол тема боюнча талкууланат. Кыргыз тили сабагында да конкреттүү тема (тапшырмалар) берилип, ал боюнча талкуу жүрөт. Мисалы, сүйүү деген эмне? Деги эле сүйүү деген барбы? Бул суроо, бул маселе көпчүлүк студенттерди кызыктырып, ар бири өз пикирин айтып, өз оюн далилдөөгө аракеттерди кыла тургандыгын тажрыйбабызда ынандык.

Талкууга, талашып-тартышууга сунуш кылынган айрым темалар:

- диндин азыркы коомдогу орду жана ролу;
- интернеттин пайдасы жана зыяны;
- кыз ала качуу салтпы?
- үйлөнүү тойлордогу соңку көрүнүштөр;
- жогорку билим алуу зарылбы?

- баңгилик, аракеттик оорубу?
- айылда жашоо жакшыбы же шаардабы? ж.б.

Бул сыяктуу көйгөйлүү суроолор студенттердин бүйүрүн кызытып, ал боюнча өз оюн, өз аргументин айтууга ар бири аракет жасап, өз пикирин далилдөөгө аракеттене тургандыктары практикада тастыкталды. Бул сыяктуу суроолорго жооп издөө жандуу кызыктуу болуп, эмоционалдуулук артып алардын натыйжасында студент кыргыз тилинде өз оюн тартынбай айтууга умтула тургандыгына ишендик.

Студенттер кыргызча оозеки сүйлөө боюнча белгилүү бир көндүмдөргө ээ боло баштагандан тартып, сабакта колдонулган ык-жолдор, каражаттар да кыйла татаалдашып, талаптар да күчөй башташы зарыл. Айрымдарына токтололу.

Түстүү, сюжеттүү сүрөттөрдү сабакта колдонуп, ал боюнча оозеки айтып, андан соң текст түзүү тапшырмасын берүү. Бул боюнча төмөнкүдөй иштер аткарылат:

- сүрөткө ат коюу;
- темасын аныктоо;
- сүрөт боюнча (сүрөттөө, баяндоо, ой жүгүртүү) айтып берүү;
- сүрөт боюнча корутунду чыгаруу;
- айтылган аңгеменин негизинде текст түзүү ж.б.

Кыргыз тилиндеги көркөм тасма боюнча кыскача оозеки баяндама түзүү тапшырмасы. Мында төмөнкүдөй иш-аракеттер жасалат:

Даярдык көрүү этабында:

- көрсөтүлүүчү көркөм, даректүү же мультфильм тандалып алынат;
- тандоодо студенттин кызыкчылыгы, келечек кесиби, кызыгуусу, негизгиси, тил билүү деңгээли эске алынат;
- окутуучу тасманы өзү көрүп иш планын, максатын аныктайт.

Студенттерди тасманы көрүүгө даярдык этабында:

- тасманын темасы, мазмуну тууралуу маалымат берет;
- айрым проблемалуу жагдайларын түшүндүрөт;

– тасмадагы студент үчүн тааныш эмес сөздөр, көрүнүштөр тууралуу түшүндүрмө берет.

Тасманы көрсөтүү этабында:

- тасма толук же бөлүк-бөлүк болуп көрсөтүлөт;
- окутуучу зарыл десе, айрым учурда түшүндүрмө берилет.

Тасманы толук көрүп бүткөндөн кийин өз тандоосуна ылайык оозеки тапшырмаларды берет, б.а. мазмунун айтып берүү, темасын аныктоо макул же каршы экендигин билүү каармандарды мүнөздөө ж.б.

II глава боюнча корутунду

Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кептерин калыптандырып, өркүндөтүү үчүн бир катар педагогикалык шарттардын болушу талап кылынат. Алардын негизгилери катары буларды көрсөтүүгө болот. Окутуучу кыргыз тилин экинчи тил катары окутууну компетенттүүлүктөргө негиздеп жүргүзүшү негизги шарттардан болуп саналат. Мында предметтик жана түйүндүү компетенциялар биримдикте, эриш-аркак каралып, аларды калыптандыруу өз-өзүнчө эмес бир бүтүндүктө окутулуп, үйрөтүлөт. Изилдөөбүздө педагогикалык шарттарды бир нечеге бөлүп көрсөттүк.

Биринчи, окутуучу менен студенттин ортосунда жагымдуу бири-бири сыйлаган, бир максатты көздөгөн жагдай, шарттын түзүлүшү.

Экинчи, оозеки сүйлөшүүнүн кызыктуу темасын жана ал боюнча баарлашуунун максатын так аныктап алуу.

Үчүнчү, оозеки сүйлөшүүнүн эркин, эмоционалдуу жана жандуулугун камсыз кылуу.

Төртүнчү, сүйлөшүүнүн реалдуу кырдаалын түзө билүү.

Бешинчи, ар түрдүү пикирлердин, көз караштардын болушу ж.б.

Оозеки кепти үйрөтүүнүн негизги формасы катары кадимки сабак, анын салттуу жана интерактивдүү формалары саналат. Бирок сабактарда интерактивдүүлүк же анын элементтери кеңири колдонулушу зарыл.

Оозеки сүйлөшүүнү окутуунун негизги каражаттары катары кыргыз тили окуу китептери, тил сөздүктөрү, ар түрдүү стилде жазылган тексттер, көркөм фильмдер, түстүү сүрөттөр, кырдаалдар, кызыктуу суроолор жана башкалар колдонулушу талапка ылайык.

Ал эми окутуунун ык-жолдору интерактивдүүлүккө, сүйлөшүүгө, баарлашууга негизделип тандалып алынышы жакшы натыйжа алууга өбөлгө, шарт түзөт.

III ГЛАВА. ПЕДАГОГИКАЛЫК ЭКСПЕРИМЕНТТИН ЖҮРҮШҮ ЖАНА ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ.

3.1. Педагогикалык эксперименттин максаты жана милдеттери.

«Педагогикалык эксперимент – окутуу жана тарбиялоо ишин жакшыртуу максатында илимий мүнөздө коюлган тажрыйба. Мында изилдөөнүн максатына жана коюлган милдеттерди ишке ашыруу боюнча белгиленген илимий божомолго жараша окуу – тарбиялоо иштерине тийиштүү өзгөртүүлөр киргизилип, анын жүрүшү тыкыр көзөмөлгө алынат. Анын жыйынтыктары илимий мүнөздө талданат (Э Мамбетакунов – 2015 – 46 – б.). Эксперименттик иш – аракеттердин жүрүшүндө катышуу, байкоо, аңгемелешүү, сурамжылоо, анкета жүргүзүү, документация менен таанышуу, сыяктуу бир катар ык жолдор колдонулат. Бирок эксперимент жүргүзүүнүн методдорунун ичинен тажрыйбага өзгөчө орун берилет. Ал боюнча И.П. Павловдун : «Байкоодон табият эмне берсе, ошону кана алабыз, ал эми тажрыйбадан табияттан эмнени кааласак, ошону алабыз», - деген пикири педагогикалык изилдөөлөрдүн методологиясында кеңири колдонулуп келет.

Педагогикалык экспериментти өткөрүү негизинен, үч этапта жүргүзүлөт. **Биринчиси даярдоо этабы.** Мында эксперимент жүргүзүүгө теориялык жана практикалык даярдыктар көрүлүп өтүүчү мекеме, өткөрүү убактысы ж.б. маселелер такталат. **Экинчи этап – экспериментти жүргүзүү.** Мында даярдоо этабында иштелип чыккан план боюнча тажрыйбалык иш аракеттер – жүргүзүлөт, талданат. **Үчүнчү этап жыйынтыктоочу этап.** Мында жүргүзүү этабынан алынган натыйжалар, тыянактар, жыйынтыктар жалпылаштырылат, системалаштырылат. Ага ылайык иштин өзүнө толуктоолор, өзгөртүүлөр киргизилет.

Педагогикалык эксперименттер функционалдык (максаттык мазмунуна жараша да **аныктоочу, изденүүчү жана текшерүүчү** деп үч түргө же үч этапка бөлүнүп жүргүзүлөт) .

Биздин изилдөө ишибиздин негизги максатты кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттерди оозеки кебин өнүктүрүүгө түздөн – түз байланыштуу болгондуктан, педагогикалык экспериментти жүргүзүүнүн негизги максаты катары төмөнкүлөрдү белгиледик.

1) Оозеки кептин лингвистикалык практикалык табиятын ачып берүү.

2) Студенттердин кыргызча оозеки кебин өркүндөтүүнүн лингводидактикалык негиздерин аныктоо. Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн педагогикалык эксперименттик иштерде төмөнкү **милдеттер** коюлду:

- Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өнүктүрүүнүн теориядагы жана практикадагы (окутуу процессиндеги) абалын аныктоо, илимий – педагогикалык божомолду негизине иштеп чыгуу.

- кыргызча оозеки кепти окутуунун, жакшыртуунун педагогикалык шарттарын аныктоо;

- оозеки кепти натыйжалуу окутуунун формаларын, каражаттарын жана ык жолдорун аныктоо;

- иш - аракеттердин натыйжаларына ылайык корутунду чыгаруу жана практикалык сунуштарды берүү;

Диссертациялык ишти аткарууда изилдөөнүн башка методологиялык негиздери менен бирге эле «Кыргыз тест» тарабынан иштелип чыккан «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптарды» да жетекчиликке алдык. Программалык талап боюнча жогорку окуу жайын бүтүргөн жогорку билимдүү адис кыргыз тилин B2 ортодон жогорку деңгээлде билүүгө тийиш. Аталган деңгээлдеги кыргыз тилинде сүйлөшүү компетенциясынын мазмунун толук беребиз жана эксперименттик иштерде аларга жетишүүнүн педагогикалык шарттарын аныктап тактоого аракет кылабыз.

Кыргыз тилин ортодон жогору (B2) деңгээлде билүүгө коюлган талаптар.

1.Сүйлөшүү компетенциясынын мазмуну.

1.1 Сүйлөшүүнүн милдеттери, максаттары. Маектешүү кырдаалдары жана темалары

1.1.1 Тил үйрөнүүчү аталган деңгээлдин алкагында сүйлөшүүнүн максатын аткарууда жөнөкөй гана эмес, татаал интенцияларды да, ошондой эле маектин катышуучуларынын бири – бирине болгон мамилелерин жөнгө салган, баа берүү көз карашын билдире турган коммуникативдик процессти түзүүчү интенциялардын токтумун оозеки түрдө ишке ашыра билүүсү керек.

А) Байланыш түзүү ниеттери (интенциялары):

Кеп маданиятынын эрежелерине ылайык

коммуникацияга киришүү

- коммуникацияга киришүү;
- маекке демилгечи болуу;
- маекти кубаттоо;
- маектин багытын /темасын өзгөртүү;
- кырдаалга жараша маекти адекваттуу бүтүрүү;
- саламдашуу;
- адамдын көңүлүн бурдуруу;
- өзүн тааныштыруу алуу;
- башка адамды тааныштыра алуу;
- маектешүүчүнүн социалдык ролуна ылайык коштошуу;
- ыраазычылык билдирүү;
- кечирим суроо;
- куттуктоо айтуу;
- ортоктош болуу;
- ийгилик каалоосун билдирүү;
- чакыруу;

Б) Жөнгө салуу ниеттери (интенциялары):

- маектешүүчүнү кыймыл – аракетти аткарууга түрткү берүү;
- өтүнүчүн, кеңешин берүү;
- сунуш кылуу;

- каалоосун билдирүү;
- талап кылуу;
- буйрук берүү;
- көрсөтмө берүү;
- каалоо – тилекке жооп кайтаруу;
- макул болуу же макул болбоосун билдирүү;
- уруксат берүү;
- тыюу салуу;
- каршы болуу;
- арсар болуу;
- сөз берүү;
- ынандыруу;
- кепилдик берүү;
- үмүттөндүрүү.

В) Маалымат берүүчү интенциялар:

- окуялар жана фактылар тууралуу;
- шарттары тууралуу;
- максаттары;
- себептери;
- натыйжалары;
- мүмкүнчүлүктөрү;
- зарылчылык тууралуу сурап билүү;
- ошондой эле:
- толуктоо;
- тактоо;
- сураштыруу;
- түшүндүрүү ж.б.

Г) Баа берүү ниеттери (интенциялары)

- каалоо – тилегин билдирүү,

- керектөөсүн,
- ниетин,
- жогору баалоосун,
- ой – пикирин,
- божомолдоосун,
- кабардар болгондугун.
- Моралдык – адептик баа берүү жана себебин аныктоо:
 - колдоо көрсөтүү,
 - мактоо,
 - кекетүү,
 - күнөөлөө,
 - уяткаруу,
- Социалдык – укуктук баа берүү жана себебин аныктоо:
 - актоо,
 - коргоо,
 - күнөөлөө,
- Рационалдуу баа берүү жана себебин аныктоо:
 - стандарт менен,
 - норма менен салыштыруу,
 - максатка ылайыктуулугун,
 - эффективдүүлүгүн,
 - мүмкүндүгүн /мүмкүн эместигин
 - тууралыгын ж.б.у.с.
- Эмоционалдык баа берүү жана себебин аныктоо:
 - жогору баа берүүсүн билдирүү,
 - канааттангандыгын /канааттанбагандыгын
 - таң калуусун
 - кызыккандыгын
 - көңүл коштугун

- суктангандыгын
- көңүл калуусун
- кыжырдануусун
- коркуусун
- тынчсыздануусун
- чочулоосун
- көңүлү жай /жай эмес болуусун
- үмүтүн

Тест тапшыруучу ушул деңгээлде актуалдуу үч тематикалык чөйрөсүнүн алкагында төмөнкү темалар боюнча оозеки жана жазуу түрүндө жооп бериши керек.

- 1-чөйрөдөгү темалар катышуучуга инсан катары актуалдуу:
- «Адам жана анын жеке турмушу»
- «Үй-бүлө»
- «Жумуш»
- «Эс алуу»
- «Эркек жана аял»
- «Ата-Эне жана балдар»
- «Саякат»
- «Бош убакыт»
- «Кызыгуулары»

Педагогикалык эксперименттик иш аракеттер бүгүнкү күндө практикада кеңири колдонулган үч этапка бөлүнүп жүргүзүлдү.

Биринчи – аныктоочу, экинчи – изденүүчү жана үчүнчү – текшерүүчү. Ар бир этаптын мазмуну таблица түрүндө берсек, алар төмөнкүдөй болду. (4 – табл.).

4 – таблица. Педагогикалык эксперименттин этаптарынын мазмуну

Аныктоочу этабы			
Максаты	Милдети	Ык – жолдору	Натыйжалар
Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки кебин өстүрүүнүн азыркы абалын, ийгиликтерин, кемчилигин ачыктоо; илимий божомолдуу түзүү	Оозеки кептин теориялык изилденишин үйрөнүү; практикадагы окутуу абалы менен таанышуу, эксперименттик иштердин кийинки милдеттерин аныктап белгилөө.	Илимий–теориялык илимий–методикалык эмгектер, нормативдик документтер, иш-тажрыйбалар менен таанышуу; байкоо жүргүзүү, сабакка катышуу, ангемелешүү, сурамжылоо, сынак сабак өтүү, сабакты талдоо.	Студенттердин кыргызча оозеки сүйлөөлөрүнүн абалы аныкталды. Тажрыйбалар үйрөнүлдү. Окутуучулардын жана студенттердин пикирлери угулуп, жалпылаштырылды. Мындан аркы иш–аракеттер такталды.
Изденүүчү этабы			
Студенттердин кыргызча оозеки кебин өнүктүрүүнүн педагогикалык шарттарын аныктоо; окутуунун натыйжалуу формаларын каражаттарын жана ык–жолдорун аныктоо; илимий божомолго толуктоолорду киргизүү	Оозеки кепти окутуу боюнча окутуучулардын даярдык деңгээлин аныктоо; студенттердин оозеки кепти окуп үйрөнүүгө болгон суроо-талаптарын тактоо. Оозеки кепти үйрөтүүнүн алгылыктуу ык-жолдорун көрсөтүү.	Ангемелешүү, үлгүлөр боюнча сабак өтүү, аны талдоо, анкета алуу; сурамжылоо, студенттердин оозеки кебине байкоо жүргүзүү, диалогдорду түздүрүп айттыруу	Окутуучулардын оозеки кепти окутуу боюнча теориялык билимдери менен практикалык көндүмдөрү такталды. Студенттердин муктаждыктары аныкталды. Оозеки кепти окутууну өркүндөтүүнүн бир катар педагогикалык шарттары анык болду
Текшерүү этабы			
Сунуш кылынган лингводидактикалык негиздердин алгылыктуулугун текшерүү, жыйынтыктоо. Тыянак чыгарып, практикага сунуш кылуу	Иштелип чыккан моделди, үлгүлөр, компетенцияларды колдонуп сабактарды өтүү, натыйжасын талдоо. Оозеки кепти өркүндөтүүнүн конкреттүү формалардын ык-жолдорун аныктоо	Окутуучулар, студенттер менен ангемелешүү, тест алуу, сурамжылоо, берилген тема; сүрөт, кырдаал, текст жана башка боюнча студенттердин оозеки кептерин талдоо, жыйынтык чыгаруу ж.б.	Оозеки кепти окутуу боюнча окутуучуларга тиешелүү материалдар берилди. Оозеки кепти окутуунун алгылыктуу ык–жолдору формалары аныкталып практикага сунуш кылды.

3.2. Эксперименттик иштердин жүрүшү.

Аныктоочу педагогикалык эксперименттик иш-чаралардын жүрүшү

Бул этаптын максат милдеттерине ылайык төмөнкүдөй иштер жүргүзүлдү. Оозеки кептин лингвистикалык педагогикалык өнүктөн изилдениши кыргыз тили илиминде изилдениши жаңыдан колго алына баштагандай таасир калтырат. Бул багыттагы теориялык изилдөөлөрдөн 2002-жылы корголгон Д.Ж. Кадыралиеванын «Фонетические особенности устной речи городских кыргызов» деген аталыштагы кандидаттык диссертациясы 2006-жылы корголгон Ч.А. Гапарованын «Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы» деген темадагы кандидаттык ишин, ошондой эле А.Ботобекованын Кыргыз ымдоо –жаңсоолору (2011-189-б) деген эмгегин

Жана Т.С. Маразыковдун “Текст ”; маалымат алмашуунун негиздери (2014.-92б) деген окуу куралы болуп көрсөтүүгө болот. Айрым мезгилдүү басылмаларга жарыяланган макалаларды эске албаганда, биз аталган китептерден башка эмгектерди жолуктура алган жокпуз.

Ал эми орус тил илиминде оозеки кепти теориялык жана практикалык өнүктөрдөн иликтөө иштери М.В. Ломоносовдун мезгилинен тартып азыркы учурга чейин дайыма жүргүзүлүп келе жаткандыгы көрүнөт. Албетте оозеки кепти узак мезгил бою изилдөө иштери өз жеңишин берип орус тилдеги оозеки сүйлөшүүнүн табияты ачылып бир катар маселелер чечилген. Биз өз ишибизге зарылдыгына жараша айрым эмгектерди пайдаландык. Атап айтсак ; Л.А. Введенскаянын, Е.А. Земскаянын, М.В. Китайгородскаянын, Т.А. Ладыженскаянын ж.б.

Кыргыз тилин эне тили жана илимий тил катары окутуудагы методикасы илиминде тил үйрөнүүлөрдүн оозеки сүйлөөсү өстүрүүгө карата айрым эмгектер коргоп жана бул багыттагы изилдөө иштери жүргүзүлүп келе жатат . Оозеки кепти өнүктүрүүгө атайын арнап жазылган эмгек 1867 жылы басылып чыккан А.Садабаевдин ‘ Сөз маданиятын өстүрүү ‘ аттуу чыккан китебинин бөлүктөрү. Кийинки мезгилдерде бул маселеге арналган С.К. Рысбаевдин А.А. Акматованын Т.А. Асанкуловдун В.И. Мусаеванын ж.б. эмгектери жарак көргөн. Ал эмгектер студенттердин оозеки кебин өстүрүүнүн айрым маселелерине гана арналгандыктан көптөгөн теориялык жана практикалык маселелер толук чечиле элек .

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында экинчи тил катары окутуу процессинде бир катар проблемалар чечилгени менен азыркы талаптарга ылайык аткарылбай келе жаткан көйгөйлөр да бар . Алардын негизгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот .

-окутуучулар оозеки кептин лингвистикалык негиздерин толук билишпейт, ага анча кызыгышпай;

-көпчүлүк сабактар салттуу формада, салттуу методдорду колдонуу менен өтүлөт;

студенттердин оозеки кебин өстүрүүгө өбөлгө болуучу активдүү ык-жолдору жетишсиз колдонулат;

оозеки кепти өстүрүүнүн каражаттары болгон кырдаалдарды, ролдук оюндарды, көркөм тексттерди ж.б. азыркы технологияларга ылайык колдонууга анча маани берилбейт;

кыргыз тили компоненттүүлүктөргө, айрыкча коммуникативдик компетенцияга негиздеп окутуу алсыз ;

-экинчи тилди инсанга багыттап окутуу маселелери сабак процессине карай колдонулат .

-кыргыз тили сабагы али да грамматиканы окутуу алкагында толук чыга элек ;

-сабакта студенттердин эркин, жазуу жана эмоционалдуу сүйлөөлөрүн камсыз кылууга көңүл бурулбайт;

-студенттердин кызыгуу билүү менен сүйлөөлөрүнө шарт түзгөн окутуунун тегерек стол, диспут, ролдук оюндар текст талдоо сыяктуу активдүү формалары аз колдонулат;

-кыргыз тили боюнча өтүлгөн сабактардын көпчүлүгү реалдуу турмуш , студенттин эртеңки адистиги, жеке кызыгуулары менен түздөн-түз байланышпайт ж.б.

Бул жана башка маселелер боюнча окутуучулар менен аңгемелешүүдө алар буларды билдиришти:

-Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун методикасына арналган эмгектерде оозеки кепти өстүрүү маселелеринин али толук бериле электиги;

- текст менен иштөөнүн методикасы сыяктуу ык-жолдордон арылбай келе жатышы;

студенттердин билимин баалоонун критерийлерин талдоо зарылдыгы; кыргыз тилин билүү деңгээлдерине коюлган талаптар менен толук тааныш эместиги ж.б.

Кыргыз тили сабактарына катышуу, студенттер менен аңгемелешүү, сабак өтүү ж.б. иш-чаралардан мына булар белгилүү болду:

-кыргыз тили сабагы салттуу методдордо кызыксыз жана көңүлсүз өтүлөт:

-бардык сабактар окшош: тапшырманы текшерүү, суроо – жооп, жаны теманы (грамматиканы) өтүү тапшырма берүү сыяктуу иштер менен чектелет;

-сабакта кырдаалды талдоо, студенттин жеке ой пикири кызыгуулары көңүлгө алынбайт;

-жандуу, эркин баарлашуу аз;

- интерактивдүү методдор жетишсиз колдонулат;

- ар бир адистикке, ар бир студентке жекече мамиле кылууга көңүл бурулбайт;

- окутуунун техникалык, информациялык ж.б. каражаттары сабакта дээрлик колдонулбайт ж.б.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориядагы жана практикада ал абалы менен таанышкандан кийин биз окутуучуларга оозеки кеп боюнча оз изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыктарын таратып бердик. Оозеки кепти өстүрүүгө багытталган сабактын бир нече үлгүлөрүн иштеп чыгып, практикада колдонууну зарыл деп таптык.

Издөнүүчү педагогикалык эксперименттик иш аракеттердин жүрүшү, жыйынтыктары.

Издөнүүчү этаптын алдына койгон максат милдеттерине ылайык бул этапта төмөнкүдөй иш-аракеттер аткарылды:

1.Диссертациялык иш кыргыз тили окутуучуларына таркатылып берилди. Бул ишке Ж. Баласагын атындагы КУУнун, Х. Карасаев атындагы БГУнун , И. Арабаев атындагы КМУнун, ОШ МУнун жана С.Наматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин окутуучулары менен студенттери тартылды. Иш-аракеттерге баардыгы болуп 57 окутуучу, гуманитардык-педагогикалык багыттардагы факультеттердин 470 студенти катышып, 230 студент эксперименталдык топто, 240 студент байкооч байкоочу топто болду. Ишибиз боюнча Улуттук университеттин, БГУнун жана И.Арабаев атындагы КМУнун окутуучулары менен пикир алышуу аңгемелешүүлөр жүргүзүлдү. Айрым окутуучулар өз пикирлерин жазуу түрүндө беришти.

Көпчүлүк окутуучулардын суроо талаптары боюнча студенттердин оозеки кебин өстүрүүгө багытталган сабактардын үлгүлөрү иштелип чыгып, таркатылып берилди.

Кыргыз тилин экинчи тил же чет тили катары окутууда тексттерди колдонууну мааниси тууралуу көп айтылып, жазылып келет. Бирок сабакта текстти колдонуунун максаты менен технологиясы так аныкталып, анын дагы алдын ала пландаштыруу зарылдыгы бар.

Биз текст менен сабак өтүүдө ИНСЕРТ методун колдонууну алгылыктуу деп билебиз жана өз практикабызда кеңири колдонуп келебиз. Аталган методду колдонуу менен төмөнкүдөй натыйжаларды алууга болот.

- 1.Студенттин текстти кунт коюп окуусуна шарт түзүлөт.
- 2.Түшүнбөгөн сөздөрдү билип, сөз байлыгын арттырат.
- 3.Өзү билгендерин жаңы маалыматтар менен толуктайт.
- 4.Күтүлбөгөн кызыктуу суроолор пайда болот.
- 5.Өз оюн, жеке пикирин айтууга түрткү берет.
- 6.Жекече, жуптук, топто иштөөгө көнүгөт.
- 7.Өз көз карашын коргоого аракеттенет ж.б.

Ымдоо жандоонун тили эмнени билдирет?

Тил - пикир алышуунун негизги куралы, бирок жападан жалгыз куралы эмес. Анткени ар кандай сигналдарды маалыматтарды ооз ачып сүйлөбөй туруп эле, башка жол каражаттар менен билдирүүгө болот. Атайын изилдөө иштерин жүргүзгөн адистер дене – бойдон ар кандай абалы , беттин (жүздүн) көрүнүшү, колдун жана манжалардын кыймылы аркылуу адам жети жүз миңге жакын ар түрдүү сигналдарды бере ала тургандыгын аныкташкан. Мындай мүмкүнчүлүк кайсы тилди албайлы, сөз байлыгынан алда канча көптүк кылат.

Бирок (ымдоо) ымдоо жолу аркылуу билдирген кабарда айрым өзгөчөлүктөргө ээ болот. Айрымдарына токтололу. Баш бармак менен сөөмөйдүн (ортондун) тегерек шакек түрүндө көрсөтүлүшү ар кайсы элдерде ар кандайча түшүндүрүлөт. Айталы биринде кубаттоо, мактоо маанисинде

болсо, экинчисинде жактырбоо атүгүл кемсинтүү түшүнүгүн билдирет. Ал эми айрым жесттер байыркы замандан бери эле кордоо, уятсыздык маанисин туюндуруп келген. Мисалы, адамды, ыйык жерлерди, мүрзөнү жана башка. Айрым нерселерди сөөмөй менен кесеп көрсөтүүгө биздин чоң энелерибиз да тыюу салып келишкен. Бул тыюу салуу эң байыркы жана көпчүлүк элдерде колдонулуп келе жатат. Биздин заманга чейин 1750-жылдагы Хамурапинин кодекси боюнча сөөмөй менен кесеп көрсөтүүгө штраф төлөнгөн. Байыркы Вавилондо сөөмөй менен көзөө адамдын найза же жаанын огу менен өлтүрүүнү билдирген. Балким ошондон улам бул жесттке тыюу салынып калгандыр.

Башты ийкөө аркылуу макулдукту, ал эми башты чайкоо менен макул эместикти билдирүү кеңири тараган. Бирок болгарлар башты ийкөө менен «жок» дегенди, ал эми башты чайкоо менен «макул» экендигин билдиришкен. Байыркы Египеттиктер жана байыркы кытайлар алаканын алдыга жаюу менен «жок» дегенди билдиришкен. Муштумду түйүп баш бармакты көтөрүү менен Европада кубаттоонун жогорку чегин түшүндүрсө, мусулман өлкөлөрүндө бул көрүнүш уят, жагымсыз катары кабылданат. Мисалы Сауд Аравиясында муштумду түйүп баш бармакты тегеретүү «жогол», «көзүмө көрүнбө» - деген түшүнүктү билдирет. Европалыктар коштошуп жатып алаканын өйдө көтөрүп, булгалап манжаларын кыймылдатышат. Америкалыктар бул белгини «бери кел» деп түшүндүрөт.

Бирок дээрлик баардык элдерде бирдей колдонулуп, бирдей мааниге ээ болгон жесттер да бар. Мисалы сөөмөйдү оозго туурасынан коюу, «акырын», «унчукпа», «сүйлөбө» деген түшүнүктү билдирет. Ымдоо- жамдоонун өзгөчөлүктөрү боюнча иштөө белгилери 1832 – жылы италиялык Андреа Иорконун эмгектеринен башталган. Азыркы учурда бул боюнча ондогон китептер ар түрдүү тилдерде жарык көргөн. Аларда өтө кызык маалыматтар бар мисалы, америкалык окумуштуу Альберт Мехрабиандын иликтөөсү боюнча сүйлөшүү учурунда маалыматтын 7 пайызы сөз 35 пайызы басым жана үндүн угулуштары, 55 пайызы ымдоо – жамдоолор аркылуу берилет.

ИНСЕРТ методунун талаптары боюнча текст менен иштөө бир нече баскычтарга бөлүнүп, төмөнкүдөй иштер аткарылууга тийиш. Таблица түрүндө берели.

Түшүнүп окуу баскычтары	Студенттерге тапшырма
<p>1. Чакыруу баскычы.</p> <p>Студенттерди темага багыттоо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - өз алдынча иштөө; - жуп болуп иштөө; - топ менен иштөө; 	<p>Ымдоо - жамдоонун тили жөнүндө эмнелерди билесиңер же билем деп ойлойсуңар? Ар биринер оюңарды дептерге жазгыла (3-мүнөт). Жубуңар менен ой бөлүшүп, талкуулагыла. (3-мүнөт) Ар бир жуптан бир ой тактага жазылат. (5-мүнөт)</p>
<p>2. Түшүнүү баскычы.</p> <p>Текстти төмөнкү белгилерди коюп окуу:</p> <p>«V» - тааныш маалымат;</p> <p>«+» - жаңы маалымат;</p> <p>«-» - «Бул жерде мен ойлогондон башкача экен»;</p> <p>«?» - окуган маалымат түшүнүксүз, суроолор пайда болду, кеңири маалымат алгым келет.</p>	<p>Мугалим айтылган ойлорду, идеяларды тактага жазып бүткөн соң, студенттерге эми текст окула тургандыгын айтат. Бирок текстти жөн эле эмес, белгилеп окуу керек. (Белгилер алдын – ала даярдалып, тактага илинет) Текстти белгилеп окугула. Белгилерди бир сөздүн, сүйлөмдүн же абзацтын жанына коюуга болот. (15-мүнөт)</p>
<p>3. Ойлонуу баскычы.</p> <p>Текстти талкуулоо:</p> <ul style="list-style-type: none"> - топто ой бөлүшүү; 	<p>Студенттер окуп бүткөндө, мугалим кийинки тапшырманы берет. Жубуңар менен төмөнкү суроолор боюнча ой бөлүшкүлө: Силер мурда билген маалымат барбы? Силер үчүн жаңылык кайсы? Кандай карама – каршылыктарды таптыңар? Эмнелер сиз ойлогондой болбой калды.</p>

	Кандай суроолор пайда болду? (5-мүнөт)																
4. Текстти окуганга чейинки идеялардын болжолдуу тизмесин жаңы маалыматтар менен салыштырып ой бөлүшүү. - топто талкуулоо	Силердин оюңарга эмнелер туура келди? Кайсы суроолор пайда болду? Кайсы суроолор жоопсуз калды? (5-мүнөт)																
5. Таблица түзүү: - өз алдынча иштөө;	Таблица түзүп ар бир графага өзүңө үчүн эң маанилүү маалыматтарды жазгыла. (15-мүнөт)																
<table border="1"> <thead> <tr> <th>V</th> <th>+</th> <th>--</th> <th>?</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>1.</td> <td>1.</td> <td>1.</td> <td>1.</td> </tr> <tr> <td>2.</td> <td>2.</td> <td>2.</td> <td>2.</td> </tr> <tr> <td>3.</td> <td>3.</td> <td>3.</td> <td>3.</td> </tr> </tbody> </table>	V	+	--	?	1.	1.	1.	1.	2.	2.	2.	2.	3.	3.	3.	3.	
V	+	--	?														
1.	1.	1.	1.														
2.	2.	2.	2.														
3.	3.	3.	3.														
6. Таблица боюнча ой бөлүшү: - өз алдынча; - топ менен.	Таблицанын толтурулушу оозеки тааныштырылат. Мугалим суроолорго жооп берет. (30-мүнөт)																
7. Жыйынтыктоо.	Үй тапшырмасы: 1) берилген сөздөрдү пайдаланып чакан эссе жазып келүү; 2) Венн диаграммасын түзүү.																

№1 таблица. Аудиториялык иш.

«V» тааныш маалымат	«+» - жаңы маалымат	« - » - мен билгенден башкача	«?» - суроолор
1.	1.	1.	1.
2.	2.	2.	2.
3.	3.	3.	3.
4. ...	4. ...	4. ...	4. ...

Үйгө тапшырма. Тил жана ымдоо-жамдоонун тилинин айырмачылыктары жана окшоштуктарын таап, диаграмманы толтургула.

Салыштырылуучу жактары:

А. Тил деген эмне?

Б. Ымдоо - жамдоо деген эмне?

В. Ымдоо – жамдоонун артыкчылыгы эмне?

Г. Ымдоо – жамдоону билүүнүн зарылдыгы.

№2 таблица. Өз алдынча иштөө.

Студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө карата методика илиминде көптөгөн каражаттар жана ык – жолдор колдонулуп келет. Бирок, практика көрсөткөндөй, аларды окутуу процессинде натыйжалуу колдонуу үчүн окутуучу бир катар методикалык шарттарды алдын – ала түзүп алышы шарт. Алардын негизгилери булар:

- окутуучу менен студенттин ортосунда өз-ара түшүнүү, өз-ара сыйлашуу болушу шарт;
- окутуучу дайыма эле өз талабын таңуулай бербестен, студенттин да суроо - талаптарын эске алуу;
- сабактын жандуу, кызыктуу жана эркин өтүшүнө кам көрүү;
- студенттер кызыккан суроолор, проблемалар ж.б. тууралуу сабактар сөз кылуу;
- студенттердин пикирин угуп өзүн-өзү баалоосуна артыкчылык берүү ж.б.

Бул сыяктуу жагдай – шарттар түзүлгөндөн кийин окутуучу сабакта кырдаалдык суроолорду, ролдук оюндарды, түстүү сүрөттөрдү колдонуу менен студенттерди оозеки кебин өстүрүүгө аракет кыла алат.

Биз оозеки сүйлөшүүнүн каражаты катары тексти пайдаланууну алгылыктуу деп билебиз. Мурунку сабакта ИНСЕРТ методун колдонуу менен өтүүнүн үлгүсүн берсек, бул сабакта Бенджамен Блумдун таксономиясы колдонууну сунуш кылабыз. Блумдун технологиясы таанып – билүүнүн системасы катары белгилүү болуп, ал төмөнкү жана жогорку деңгээлдерин аныктоого өбөлгө түзөт.

Б. Блумдун таанып – билүүчүлүк системасы:

Ой жүгүртүү жөндөмдөрү	Аныктоо	Негизги суроолор жана тапшырмалар	Окуучу эмне кылат?
1.Билүү	Эске тутуу, таануу жана маалымат чогултуу.	Даталарды, фактыларды атап бергиле. Ким? Эмне? Кантип? Эмне болду? Кайсыл жерде? Качан? Текст эмне	Кабыл алат, эсине тутат, билет жана атап бере алат (жаны сөздөрдү, эрежелерди, грамматикалык

		менен бүттү?	формаларды, терминдерди, принциптерди, даталарды, фактыларды)
2.Түшүнү ү	Текстке таянып айтып берүү	Сүйлөмдөрдү толуктагыла. Эмне үчүн? Мисал келтиргиле, кыскача айтып бергиле байланыштарды аныктагыла.	Которот, көрсөтөт, түшүндүрөт, (эрежелерди, принциптерди түшүнөт, схема, график, таблица, диаграмма түрүндө көрсөтөт), түшүнгөнүн айтып берет.
3.Колдону у	Өтүлгөн теорияны, тема боюнча жаны маалыматтарды практикада колдонуу	Сүйлөмдү толуктагыла . силер үчүн тааныш эмес кырдаал боюнча өз сөзүңөр менен айтып бергиле.	Грамматиканы, лексиканы, эрежелерди, жаны сөздөрдү, жаны кырдаалда текстке таянбай колдонот, өз алдынча текст түзө алат, фактылар боюнча өз оюн, өз мамилесин билдирет.
4.Талдоо (анализ)	Бүтүндү бөлүктөргө ажыратуу	Салыштыргыла. Талдагыла. Өз оюңарды билдиргиле.	Ойлонот, салыштырат, өз оюн билдирет, себептерди аныктап талдайт.
5.Топтоо (синтез)	Өзүнчө бөлүктөрдөн бир бүтүндүк түзүү	Ойлоп тапкыла. Системалаштыргыла. Жыйынтыктагыла.	Маанисин аныктай алат, аргументтештирет,

		Сунуштагыла. Чечим тапкыла.	жыйынтыктайт, чечим чыгарат .
6.Баалоо	Баалулугун аныктоо	Баалагыла. Далилдегиле. Кандай деп ойлойсуз? Оң жана терс жактары.	Баалайт, талкуулайт. Оң жана терс жактары, натыйжалары.

Жакшы ойлор – жакшы иштерге өбөлгө.

Адамдын өстүрүүнүн эң башкы куралдарынын бири позитивдүү ой жүгүртүү. Маанайды түшүндүрүп артка тарткан, ойлор адамды депрессияга алып келет. Мындан улам адамдар баардык нерсеге нааразы, орой, маанайсыз болуп жүрүшөт. Ал аз келгенсип, мындай маанайы менен айланасындагы адамдарды да “уулап” жиберет. Эң коркунучтуусу, мындай терс ойлор адамдын ичинде бышып эле жүрө бербестен, анын кылган иш аракетине да таасир берип, жагымсыз окуяларга туш кылышы толук мүмкүн.

Терс ойлорду токтотууга мүмкүнбү? Деп сурашат көп адамдар. Чындыгында мүмкүн. Бул үчүн атайын психологиялык техникалар бар. Айрым ыкмалар терс ойлорду кууп, анын ордун позитивдүү ойлор менен толуктаганга жардам берет.

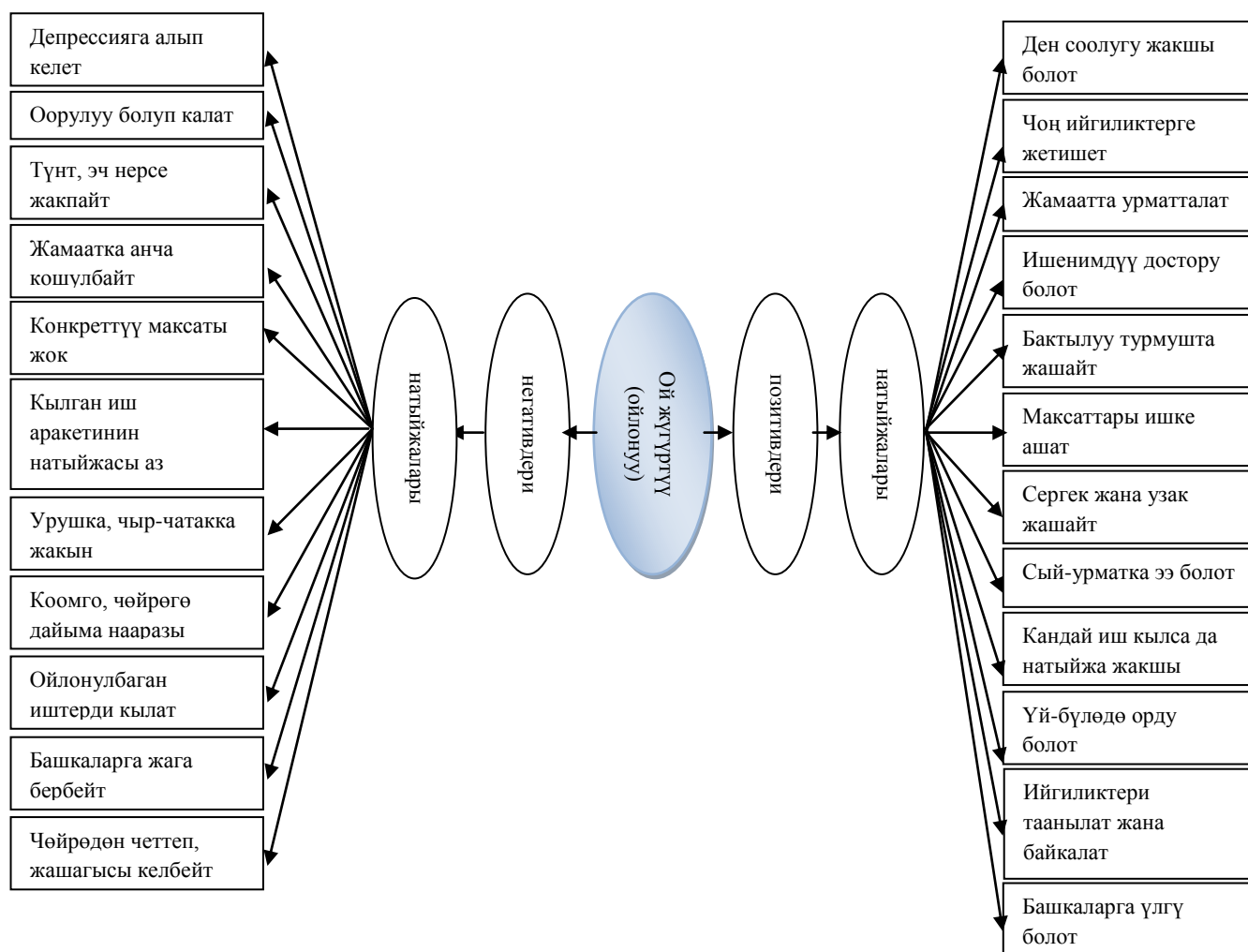
Мисалы, сиз каалабаган ойго чекит кою үчүн өзүңүздү “токто”! деп токтотууну үйрөнүңүз. Кайсыл жерде, кайсы маалда болбосун оюңузга жаман нерселер келе баштаганда эле үнүңүздү чыгара “токто!” деп айта бериңиз. Бара – бара бул сөздү ичиңизден айтып токтотууга мүмкүндүк жарала баштайт. Ойду туура жакка буруу процесси адамды көп убакытын алышы мүмкүн. Ал үчүн адам өзүнүн үстүнөн көп иштеши керек. “Баардык ойлор ишке ашат” деген түшүнүк бар эмеспи. Мисалы, “жагымсыз ойлор адамды ууруга алып келет деп дарыгерлер да тастыктап келишкен”. Адам өз оюн жакшы жакка буруу менен ден соолугун чындоого салымын кошо алат.

Иш жаатындагы ийгилик адамдын өсүүсү жеке өзү менен болгон гармония, курчап турган чөйрөгө жана адамдарга жагымдуу туюлуу – мунун баары

туура ойлонуп, ошого жараша аракет жасоодон башталат. Позитивдүү адамдардын дээрлик бардыгы “жакшы ойлорумдун эн башында жашоого бир гана жолу жаралдым” деген ой турат дешет. Мисалы, сиз негативдүү ойлорду ойлонсоңуз, кайдан – жайдан ошол ойлор ишке ашып кетет: азыр ушул жерде тайгаланып жыгылып кетпейин деп айтып оозду жыйганча кантип жерде жатып калганыңызды билбей каласыз. Же ушул баштаган ишиндин акыры ийгиликсиз болуп калат окшойт десеңиз, чын эле ал ишиниздин жыйынтыгы сизди канааттандырбай калат. Бул сиздин башында эле туура эмес ойлонуп ээрге туура эмес отуруп алганыңызда. Ал эми тескерисинче, туура жашоо же ийгиликке жетүү үчүн башты туура ойлорго толтурсаңыз, ийгилик ар дайым сиз тарапта болмокчу.

Ойду тазартуу менен катар туура максат кою да эриш-аркак жүрөт. Эртең менен турганда эле “мен бул ишти жасашым керек, албетте, ал ийгиликтүү болот! – деп босогону аттаган адам жаңылбайт. Мен муну жасай алам; бул иш менин колуман келет. “ мен бул нерсеге татыктуумун”, “ баары өзүмөн көз каранды”, “мен жасабасам анда ким жасайт?” туура ойлонуунун башында турган ушул ачкыч сөздөр ар дайым оюңузда болуусу шарт. [Нуриза Батырбекова]. Таксаномиянын негизинде текст менен баардык тапшырмалар толук аткарылгандан студенттерге алгач маалыматтарынын негизинде кластер түзүп келүү тапшырмасы үйгө берилди. Окутуучу студенттерге кластердин моделин чийип, доскада көрсөтүп берди. Ал модель төмөнкүдөй болду:

6-сүр. Студенттердин оозеки кебин өнүктүрүүнүн позитив менен

Текшерүүчү эксперименттик иштердин жыйынтыктары төмөнкүдөй жыйынтык берди.

Студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүүгө багытталган иш-аракеттердин негизгилери иштин экинчи этабында жүргүзүлдү. Эксперименттик иштер Ж.Баласагын атындагы КУУнун, Х.Карасаев атындагы БГУнун, И.Арабаев атындагы КМУнун, Ош МУнун 47 окутуучусу 200дөн ашык студенттери тартылды. Экинчи этаптагы текшерүү жана эксперименттик группаларга оозеки сүйлөөлөрүнүн деңгээлдерин текшерүү үчүн төмөнкүдөй тапшырмалар берилип, жыйынтыктары алынды.

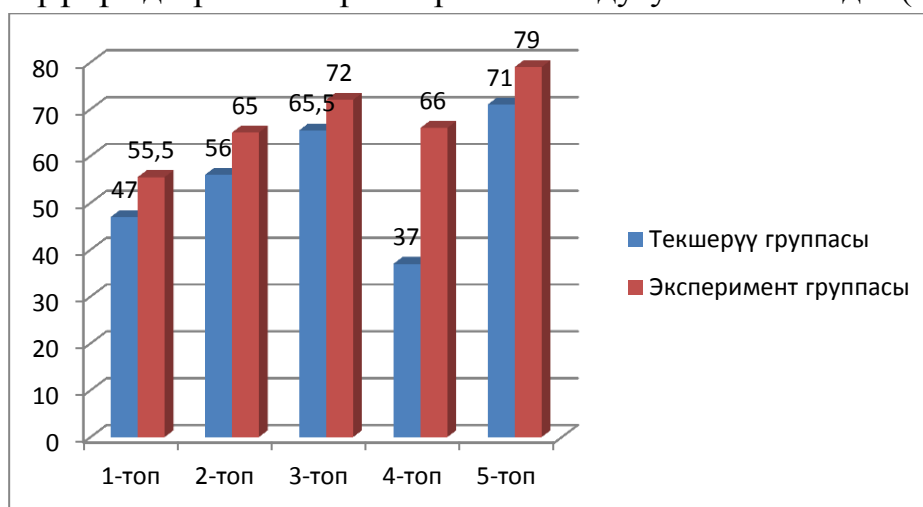
- 1) Кыргыз тилинде оозеки сүйлөй алуунун мааниси жана ролу
- 2) Сүйлөшүүнүн максаты менен шартына жараша тил каражаттары колдонуу мааниси.
- 3) Кырдаал боюнча оозеки айтып берүү

4) Текстт боюнча өз түшүнүгүн айтып берүү

5) Текстт түзүү (жазуу формасында)

Алынган натыйжалардын көрсөткүчтөрү талдоого алынды, жалпылаштырылды. Аларга былайык ишке толуктоолор, оңдоолор киргизилди. Биздин сунуш кылган методикалык алгылыктуу жана натыйжалуу экендиги далилденди.

Анын негизинде эксперименттик жана текшерүү группалардын студенттеринин оозеки кебин өнүктүрүүнүн натыйжаларын салыштырма көрсөткүчтөрүнүн дээрлик айырмалары болгондугу айгинеленди (7 – сүр.).

7-сүр. Эксперименттен алынган натыйжалардын салыштырмалуу көрсөткүчү көрсөткүчтөрү.

3-глава боюнча корутунду

Жогорку окуу жайларынын студенттеринин кыргыз тилин экинчи тил катары билүү деңгээлдери «Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптардын» В2 ортодон жогорку деңгээлге туура келет. Биздин диссертациялык ишибиз студенттердин «Кыргыз тилин билүү деңгелине коюлган талаптардын» В2 ортодо жогорку деңгээлге туура келет. Биздин диссертациялык ишибиз студенттердин кыргыз тилин белгиленген деңгээлде билүүлөрүн камсыз кылууга багытталды.

Эксперттик иштерди аныктоочу этабында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда оозеки кепти өркүндөтүүгө карата жүргүзүлгөн аракеттердин натыйжасы жетишсиз экендиги айкындалды.

Анын негизги себептери болуп мына булар эсептелет:

-кыргыз тилин окутуучулары оозеки сүйлөөсүнүн лингвистикалык негиздерин үстүрт билишпейт, ага анча маани беришпейт;

-оозеки кепти өркүндөтүүгө өзгөчө маани берилбейт,
программалыкграмматикалык материалдар сабакта үстөмдүк кылат;

-сабакта колдонулган ык-жолдор каражаттар, студенттердин суроо-талаптары, муктаждыктар жана кызыгуулары менен шайкештиги солгун ж.б.
Бул боюнча окутуучулардын жообу:

-студенттердин оозеки сүйлөсүн өркүндөтүүгө карата иштелип чыккан методикасы дээрлик жок;

-оозеки сүйлөшүүнү окутуунун мазмуну али толук аныктала элек ;

-деңгээлдер боюнча коюлган талаптар менен толук тааныш эмес ж.б.

Студенттердин жооптору:

-бардык сабактар окшош, кызыксыз жана көңүлсүз өтүлөт;

-студенттин каалоосу, жеке пикири дээрлик көңүлгө алынбайт;

-жандуу, эркин жана эмоционалдуу баарлашуу сабакта аз, бардыгы окутуучуну каалоосу менен иштелет;

-техникалык, информациялык, аудио-видео ж.б. каражаттар сабакта колдонулбайт ж.б.Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өстүрүүгө карата сунуш кылган ык-жолдорду, каражаттарды, ошондой эле иштелип чыккан сабактын үлгүлөрүн эксперименттик иштин экинчи, изденүүчү этабында текшерүүлөрдү өткөрдүк. Мында текстти талдоодо ИНСЕРТ, Булумдун таксамониясын колдонууну сунуш кылдык. Алар иште сүрөт түрүндө берилди. Натыйжалары болжолдогондой болду. Демек биздин жыйынтык жана сунуштар теориялык жактан негиздүү, практикалык жактан алгылыктуу экендиги тастыкталды.

Жалпы корутунду

Оозеки кептин табияты орус тил илиминде өткөн кылымдын экинчи жарымында лингвистикалык өңүттөн иликтөөгө алынып, бир катар эмгектер жарыяланган. Ал окумуштууларга А.Б. Шапиро, Т.Г. Венокур, Б.А. Ларин, А.Н. Васильева, Е.А. Земская, М.В. Китайгородская, Н.Н. Розанова ж.б. кошууга болот. Ал эми түрк тилдеринде бул багыттагы изилдөө иштери өткөн кылымдын 70-80 жылдары башталган. Мисалы, азербайжан тилиндеги оозеки кепти Ф.М. Агаева, өзбек тили боюнча Б.Уринбаев, М.Турсункулатов, татар тили боюнча В.С. Сафиуллина ж.б.

Кыргыз тилинде оозеки кептин лингвистикалык табиятын изилдөөгө өткөн XX кылымда атайын көңүл бурулуп, эмгектер жазылган эмес. Кыргыз диалектилери боюнча жарык көргөн эмгектерде гана учкай айрым маалыматтар берилип келген. 1967 жылы жарык көргөн А.Садабаевдин “Сөз маданиятын өстүрүү” аттуу методикалык маанайда жазылган чакан эмгекте гана, өз максатына ылайык оозеки кептин жеке өзүнө мүнөздүү болгон айрым өзгөчөлүктөрүнө токтолгон.

Орус окумуштуусу Е.А. Земскаянын иликтөөлөрү боюнча оозеки кеп төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө ээ болот. Оозеки кеп контактылык (мандай тескей сүйлөшүү) жана дистанттык (аралыктан сүйлөшүү, телефон менен сүйлөшүү, бир бөлмөдөн экинчи бөлмөдө) болуп эки шартта ишке ашат. Оозеки кептин эң маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн бири-тилден сырткаркы жагдайга (экстралингвистикалык) таянуу. Сүйлөшүү процессине кирүүчү кептин тикеден-тике жагдайды “конситуация” деп атоо кабыл алынган. Конситуация аңгемелешүүчүлөрдүн кыймыл-аракети, ишараттары, ымдоолору жана алардын кеби пикир алышуунун бирдиктүү актысын түзөт.

Кыргыз тилчиси Д.Кадыралиева оозеки сүйлөшүү кебинин социолингвистикалык белгилерин жетиге бөлүп атаган. Алар: 1) спонтандуулук; 2) кырдалдуулук; 3) табигыйлык; 4) оозеки формада болушу; 5) субъективдүүлүк; 6) конкреттүү угуучуга багытталгандык; 7) диалог формасында болушу.

Оозеки кептин лингвистикалык табиятын изилдөөгө профессор Т.Маразыков да атайын кайрылып, оозеки сүйлөшүүгө мүнөздүү болгон бир катар маселелерди көтөрүп, өз жыйынтыктарын берген.

Оозеки кеп, анын табияты тууралуу сөз кылууда, айрыкча оозеки сүйлөшүүнү, окутуп-үйрөтүүдө оозеки кепти кеп этикетинен ажыратып кароого болбойт. Бул боюнча орус окумуштуулары А.А. Акишина, Л.А. Введенская, В.Е. Гольдин, Е.А. Земская, В.Г. Костомаров, Т.А. Ладыженская, Н.И. Формановская, ж.б. эмгектери талдоого алынып, алар студенттердин

оозеки кебин өркүндөтүүнүн лингвистикалык негиздери катары пайдаланууга сунуш кылынды.

Кыргыз тилиндеги оозеки кептин өзгөчөлүктөрү талдоого алынып, алардын негизинде кыргызча саламдашуу, көрүшүүнүн өзгөчөлүктөрү, кайрылуунун, сүйлөшүүнүн нормалары менен каражаттары аныкталып көрсөтүлдү. Оозеки сүйлөшүүдө колдонулуучу тил каражаттары даяр айтымдар **тууралуу** сөз болду. Аларды окутуу-үйрөтүү процессинде колдонуунун ык-жолдору сунуш кылынды.

Кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки сүйлөөсүн өркүндөтүү үчүн анын лингводидактикалык негиздерин аныктап алуу зарыл. Бул маселени чечүүдө биз орус окумуштуулары М.А. Зими́на, Т.А. Ладыженская, Е.И. Пассов, В.Л. Скалкин, А.Т. Стариков ж.б., кыргыз окумуштуулары: К.Д. Добаев, С.К. Рысбаев, У.Б. Култаева, К.А. Биялиев, М.Сыдыкбаева ж.б. методикалык эмгектерине талдоо жүргүзүү менен конкреттүү сунуштарды бердик.

Студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүнүн негизги формасы катары сабакты сунуш кылдык. Мында биз “сабак - мугалимдин чыгармачылыгы” [С.М. Бондаренко] “сабак - педагогикалык чыгарма” [М.Н. Скаткин]”, “...класстык сабак - адамзаттын тарыхындагы эң маанилүү ачылыштардын бири” “[И.Бекбоев, А.Алимбеков] экендиги толук таанылып, салттуу сабакты инновациялоонун методикалык маселелерине токтолдук. Белгилүү методист окумуштуу Е.И. Пассов менен М.Е. Кузовлеванын эмгектерине таянуу менен кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда сабактын натыйжалуулугун арттырууда окутуучу ээ болуучу сабат, жөндөмдөрдү бешке бөлүп көрсөтүп, экинчи тилди окутуунун 4 аспекти сунуш кылдык.

Кыргыз тилиндеги студенттердин оозеки сүйлөшүүсүн өркүндөтүү үчүн сабакты коммуникативдик негизде жүргүзүп, “жакшы сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөтүүгө боло тургандыгын” баса белгиледик.

Кыргыз окумуштуулары И. Бекбоев менен Алимбеков сунуш кылган окутуунун жаны парадигмаларын негиз кылып алып оозеки сүйлөшүүнү өркүндөтүүнү ык жолдору үч парадигмасын иштеп чыктык.

Кадимки сабак формасынан сырткары оозеки кепти өркүндөтүүнүн формалары катары тегерек столду, диспутту, ролдук оюндарды сунуш кылдык. Алардын сабак менен болгон жалпылыктары өзгөчөлүктөрү ачылып берилип, ар бирин жүргүзүүнүн мазмуну, жол жоболору, каражаттары жана ык жолдору тууралуу жетиштүү маалыматтар берилди.

Ал эми оозеки кепти өркүндөтүүнүн каражаттары катары лингвистикалык жана энциклопедиялык сөздүктөр, көркөм илимий жана публицистикалык тексттер сунуш кылынды.

Студенттердин кыргыз тилиндеги оозеки кебин өркүндөтүүгө өбөлгө болуучу ык-жолдор параграфта каралды. Мында кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда системасын иштеп чыгуу аркылуу иш жүргүздүк. Интерактивдүү методдорду, кластер ИНСЕРТ, иштиктүү оюндар ж.б колдонуу менен оозеки сүйлөшүүнү жакшыртуунун методикасы иштелип чыкты.

Эксперименттик текшерүү иш-чараларды жүргүзүүдө кыргыз тилин экинчи тил катары окутууда студенттердин оозеки сүйлөөлөрүнүн анча өнүкпөй жаткандыгы аныкталды.

-оозеки кепти өркүндөтүүнүн теориялык жана практикалык негиздердин али так аныктала экендиги.

-сабакта программалык-грамматикалык материалдардын али да үстөмдүк кылышы

-сабактардын окшош кызыксыз трафареттик мүнөзгө ээ болушу

-сабакта жандуу жана эмоционалдуу оозеки сүйлөшүүнүн жетишсиз жүргүзүлүшү

-оозеки сүйлөөгө стимул мотив болуучу жагдайлардын түзүлбөшү

-заманбап техникалык, информациялык аудио видео ж.б каражаттардын аз колдонулушу ж.б

Студенттердин оозеки кебин калыптандырып, өркүндөтүүгө карата биз сунуш кылган педагогикалык шарттар окутуунун формалары менен каражаттары, иштелип чыккан сабактын технологиялары, текст менен иштөөнүн методикасы ж.б сабактын натыйжалуулугун арттырып, оозеки кепти жакшыртууга өбөлгө боло ала тургандыгы эксперименттик иш чаралар жана алардын жыйынтыктары тастыкталды.

Практикалык сунуштар.

1.Студенттердин оозеки кебин өркүндөтүүгө карата аткарылуучу иш-аракеттерди жүргүзүү оозеки кептин лингвистикалык табиятын толук аңдап – билүү талап кылынат. Биздин иш, анын жыйынтыктары бул маселени чечүүгө даяр маалыматтарды бере алат деп эсептейбиз.

2.Оозеки сүйлөшүүнү өркүндөтүүгө киришүүдө ар бир окутуучу сабак процессине бөлүнгөн убакыттын канча бөлүгүн окутуучу, канчасын студент ала тургандыгын жана башка иштерге канча убакыт кете тургандыгын аныктап алуусу зарыл. Аныкталган убакыт ченемине жараша кийинки сабактарды пландап, өткөрүү сунуш кылынат. Сабакта окутуучу менен студенттин сүйлөөлөрүнө бирдей убакыт бөлүнүп, улам кийинки сабакта окутуучу аз, студенттин көп сүйлөөсүнө шарт түзүүнү алгылыктуу деп билебиз.

3.Ар бир сабакта “жакшы сүйлөгөнгө сүйлөп жатып гана үйрөтүүгө болот” принциби бекем сакталышы шарт.

4.Студенттерди кызыкпас суроолору, талкуулоону каалаган темалары, билгиси келген маалыматтар алдын ала такталып, аларды сабакта жалпы группа менен оозеки сүйлөшүү аркылуу чечмелөөнүн натыйжалуу боло тургандыгын эстен чыгарбоо керек.

5.Ар бир сабакты пландоо иштери студенттердин катышуусу менен жүргүзүп, билимди баалоого да студенттерди тартууну сунуш кылабыз.

АДАБИЯТТАР:

1. Абелова И.Ю. Речь о речи. Коммуникативная система человека. М.: Логос, 2004. -304с
2. Абдувалиев И. Кыргыз тили (Морфология боюнча лекциялар) Б 2003 – 214 б.
3. Агаева Ф.М. Синтаксис Азербайджанской разговорной речи. Автореф. док.дис. 10.02.02. – Баку, 1979. – 48 б.
4. Азыркы кыргыз адабий тили. – Б., 2009.–928 б.
5. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевой этикет. – М., 1975.
6. Акмолдоева Ш.Б., Ниязова Ж.К. Этикет кыргызов. – Б.: Илим, 2005.
7. Аннушкин В.И. Язык и жизнь. Книга о русском языке – речи слове. М.: Русская школа, 2009-320 б.
8. Антонова Е.С. Методика преподавания русского языка. Коммуникативно-деятельный подход: Учебное пособие. – М., 2007. – 4 б.
9. Арунова Ж.К., Шамырзаева Т.Т. Роль интерактивный методов обучения в развитии речевой компетентности студентов //Кыргыз тили жана адабияты. 26. 2014. – 218–220-б.б
10. Асанакунунов Т.А. Окуучулардын кыргызча кебин өстүрүү. Б.: 2013. -252 б.
11. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов – М., 1969. – 660 б.
12. Ахматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. – Б., 2013. – 167 б.
13. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. – Бишкек–Ош, 2000. – 114 б.
14. Байтерекова Ж.С, Биялиев К.А; Грибанова Т.И. Практичесакий курс киргизского языка: Учебник. М.: ИПК МГЛУ «Рема» 2009 516 с.
15. Бекбоев И, Алимбеков А. Азыркы сабакты даярдоо өткөрүүнүн технологиясы. – Б.: Бийиктик, 2011. – 192 б.

16. Билим берүүнүн философиясы жана технологиясы // Илимий симпозиумдун материалдары Б., 2010.-232 б.
17. Бирлас Л.Г. Русский язык стилистика. – М.: Просвещение, 1978. – 256 б.
18. Биялиев К.А. Кыргыз тили: Жогорку окуу жайларындагы башка улуттун студенттери үчүн окуу китеби. – Б., 2002. – 272 б.
19. Биялиев К.А., Грибанова Т.И., Макеева А.З. Киргизский язык и культура: Хрестоматие. М.: “Рема”, 2009.-334 с.
20. Ботобекова А. Кыргыз ымдоо-жаңсоолору. – Б., 2007. – 189 б.
21. Васильева А.Н. Курс лекций по стилистике русского языка. Общее понятие стилистике. Разговорно-обиходный стиль речи.. – М: Русский язык, 1976. – 240 б.
22. Васильев А.И. Лингвистические основы обучения русскому произношению в киргизской школе. – Фрунзе, мектеп, 1978.- 72 с.
23. Введенская Л.А., Червинский П.П. теория и практика русской речи. Трудные темы –Э Изд. – ЭСПб. : Питер, 2005 368 с.
24. Введенская Л.А., Семенова М.Ю. Русский язык. Практикум: Учебное пособие. – М.: Надка-прес, 2006. – 352 б.
25. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1976.
26. Воителева Т.М. Теория и методика обучения русскому языку: Учебное пособие для вузов. – М.: Дрофа, 2006. – 319 б.
27. Гапарова Ч.А. Кыргыз тилиндеги сүйлөшүү кебинин лексикасы. Канд.дисс. афтореф. 10.02.01. – Б., 2006. – 21 б.
28. Глинкина Л.А. Речевой этикет: «Ты» и «Вы» // Русская речь. – 1984. – № 2.
29. Грибанова Т.И. Киргизский язык и культура: книга для преподавателя. М.: ИПК МГЛУ «Рема» 2009 148 с.
30. Григорян Л.Т. Язык мой – друг мой: Пособие для учителя 2-е изд. – М, просвещение, 1988. – 287 с.
31. Гойхман О.Я., Надеина Т.М. Речевая коммуникация: Учебник- 2-е изд. – М, 2006. – 272 б.
32. Джаманкулова А. Кыргыз тили сабагында тексттер менен иштөө – Б., 2014.- 172 б.
33. Добаев К.Д., Добаева А.К. О переходе на новую систему образования // КББА нын кабарлары, № 3 (23), 2012. – 3–7 б.
34. Дүйшеев Ж. Орто мектептеги кыргыз тили адабияты сабактарында окуучуларды сүйлөөгө жана көркөм окуга үйрөтүүнүн илимий материалдык негиздери. 1 – китеп – б., 2015 - 235 б. 2 – китеп – Б., 2015 – 2010- б.

35. Дюшеева Г.С. Кылым карыткан тил: Кыргызский язык для начинающих. Элементарный уровень а2.-б., 2014.-236 с.
36. Жантөшев К. Каныбек – Ф: Кыргызстан, 1972.
37. Жапарова Б.Б., Кабылова А.К. Кыргыз тили: уюштуруучу топтор үчүн окуу куралы. – б., 2007 . – 152 б.
38. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистических анализ и проблема обучения – 2-е изд. – М.: Русский язык, 1987. – 240 б.
39. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь: Общие вопросы. – М.: Наука, 1981. – 276 б.
40. Идирисова Д.Н. Развития навыков говорения развития науков говорения в условиях казахско-русского двуязычия // Кыргыз тили жана адабияты, 26, 2014. – 259–261-б.б
41. Ильин Е.П. Психология общения и межличностных отношений СПб.Питер, 2014.-576с.
42. Исираилова А.М. Кыргызча сүйлөшүү этикетинин үлгү моделдери жана аларды окутуу. – Б., 2013. – 188 б.
43. Исираилова А.М. Техникалык жогорку окуу жайларынын полиэтникалык топторунда студенттерди кыргызча сүйлөшүү этикетиине үйрөтүүнүн илимий-методикалык негиздери. Канд.дис.Афтореф.13.00.02. – Б., 2014. – 23 б.
44. Исманкулова А. Кыргыз тилин орус тайпаларында окутууда кеп ишмердүүлүгүнө үйрөтүү маселелери // Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн маселелери. Республикалык ЖОЖдор аралык илимий-методикалык конференциянын материалдары. 2009-жылдын 21-октябры. – Бишкек: КАСУ, 2009. – 152–157-б.
45. Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Саловейчик М.С. Развитие речи: теория и практика обучения: 5-7кл.: кн. Для учителя. – М., Просвещение, 1991.-192 с.
46. Кадыралиева Д.Ж. Фонетические особенности устной речи городских кыргызов. Афтореф., кант.дис., 10.02.01. – Б., 2002. – 25 б.
47. Карнега Д. Как стать мастером общение и публичных выступлений. – Минский. Попурри, 2014.- 272 с.
48. Касымбекова Н.Ж. Оюн технологиясын кыргыз тил сабагында колдонуу // БГУ жарчысы, 2013, №:3 (26). – 268–269-б.
49. Кузьмина Г.Ф. Стилистические и семантические особенности разговорной лексики (по данным толковой словарей русского языка). Афтореф. кан.дис. 10.02.01. – М., 1980. – 25 б.
50. Култаева Ү.Б. Кыргыз тили бөтөн тил катары окутуунун методикасы. – Б., 2003. – 200 б.

51. Коджаспирова Г.М. Педагогика: учебник.-М.:КНОРУС,2010.-744с
52. Культура русской речи: Учебник. М.: норма: ИНФРА – М, 2015.-565 с.
53. Корчикова С.Л. пособие по развитию речи для иностранных студентов не филологических ВУЗов. – М.: русс. яз., 1987. – 112 с.
54. Кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун айрым маселелери. – Б.: КРСУ. – 2012.-231 б.
55. Кыргызстандагы билим берүү системасы: кечээ бүгүн жана эртен: Симпозиумдун маериалдары.- Б.: «Алтын тамга», 2007. – 276 б.
56. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тил боюнча расмий документтеринин жыйнагы. – Б.: «Бийиктик», 2014. – 216 б.
57. Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар А1 – эң жөнөкөй/ деңгээл түзгөн К. А. Биялиев Б.Б. Топоева. – Б., 2015. – 68 б.
58. Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар А2 жөнөкөй деңгээл/ түзгөн К.А. Биялиев, Б.Б. Топоева. –Б., 2015.-52 б.
59. Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар В1 – орто деңгээл/ түзгөн К.А. Биялиев, Б.Б. Топоева. – Б., 2015. – 40 б.
60. Кыргыз тилин билүү деңгээлине коюлган талаптар. В2 – ортодон жогорку деңгээл/ түзгөн К.А. Биялиев, Б.Б. Топоева. – Б. 2015 – 40 б
61. Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы. – Б., 2014. – 40 б.
62. Кыргыз – түрк «Манас университетиндеги кыргыз тилин окутуунун жаңыча усул – ыкмалары». усулдук колдонмо. – Б., 2006. – 280 б.
63. Кыргызский язык для стран СНГ: учебник / Ж.С. Байтерекова, И.А. Краева, Т.С. Сорокина, Г.М. Фролова, Т.И. Грибанова, М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2012. – 468 с.
64. Ладыженская Т.А. Анализ устной речи учащихся V–VII классов. – М., 1963. – 135 б.
65. Ладыженская Т.А. Живое слово: устное речь как средство и предмет обучения . – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
66. Мажитова З. Оозеки кепти өстүрүүдө интерактивдүү усул-ыкмалардын колдонулушу // Кыргыз тили. – 2011. – 30-апрель.
67. Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. – Б.: Айат, 2008. – 304 б.
68. Мамбетакунов Э. Педагогикалык изилдөөнүн методологиясы жана технологиясы. - Б–, Техник Б.Б., 2015.- 128 б.
69. Мамлекеттик тилди окутуунун актуалдуу маселелери. Жыйнак Б., 2001 – 212 б.
70. Мамлекеттик тил: Проблемалар жана милдеттер. – Б., 2003. – 208 б.

71. Мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн өзгөчө маселелери: Республикалык ЖОЖдор аралык илимий метод. Конф. Материалдары. – Б., КРСУ, 2009.- 160 б.
72. Мамытов Ж., Кулумбаева З. Азыркы кыргыз тили. (лексикология). – Ф.: Мектеп, 1971. – 111 б.
73. Манликова М.Х. Русский речевой этикет .-Б.,2016.-544с
74. Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери: Окуу куралы. – Б.: Бийиктик, 2005. – 144 б.
75. Маразыков Т.С. Текст таануунун теориясы: Окуу куралы.. – Б., 2014. –112 б.
76. Маразыков Т.С. Текст:маалымат алмашуунун негиздери: Окуу куралы. – Б., 2014. – 92 б.
77. Маразыков Т.С. Тексттик уюшулуш маселелери: Окуу куралы. – Б., 2014. – 160 б.
78. Маразыков Т.С. Тексттин стилдик түзүлүшү: Окуу куралы. – Б., 2014. – 156 б.
79. Маслова В.А. Современные направления в лингвистике. – М.: Академия, 2008. – 272 б.
80. Методика преподавания русского языка в национальной школе. Под.пред. проф. Л.З.Шакировой. – Л.: Просвещение, 1990. – 416 б.
81. Момуналиев С. Педагогикалык-психологиялык терминдердин сөздүгү. – Б., 2014. – 820 б.
82. Мусаева В.И. (Кыргыз тили таблица, чийме , схемалар) 1-11 класстар: окуу куралы . – Б., 2014. – 90 б.
83. Мукабеткалиева М.А. Роль тренинга при формировании компетентности // КББАнын кабарлары, № 3 (23), 2012. – 8–11 б.
84. Мусаева В.И. Кыргыздын чечендик кебин окутуу. Монография. – Б.: Бийиктик, 2013. – 307 б.
85. Мусаев С.Ж. Кеп маданиятынын маселелери. – Б., 1993–117 б.
86. Мудрое слово Востока. – М.: «Рипол классик», «Рипол», 1996 – 608 с.
87. Мухина С.А.; Мухино С.А., Соловьева А.А. Не традиционные педагогические технологии в обучении. Ростов – на – Дону: (Феникс,) 2004.-3 384 с.
88. Никитина Е.М. Уроки развития речи: к учебнику «Русская речь». Развития речи. 6-класс. – М.: Дрофа, 2002. – 224 с.
89. Орузбаева Б.Ө., Закирова В. Грамматикалык терминдердин кыргызча – орусча сөздүгү. – Ф.: Мектеп, 1981. – 104 б.
90. Открытие уроки по курсу «Русский язык» 5-11 класс / сост. С. В. Васильева, Т.И. Какина, О.Е. Жеренко. М.: 2008. – 128 с.

91. Осмонова З.М. Виды и методы обучения говорению в английском языке // Кыргыз тили жана адабияты. 26. 2014. – 238–240-б.
92. Орто мектепте кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун технологиялары 1 – чыг. Б., 2008. – 175б.
93. Пассов Е.И., Кузовлева Н.Е. Урок иностранного языка. – М.: Глоссо-пресс, 2010. – 646 б.
94. Педагогика. Учебное пособие / Под.ред.П.И. Пидкасистого. – М.: Высшее образование, 2008. – 430 б.
95. Педагогиканын негиздери. Окуу куралы. Толукталып экин. бас. – Б.: Айат, 2008. – 304 б.
96. Педагогический словарь. – М.: Изд. центр «Академия», 2008. – 352 б.
97. Подласый И.П. Педагогика. Учебник. – М.: Высшее образование, 2006. – 540 б.
98. Развивайте дар слово / сост. Т.А. Ладыженская , Т.С. Зекалова. – 2ое изд., М.: Просвещение, 1982. – 175 с.
99. Развитие русской речи учащихся национальной школы: Сборник статей под.ред. Е.В.Ефремовой. – М.: Просвещение, 1964. – 87 б.
100. Русский язык. 9-11-классы: Формирование коммуникативной компетенциистаршекласников .-Волгоград :Учитель,2011.-207б
101. Русско-кыргызский словарь. В 4 х томах. 1 том. – Б., 2012. – 752 б.; 2 том. – 734 б.; 3том. – 648 б.; 4 том – 692 б.
102. Рысбаев С.К. Кыргыз тилин экинчи тил катары окутуунун теориялык жана практикалык маселелери. – Б., 2011. – 250 б.
103. Рысбаев С.К., Акматова А.А. окуучунун сүйлөө ишмердиги (теориялык жана практикалык маселелер) оңд. Толук. 2-бас.; Б., 2013. – 160 б.
104. Садабаев А. Сөз маданиятын өстүрүү. – Ф.: Мектеп, 1967. – 83 б.
105. Сабак түгөнбөгөн түйшүк. 1 – чыгарылышы / жоопту. Ред. Түз. Кыдырбаева. Б.: сабактын иштелмелери / түз.: А. Ишеналиева. – Б., 2015. – 187 б.
106. Сафиуллина В.С. Синтаксис татарской разговорной речи. – Казань, 1978. – 253 б.
107. Селевко Г.К. Традиционная педагогическая технология и её гуманистическая модернизация. М.: НИИ школьных технологий. 2005. – 144 с.
108. Сиротинина О.Б. Современная разговорная речь и ее особенность. – М.: Просвещение, 1974. – 144 б.
109. Ташпыкар М., Алымбеков А. Окутуунун жалпы методдору. Б.: КТМУ, 2004. – 236 б.
110. Тил башат. Кыргыз тили чет элдиктер үчүн. Б., 2002 129 б.

111. Тил тагдыры – эл тагдыры. – Б., 2003. – 284 б.
112. Тил жана кеп жөнүндө сөз. Түзгөн Ж.Чыманов. – Б., 2005. – 148 б.
113. Терковая А. Г., Уразова Ж.Т., Примова М.Б., Ташиева Ж.К. Кыргыз тили. Б., 2015. -188 б.
114. Турсункуметов М. Лексика узбекской разговорной речи. Автореф. док.дис. 10.02.02. – Ташкент, 1982. – 47 б.
115. Уметалиева Т. Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери автореф. канд. дис. 10.02.01 Б., 2015. – 23 б.
116. Уринбаев Б. Вопросы синтаксиса узбекской разговорной речи. Автореф. док дис. 10.02.02. – Ташкент, 1976. – 62б.
117. Федорова Т.Л., Щеглова О.Ш. Этимологический словарь русского языка. – М.: Лед. ком, 2008. – 608 б.
118. Филипкова А.Д., Шуравина Н.Д. Говору правильно. – М.; 1963. – 167 б.
119. Хрестоматия по методике русского языка: русс. яз. Как предмет преподавания. Сост. А.В. Тукучев. М.: Просвещение, 1982. – 287с.
120. Чыманов Ж.А. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. – Б.: Турар, 2009. – 488 б.
121. Шапиро А.Б. Очерки по синтаксису русских народных говоров. Строение предложений. – М.: Изд.акад.наук СССР, 1953. – 317 б.
122. Шестакова Е. Говори красиво и уверенно. Постановка голоса и речи. – СПб.: Питер, 2015. – 192с.
123. Эсеналиева К.Э. Кыргыз тилин окуп үйрөнүүдө деңгээлдер боюнча компетенттүүлүктөрдү баалоо. – Б., 2014 – 246б.
124. Элдик макал, лакаптар. Народные пословицы и поговорки. Түзүүчүлөр: Ч Мусаева, Э. Ташбалтаева
125. Язовицкий Е.В. Говорите правильно: Пособие для учащихся. – М.–Л., 1964. – 271 б.